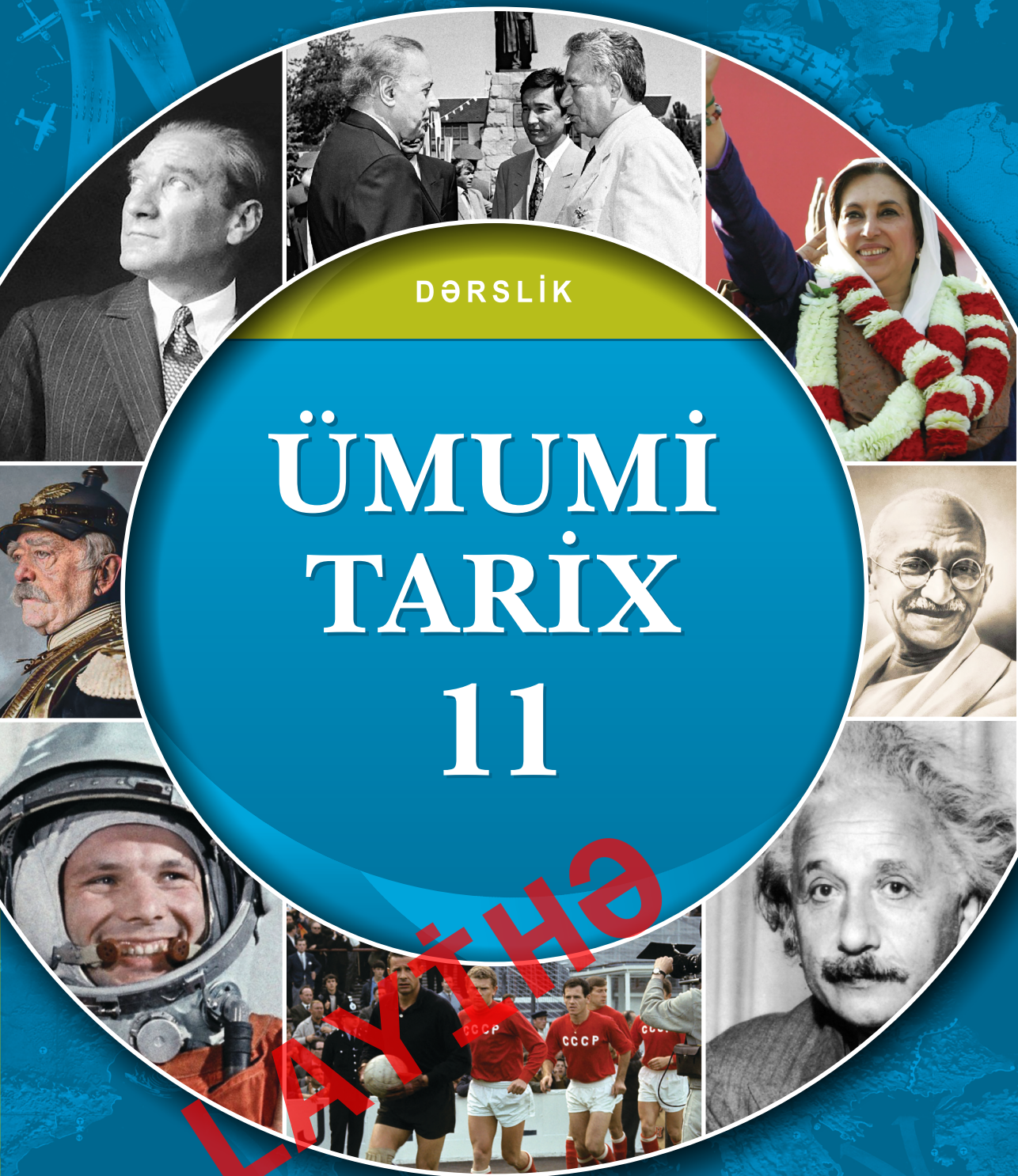

DƏRSLİK

ÜMUMİ TARİX 11

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namüstünü hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

Pərviz Ağalarov, Rövşən Hətəmov, Hafiz Cabbarov,
Elnur Hüseynov, Niyaməddin Quliyev

ÜMUMİ TARİX 11

Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün

Ümumi tarix fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınıza üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYIHƏ

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
-------------	---

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

1. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa	7
2. Almaniya və İtaliya	12
3. Rusiya	17
4. Osmanlı imperiyası	22
5. İran, Hindistan, Çin və Yaponiya	27
6. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində dövlətlərarası münasibətlər	33
7. Birinci Dünya müharibəsi	39
8. Mədəniyyət	45

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ 1918–1945-ci İLLƏRDƏ

9. Versal-Vaşinqton sistemi	51
10. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa	56
11. Almaniya, İtaliya və SSRİ	61
12. Türkiyə və İran	67
13. Asiya ölkələri (Ərəb ölkələri, Hindistan, Çin, Yaponiya)	72
14. XX əsrin 20–30-cu illərində dövlətlərarası münasibətlər	78
15. İkinci Dünya müharibəsi. Faşist blokunun üstünlüyü	83
16. Müharibədə dönüş və faşist blokunun məğlubiyyəti	87
17. Mədəniyyət	93

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA (1945–2017)

18. ABŞ	97
19. Qərbi Avropa ölkələri	101
20. SSRİ və Şərqi Avropa ölkələri	107
21. Türkiyə və İran	111
22. Hindistan, Pakistan və Ərəb ölkələri	119
23. Çin, Yaponiya və Koreya	125
24. Soyuq müharibə dövrü	130
25. Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlər	136
26. Mədəniyyət	141

Şərti işarələr:

Sual və tapşırıqlar

İzahlar

Açar sözlər

Sual

Mənbə

Tapşırıq

Maraqlıdır

GİRİŞ

Dərslərdə ümumdünya tarixinin XIX əsr – XXI əsrin əvvəllərini əhatə edən mərhələlərindən bəhs ediləcəkdir. Müasir dünya sivilizasiyasının formalaşmasında mühüm mərhələ olan bu dövr xalqların və dövlətlərin tarixlərində baş vermiş möhtəşəm hadisələrlə – iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, siyasi sistemlərin dinamik təkamülü, elmi kəşflər, islahatlar, üsyanlar, inqilablar, milli azadlıq hərəkatları və digər hadisələrlə yadda qalmışdır. Avropa ölkələri XIX əsrə inqilabi Fransa ilə müharibələr şəraitində daxil oldular. Müharibələrdən sonra qitədə inqilabi ideologiyaların yayılmasının qarşısını almağa çalışan qalib dövlətlərin hakim dairələri cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən islahatlar keçirmək məcburiyyətində qaldılar. Bundan imtina edənlər üsyanlar və inqilablarla qarşılaşdılar, bəziləri isə hakimiyyətdən devrildilər. Bir sıra Şərqi ölkələrində keçirilən islahatlar natamam xarakter daşdı. XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında, İranda və Çində baş vermiş inqilablar bu ölkələrin siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olsa da, onların iri dövlətlərdən asılılığına son qoya bilmədi.

Bu dövrdə Avropa iqtisadiyyatı öz inkişafı yolunda irəliləyən doğru nəhəng addım atdı. XIX əsrdən başlayaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sənaye cəmiyyətinin qurulması prosesi başlandı və XX əsrin ortalarına kimi davam etdi. XVIII əsrdə Böyük Britaniyada başlamış sənaye inqilabı sonralar Qərbin digər ölkələrinə də yayıldı. XIX əsri çox vaxt elm əsri də adlandırırlar. Bu dövrün alimlərinə əldə etdikləri kəşflərinə görə dövrün sehrbazları kimi baxırdılar. Elmi-texniki inqilabın sürətlə davam etməsi təkcə Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatının deyil, həm də sosial inkişafın mühüm amilinə çevrildi. XIX əsrin əvvəllərində “buxar və dəmir əsri”nə qədəm qoyan Avropa ölkələri əsrin sonlarına doğru elektrik enerjisi, polad və neftin böyük rol oynadığı yeni istehsal dövrünü yaşadı. Yeni sənaye sahələri yaradıldı, teleqraf, telefon, avtomobillər və təyyarələr meydana çıxdı. Şəhərlərin əhalisi artdı. İxtisaslı işçilərə tələbatın yüksəlməsi təhsilin genişlənməsinə səbəb oldu. XIX əsrin sonlarında iqtisadiyyatda yeni yaranmaqda olan istehsal birliklərinin – inhisarların rolu gücləndi. İnhisarlar iqtisadiyyatda kiçik və orta sahibkarlığı, azad rəqabət mühitini sıxışdırırdılar. Dünya təsərrüfat sistemi yenidən qurulmağa başladı. XIX əsrin sonuna kimi burada Böyük Britaniya hakim mövqeyə malik idisə, daha sonra onu ABŞ əvəz etdi.

Kənd təsərrüfatı bu zaman aqrar inqilab dövrünü yaşayırdı. Muzdlu əməyə və əmtəə istehsalına əsaslanan fermer təsərrüfatları yaradıldı. Kənd təsərrüfatı texnikası təkmilləşdirildi. Torpağın becərilməsində daha səmərəli və məhsuldar üsullardan istifadə olunmağa başlandı. Sənayenin sürətli inkişafı şəraitində ölkələrin ümumi istehsalında kənd təsərrüfatının payı azaldı.

Bu dövrdə dünya ölkələrinin yarısından çoxu müstəmləkə və yarımmüstəmləkə asılılığı şəraitində idilər. Müstəmləkə işğallarına yeni dövlətlərin qoşulması ilə onların arasında rəqabət daha da gücləndi. Müstəmləkə işğalları aparən dövlətlərdə şovinizm, irqi ayrı-seçkilik və millətçilik ideologiyaları çoxaldı. Bunların nəticəsi kimi, XIX–XX əsrlərdə beynəlxalq böhranlar, silahlı münaqişələr artdı. Dünya iki dəfə genişmiqyaslı müharibəyə sürükləndi. Hər iki dünya müharibəsi cəmiyyətin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. İmperiyalar süqut etdi, yeni milli dövlətlər yarandı. Fərqli ideologiyalara əsaslanan siyasi rejimlər dünyada və bölgədə hökmranlıq uğrunda təhlükəli rəqabətə qoşuldular.

Şərqi (Asiya) ölkələrinin geriliklərinin daha da artması şəraitində Qərb ölkələrinin (Qərbi Avropa və ABŞ) sürətli iqtisadi inkişafı, hərbi-siyasi hökmranlıqları, elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əldə etdikləri mühüm nailiyyətlər və xalqların rifahının xeyli yaxşılaşmasından bəhs edən paraqraflar ilə tanış olduğunuzdan sonra sizin məntiqi təhlillər apararaq suallara cavab tapacağınızdan əminik. Müasir dünyada cərəyan edən siyasi, iqtisadi və sosial proseslərin mahiyyətini daha yaxşı dərk etmək üçün dövlətlərin keçdikləri tarixi inkişaf yolunu müqayisəli şəkildə öyrənməyiniz faydalı olar. Bunun üçün dərslərdə tarixi mənbələrdən təqdim edilmiş parçalar sizin tarixi hadisələri və şəxsiyyətlərin fəaliyyətini daha dərinlən öyrənməyinizə və onları müstəqil dəyərləndirməyinizə yardım edəcəkdir.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Dünya ölkələrinin XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində keçdikləri tarixi inkişaf yolu fərqli olsa da, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə etmiş möhtəşəm yeniliklər ilə yadda qalmışdır. Bu, ilk növbədə, Avropa və Amerika ölkələrinin tarixlərinə şamil edilməlidir. O ölkələrin bəzilərində baş vermiş inqilabların, bəzilərində isə aparılan islahatların nəticəsində siyasi sistemlərdə mütərəqqi qaydalar bərqərar oldu. Konstitusiyalar qəbul edildi, insanların hüquq və azadlıqları bəyan olundu. Bu dövlətlərin bir çoxunda yaranmış siyasi partiyalar indi də siyasi heyatda mühüm rola malikdirlər. Avropada və Amerikada yeni milli dövlətlər formalaşdı. Almaniya və İtaliyanın milli dövlət halında birləşdirilməsi başa çatdı.

Avropa və Amerika ölkələrinin sürətli inkişafı, əhəlinin rifahının yüksəlməsi, elmi kəşflərin nəticələrinin artması ilə cəmiyyətin problemlərinin qismən azaldığı, müharibələrin və inqilabların tarixə qovuşduğu təsəvvürü yaranmışdı. Lakin XX əsrin ilk illərindən etibarən istər bu ölkələrin daxilində, istərsə də onların arasındakı kəskinləşməkdə olan qarşıdurma beşəriyyəti dərin böhrana yuvarlamaqda idi.

Rusiya XIX əsrin II yarısına kimi özünün feodal-təhkimçilik simasını qoruyub saxladığı üçün iqtisadi geriliyi onun hərbi qüdrətinə mənfi təsir göstərirdi. Bu səbəbdən də o, islahatlar yoluna qədəm qoymağa məcbur oldu. Osmanlı imperiyasında da islahatlar keçirilməsinə qərar verildi. Lakin onların natamamlığı XX əsrin əvvəllərində hər iki imperiyada inqilablara gətirib çıxardı.

XIX əsrdə Asiya ölkələri dünyanın aparıcı dövlətlərinin müstəmləkə siyasətinin əsas hədəfi oldular. Bu ölkələrin siyasi, iqtisadi, hərbi və elm sahələrində geriliyi daha da artdı. Müstəmləkəçilərə qarşı xalq üsyanları amansızlıqla yatırıldı. Yalnız XIX əsrin ortalarında bir sıra Avropa ölkələrinin asılılığına düşmək məcburiyyətində qalmış Yaponiya əsrin sonlarında bu asılılığı aradan qaldırmağa müvəffəq oldu.

Londonda ilk Ümumdünya Sənaye Sərgisi

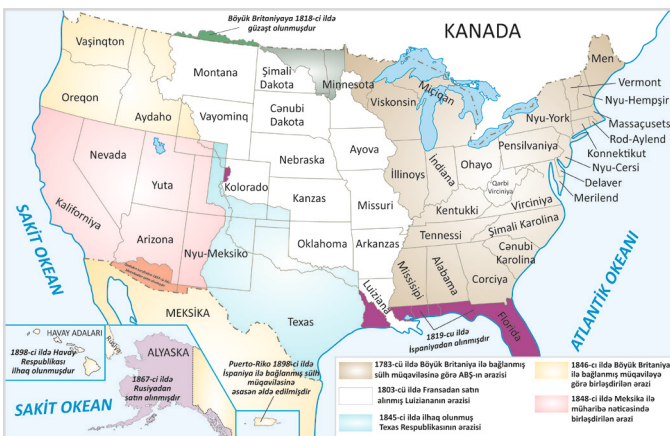
AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI, BÖYÜK BRİTANIYA, FRANSA

AÇAR SÖZLƏR

- Vətəndaş müharibəsi
- A.Linkoln
- İlk dəmir yolu
- Çartistlər hərəkatı
- Napoleon Bonapart
- II İmperiya

Amerika qitəsinin ilk respublikası olan ABŞ XIX əsrdə sürətli inkişafı ilə qitənin hegemon dövlətinə çevrildi. XX əsrin əvvəllərində isə sənayesinin inkişafına görə dünyanın birinci ölkəsi idi. Böyük Britaniya və Fransa XIX əsrdə siyasi, iqtisadi, sosial sahələrdə əsaslı şəkildə müasirləşmə mərhələlərini keçərək dünyanın ən qabaqcıl siyasi və dinamik iqtisadi quruluşlarına malik oldular. XIX əsrə barışmaz düşmən kimi daxil olan bu ölkələr XX əsrin əvvəllərində müttəfiqlik münasibətləri yaradılar.

ABŞ XIX əsrin I yarısında. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Avropada gedən müharibələr dövründə vuruşan bir çox dövlətlərin sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatı artmışdı. ABŞ bu şəraitdən istifadə edərək iqtisadiyyatını inkişaf etdirdi. XIX əsrin ilk illərindən etibarən sənaye çevrilişi başladı. Artıq XIX əsrin ortalarında ölkə sənayesi kənd təsərrüfatından daha çox məhsul istehsal edirdi.

XIX əsrdə ABŞ ərazisinin genişlənməsi

1830-cu ildə ilk dəmir yolu inşa olundu. Hökumətin tətbiq etdiyi proteksionist siyasət ölkə sənayesinin inkişafına güclü təkan verirdi. 1793–1807-ci illəri ABŞ ticarətinin "qızıl dövrü" adlandırırlar.

Prezident seçkilərində rəqibinin tərəfdarları arasında çekişmələrin artması **Tomas Ceffersonun (1801–1809)** qələbəsini asanlaşdırdı. T.Cefferson dövlət borcunun azaldılmasına, bəzi vergilərin ləğvinə, vətəndaşların torpaq sahələrini daha əlverişli şərtlərlə almalarına, 1808-ci ildən ölkəyə kölələrin gətirilməsinin qadağan edilməsinə və s. məsələlərə dair qanunların qəbuluna nail oldu. Hökumətin xərclərini azaltmaq üçün ordu və donanmada ixtisaratlar aparıldı. T.Cefferson cənub ştatlarının plantatorlarını hiddətləndirməmək üçün köləliyi açıq tənqiddən çəkinir, kölələrin Afrikaya geri qaytarılması ideyasını gerçəkləşdirməyə çalışırdı.

"...bütün bu nemətlərlə bizi xoşbəxt və firavan etmək üçün daha nə çatırmır? Yurddaşlar, yalnız bir şey – müdrik və qənaətcil hökumət çatırmır. Bu hökumət adamların bir-birinə ziyan vurmalarının qarşısını almalıdır, onları öz işləri ilə məşğul olmaq və öz həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün sakit buraxmalıdır. fəhlənin qazandığı çörəyi onun ağzından dartıb almamalıdır. Yaxşı hökumət elə bu deməkdir, tam xoşbəxtliyimiz üçün lazım olan da elə budur".

Tomas Cefferson.
4 mart 1801-ci il

T.Ceffersonun köləlik məsələsində cənub ştatlarının plantatorlarından çəkinməsinin səbəbini izah etməyə çalışın.

Kanadalı könüllülər ABŞ ordusuna qarşı döyüşdə. 1812-ci il

Gent sülh müqaviləsinin imzalanması. Dekabr 1814-cü il

ABŞ Avropada müharibələrə cəlb olunmuş Böyük Britaniyanın çətinliklərindən yararlanaraq Kanadanı işğal etmək üçün müharibəyə başladı (1812–1814). Lakin onun qoşunları Kanadada az saylı ingilis qoşunları ilə yanaşı, yerli əhəlinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Fransa ilə müharibəni başa çatdırdıqdan sonra Böyük Britaniya hökuməti ABŞ-ın rəsmi dairələrini Kanadada törədilmiş dağıntılara görə cəzalandırmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə 1814-cü ilin avqustunda Vaşinqtonu ələ keçirən ingilis qoşunları dövlət hakimiyyət orqanlarının yerləşdiyi binaları yandırdılar. Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə tərəflər arasında imzalanmış Gent sülh müqaviləsinə əsasən tərəflər arasında müharibədən əvvəlki vəziyyət bərpa olundu.

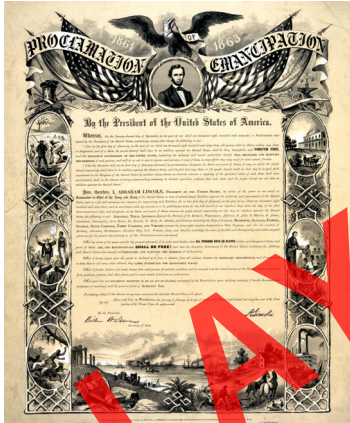
Müharibədən sonra ABŞ hakimiyyəti ingilis qoşunlarının tərəfində vuruşmuş hindu tayfalarına divan tutdu. Onları ölkənin qərbindəki az məhsuldar ərazilərə qovdu. Onların tərk edilmiş ərazilərində isə ölkəyə gəlmiş mühacirləri və torpaqsız vətəndaşlarını məskunlaşdırdı.

Nə üçün bu müharibəni "ABŞ-ın yeni istiqlaliyyət müharibəsi" adlandırırlar?

XIX əsrin 30-cu illərində ABŞ-da köləliyin ləğvinə çalışan **abolisionistlər** hərəkatı meydana çıxdı. Hərəkat rəhbərləri cənub ştatlarında qulların üsyanını təşkil etməklə yanaşı, onların şimal ştatlarına və Kanadaya qaçırılmasına da şərait yaradırdılar. Lakin ağ dərilili amerikalıların əksəriyyəti zəncilərin onlarla bərabər hüquqlu olması fikri ilə hesablaşmırdılar.

Köləliyin qadağan olunduğu ştatların sayının artması senatda quldar ştatların təsiri ni xeyli zəiflədi. Cənub ştatlarının ittifaqı tərk edəcəkləri ilə bağlı hədələrindən sonra köləliyin yayılmasına icazə verilən ərazilər müəyyən edildi. Senatda azad və quldar ştatların tarazlığını saxlamaq üçün ittifaqa hər dəfə yalnız cüt sayda yeni ştatın daxil olunması qərar alındı.

Azadolunma haqqında Bəyannamə

ABŞ XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində.

1860-cı ildə keçirilən prezident seçkilərində köləliyə qarşı çıxan Respublikaçılar partiyasının namizədi **Avraam Linkoln** qalib gəldi. Bununla razılaşmayan cənubun 11 quldar ştatı 1861-ci ilin fevralında ittifaqdan ayrılaraq Amerika Ştatlarının Konfederasiyasını (AŞK) yaratdı. ABŞ və AŞK arasında 1861–1865-ci illərdə gedən Vətəndaş müharibəsi dövründə tərəflər bir-birinə qarşı amansız davranırdılar. ABŞ ilk zamanlar AŞK-nın hərbi potensialını düzgün qiymətləndirə bilmədikləri üçün məğlub olurdu. 1862-ci il sentyabrın 17-də baş verən və ABŞ ordularının üstünlüyü ilə nəticələnən Entitem döyüşü müharibənin ən qanlı döyüş günü hesab olunur. Əhəli arasında daha çox tərəfdar qazanmaq istəyən Linkoln kongresdə "Homstedlər haqqında akt"ın qəbul edilməsinə nail oldu. Akta görə, torpaq becərmək

niyyətində olan və ABŞ-a qarşı qiyamda iştirak və ya qiyama yardım etməmiş hər bir ailə başçısı 10 dollar qeydiyyat rüsumu ödəməklə 160 akr torpaq sahəsi (65 ha) əldə edə bilərdi. Beş ildən sonra homstedin pulsuz olaraq istifadəçinin xüsusi mülkiyyətinə keçməsi nəzərdə tutulmuşdu. Homsteddə kölə əməyindən istifadə qadağan edilir və burada təsərrüfat yaradılmıqda sahibindən geri alınır.

“Anakonda planı” – düşməni qüvvələrinin mühasirəyə alınaraq tədricən mühasirə halqasını daraltmaqla məhv edilməsini nəzərdə tuturdu.

Linkolnun imzaladığı “Azadolunma (Emansipasiya) haqqında bəyannamə”yə əsasən, 1863-cü il yanvarın 1-dən ABŞ-a qarşı müharibə aparan cənub ştatlarında köləlik ləğv edildi. Konfederasiyanın müqavimətini qırmaq üçün ABŞ **“Anakonda planı”**nı həyata keçirdi və 1865-ci ildə AŞK təslim edildi. ABŞ-ın tarixində ən qanlı müharibə hesab edilən bu müharibədə 1 mln. nəfərə yaxın insan – hərbcilər və mülki əhali həlak oldu. ABŞ konqresi müharibədən sonrakı illərdə Konstitusiyaya bütün ABŞ ərazisində köləliyin ləğvini və afro-amerikalıların ədğərililərlə bərabər hüququnu nəzərdə tutan əlavələri qəbul etdi. Lakin ölkədə irqi ayrı-seçkilik halları XX əsrin 60-cı illərinə kimi hələ də qalmaqda idi.

ABŞ-da köləliyin ləğvi üçün müharibənin alternativini haqqında mülahizələrinizi əsaslandırmağa çalışın.

ABŞ iqtisadiyyatı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində öz inkişaf sürətinə görə bütün dünya ölkələrini geridə qoyaraq sənaye cəhətdən birinci oldu. ABŞ-ın iqtisadi inkişafına zəmin yaradan başlıca amillərdən biri elmi-texniki yeniliklərin istehsal sürətli tətbiqi ilə bağlı idi. ABŞ həm də dünya taxıl və pambıq istehsalında mühüm yer tuturdu.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ölkənin daxili siyasi problemləri sırasına fermer və fəhlə hərəkatlarının güclənməsi, irqi ayrı-seçkilik, hindularla münasibət, inhisarlara qarşı mübarizə və s. daxil idi. XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən ölkədə əsaslı islahatların həyata keçirilməsini tələb edən ictimai hərəkat gücləndi. Onun təzyiqi ilə XX əsrin əvvəllərində ABŞ prezidentləri – respublikaçı **Teodor Ruzvelt** və demokrat **Vudro Vilson** inhisarların özbaşınalığını məhdudlaşdıran, əmək münasibətlərinin həllində dövlətin rolunu artıran, siyasi idarəetməni daha da demokratikləşdirən, əhalinin rifahını yüksəltməyə xidmət edən bir sıra islahatlar keçirildi.

Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafı.

Böyük Britaniya XIX əsrin əvvəllərində tarixinin ən çətin dövrlərindən birini yaşayırdı. Avropa ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin zəifləməsi ölkədə ərzağın bahalaşmasına, işsizliyə, vergilərin artırılmasına, əhalinin gəlirlərinin kəskin şəkildə azalmasına səbəb olmuşdu. Napoleon Fransası məğlub edildikdən sonra iqtisadiyyatlarının bərpası üçün Avropa ölkələrinin ingilis sənaye məhsullarına tələbatı artdı. Böyük Britaniya dünyanın ən böyük ticarət və hərbi donanmasına malik idi. 1825-ci ildə dünyada ilk dəmir yolunun

Londonda ilk Ümumdünya Sənaye Sərgisi

burada inşa olunması iqtisadiyyatın inkişafına güclü təkan verdi. Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafının səbəblərindən biri də onun dünyanın aparıcı elm və təhsil mərkəzlərinə malik olması ilə bağlı idi. 1851-ci ildə Londonda keçirilən Birinci Ümumdünya Sənaye Sərgisi ölkənin qazandığı iqtisadi nailiyyətləri bütün dünyaya əyani olaraq nümayiş etdirdi.

XIX əsrin ortalarında sənayenin texnoloji və təşkilati cəhətdən yenidən qurulması prosesinin – sənaye çevrilişinin birinci mərhələsi başa çatdı. XIX əsrin 70-ci illərindən

etibarən onun yeni mərhələsi başladı və XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdi. Yeni enerji mənbələrindən istifadə olunmağa başlandı. İmperiyanın müstəmləkə mülklərinin genişləndirilməsi, xüsusilə Hindistanın işğalı və Çinin asılı vəziyyətə salınması da onun iqtisadi inkişafına mühüm təkan verdi. Xammal və ərzaq məhsullarını əsasən müstəmləkələrdən və digər ölkələrdən daha ucuz qiymətlərlə gətirməyə üstünlük verən Böyük Britaniya da kənd təsərrüfatı tədricən tənəzzül edirdi. Bu isə ölkəni xaricdən gətirilən məhsullardan asılı vəziyyətə salır, müharibə zamanı onun müdafiəsi üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Sürətli sənayeləşmə nəticəsində cəmiyyətin sosial quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əhalinin əsas hissəsi sənaye şəhərlərində yaşayırdı. Onların əksəriyyəti muzzdlu işçilər idilər. 1836–1848-ci illərdə əsasən fəhlələrin təmsil olunduqları Çartistlər hərəkatı* onların siyasi və sosial-iqtisadi tələblərinin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Hərəkatın iştirakçıları əsasən ümumi seçki hüququ haqqında xartiyanın qəbul olunmasına çalışırdılar.

Dublin şəhərində aclıqdan həlak olanlara həsr edilmiş abidə

Böyük Britaniyanın daxili siyasi vəziyyəti.

Parlament seçkiləri zamanı siyasi korrupsiya və özbaşınalılar baş verirdi. Hökumətdə torilər və viqlər (XIX əsrin II yarısından mühafizəkarlar və liberallar) biri-birini əvəz edirdilər. Viqlər hökuməti 1832-ci ildə parlament seçkilərində sənaye şəhərlərinin və daha çox vətəndaşların iştirakını təmin etməyi nəzərdə tutan qanunun qəbul edilməsinə nail oldu. XIX əsrin 60–80-ci illərində həm mühafizəkarlar, həm də liberallar hökumətləri yeni parlament islahatları keçirdilər.

1837–1901-ci illərdə ölkənin kraliçası olmuş Viktoriya kral hakimiyyətinin nüfuzunu gücləndirməyə çalışırdı. XIX əsrin 70-ci illərində o, özünün ölkə par-

lamenti tərəfindən Hindistanın imperatrichası elan edilməsinə nail oldu.

XX əsrin əvvəllərində Lloyd Corcun təşəbbüsü ilə liberalların hökumətləri tərəfindən islahatlar davam etdirildi. Yaşlı əhali üçün təqaüd, işçilərin sosial sığortası, parlament islahatı və s. tədbirlər partiyanın nüfuzunu artırırmışdı. 1911-ci ildə yeni parlament islahatı keçirildi.

XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində ölkənin daxili siyasi həyatının ən mürəkkəb problemlərindən biri İrlandiya ilə bağlı idi. Böyük Britaniya burada amansız müstəmləkə siyasəti həyata keçirirdi. 1845–1852-ci illərdə İrlandiyada baş verən aclıq nəticəsində yüz minlərlə insan həlak olmuşdu. İrlandların milli azadlıq hərəkatının qarşısını ala bilmədiyi üçün Böyük Britaniya hökumətləri aqrar və yerli özünüidare sahəsində onlara bir sıra güzəştlərə getməli oldular.

İrlandiyada milli azadlıq hərəkatına zəmin yaratmış amillər hansılar idi?

Fransa Konsulluq və I İmperiya dövrlərində. “18 brümer” çevrilişindən sonra bərqərar olmuş Konsulluq rejiminin başçısı **Napoleon Bonapart** ölkədə sərt dövlət idarəçiliyi yaratdı. Baş qaldırmış qiyamlar yatırıldı, yakobinçilərə və royalistlərə divan tutuldu, qəzetlərin əksəriyyətinin fəaliyyəti dayandırıldı. Yerli hakimiyyət orqanlarının özünüidare hüquqları ləğv olundu. 1802-ci ildə Napoleon Bonapart ömürlük konsul elan edildikdən sonra onun doğum gününün milli bayram kimi qeyd olunması qərarə alındı, üzərində təsviri olan pullar dövriyyəyə buraxıldı. 1804-cü ilin mayında Senatin qərarı ilə Napoleon Bonapart Fransanın imperatoru (**1804–1814**) elan edildi. Həmin il dekabrın 2-də Roma papasının iştirakı ilə Parisdə tacqoyma mərasimi keçirildi.

Fransada Konsulluq rejiminin daxili siyasətinin xarakterini müəyyən edin.

* Çartistlər hərəkatı öz adını xaritya (Charter) sözündən götürmüşdür. Xartiya sosial təbəqələrin və siniflərin siyasi hüquqları ilə bağlı tələblərinin əks olunduğu sənəddir.

I İmperiya dövründə Fransanın kənd təsərrüfatında yeni bitkilərin, o cümlədən kartofun əkini genişləndirildi. Proteksionist siyasət və qitə blokadası ölkənin sənaye inkişafına güclü təkan verdi. Qalibiyyətli müharibələr məğlub ölkələrdən alınan iri məbləğdə təminatların və müsadirə olunmuş maddi sərvətlərin Fransaya axınına səbəb oldu.

İmperator müstəqil düşüncəli hər hansı davranışa dözümsüzlük nümayiş etdirir, ətrafına şəxsi iradələrindən məhrum yaltaqları toplayırdı. 1814-cü ildə düşmən orduları Parisə daxil olan zaman I Napoleonu ilk xəyanət edənlər də məhz onlar oldular.

Fransa yeni siyasi sistemin axtarışında.

1814-cü ildə xarici qüvvələrin yardımı ilə Fransada Burbonlar sülaləsinin hakimiyyəti bərpa olundu. Lakin Burbonlar inqilabdan əvvəlki qaydaları bərqərar etməyə çalışırdılar. Onların hakimiyyətinə son qoyan inqilab nəticəsində yaradılmış **İyul monarxiyası** (1830–1848) da xalqın ümidlərini doğrultmadı. 1848-ci ildə Fransada baş verən növbəti inqilabdan sonra yenidən respublika quruldu. **Lui Napoleon Bonapart** Fransanın ilk prezidenti seçildi.

Hakimiyyətdə təmsil olunmuş respublikaçıların arasında gedən çəkişmələr əhalidə yeni quruluşa qarşı inamsızlıq yaratdı. O, monarxiyanı bərpa etmək məqsədilə üç il sonra dövlət çevrilişi edərək siyasi rəqiblərini aradan götürdü. Daha sonra **III Napoleon** adı ilə Fransanın imperatoru (1852–1870) elan olundu. **II İmperiya** dövründə Fransanın iqtisadi inkişafı sürətləndi. III Napoleon azad ticarət siyasətinin tərəfdarı idi. Paris şəhərində geniş abadlıq işləri aparıldı. Əvvəlcə ölkədə sərt qaydalar tətbiq edildi, bir sıra azadlıqlar məhdudlaşdırıldı. Sonra isə III Napoleon liberal islahatlar keçirməklə hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışdı. Lakin ölkədə narazılıq getdikcə güclənməkdə idi. Çıxış yolunu qalibiyyətli müharibədə gören və bu məqsədlə Prussiyaya müharibə elan edən imperator alman dövlətlərinin güclü ittifaqı ilə qarşılaşdı. Onun hərbi məğlubiyyətləri Fransada yeni inqilaba səbəb oldu. 1870-ci ilin sentyabrında ölkədə yenidən respublika elan edildi. Lakin XIX əsrin 80–90-cı illərində baş vermiş bir sıra siyasi və maliyyə qalmaqalları respublikanın varlığına ciddi təhlükə yaratdı.

XX əsrin əvvəllərində Fransada sənayenin inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Aviasiya və avtomobil istehsalı xeyli artdı. Sürətlə silahlanma hərbi sənayenin inkişafına zəmin yaratdı. Geniş müstəmləkə işğalları sənayeni ucuz xammal və satış bazarı ilə təmin etdi. Bu zaman hakimiyyətdə olan Radikal Respublikaçılar Partiyası geniş islahatlar həyata keçirdilər: qocalığa görə təqaüd, işsizliyə və xəstəliyə görə sığorta tətbiq edildi, işçilərə həftədə bir gün istirahət günü verildi və s.

"1805-ci ildə I Napoleon Bulon şəhərindəki hərbi düşərgədə ikən ona xəbər verdilər ki, əsirlikdə olan iki ingilis hərbi dənizçisi düzəldikləri kiçik qayıqla La Manş boğazını üzüb keçməyə cəhd etmişlər. İmperator həmin əsirlərlə görüşü zamanı bu faktın doğru olduğuna şübhə ilə yanaşdıqda əsirlər bunu onun üçün təkrar etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. I Napoleon isə cavabında cəsur insanlara böyük rəğbət göstərdiyini deyərək onların öz həyatlarını təhlükə altına atmalarına razı olmadığını qeyd etdi. İmperatorun göstərişi ilə həmin əsirlər dərhal azad edilərək ingilis gəmisinə göndərildilər".

Horatsi Vernye. Napoleonun tarixi. Moskva, 1997

I Napoleonun əsirlərə münasibətini necə dəyərləndirirsiniz?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi dövründə həyata keçirilmiş aqrar islahatın əhəmiyyətini müəyyən edin.
2. XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da hansı islahatlar keçirildi?
3. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyada liberallar və mühafizəkarlar partiyalarının parlament islahatlarını keçirmələrinin səbəbi nə idi?
4. Kraliça Viktoriya haqqında araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.
5. Konsulluq və I İmperiya dövrlərində Fransada həyata keçirilmiş tədbirləri təhlil edin.
6. XIX əsrin 80–90-cı illərində Fransada baş vermiş siyasi və maliyyə qalmaqalları respublika quruluşu üçün niyə təhlükə yaradırdı?

AÇAR SÖZLƏR

- Prussiya krallığı
- "Gənc Almaniya"
- Otto fon Bismark
- Pyemont krallığı
- karbonarilər
- Kamillo Kavur

XIX əsrə siyasi cəhətdən dağınmış ölkələr kimi daxil olan Almaniya və İtaliya inqilablar və müharibələrdən keçərək əsrin ikinci yarısında monarxiya idarəçiliyində öz milli vahid dövlətlərini yaratmağa müvəffəq oldular. Bu, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Almaniya daha böyük uğurlar qazandı.

Almaniya XIX əsrin I yarısında. XIX əsrin əvvəllərində yüzlərlə dövlətdən ibarət Almaniya ərazisində ən güclüləri Prussiya krallığı və Avstriya imperiyası idi. I Napoleon Almaniya hüduqlarında Prussiyaya və Avstriyaya qarşı digər alman dövlətlərini gücləndirir, burada yeni dövlətlər (Berq hersoqluğu, Vestfal krallığı) yaradırdı. Prussiya ilə Fransa arasında bağlanmış Tilzit müqaviləsi (1807) ilə krallıq öz ərazisinin yarısını itirdi. Bir qədər sonra Avstriya da ərazisinin bir hissəsini Fransaya verməli oldu. Fransız qoşunlarının işğalı altına düşmüş Almaniya ərazilərində müsadirələr ilə yanaşı, həm də feodal qaydalarını və kilsənin qüdrətini sarsıdan mütərəqqi sosial-iqtisadi tədbirlər də həyata keçirildi. 1813-cü ildə Almaniya I Napoleonun zülmünə qarşı genişlənən milli azadlıq müharibəsi qalibiyyətlə nəticələndi. Lakin Vyana konqresinin^{*} qərarı ilə Almaniya yenə də siyasi dağıncılığa məhkum edildi. Burada yaradılan Almaniya İttifaqı 34 dövlət və 4 azad şəhərdən ibarət idi.

I Napoleonun Almaniya da həyata keçirdiyi siyasətin müsbət tərəflərini müəyyən edin.

Siyasi pərakəndəlik, feodal qaydalarının mövcud olması Almaniyanın iqtisadi inkişafına ciddi maneələr yaradırdı. Torpaqların əksəriyyəti feodalların mülkiyyətində idi. Onların

bir hissəsi təsərrüfatlarında mızdlu əməkdən istifadə edir, emal müəssisələri qururdular. Almaniyanın qərbində və cənub-qərbində yerləşən dövlətlərdə, həmçinin Prussiyanın Reynboyu əyalətində feodal mükəlləfiyyətləri ləğv olunmuşdu. XIX əsrin I yarısında Almaniya da sənaye inqilabı başladı. Həmin dövrdə ölkədə dağ-mədən və kimya sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusilə Reyn-Vestfaliya, Saksoniya və Sileziya da sənaye daha çox tərəqqi etmişdi. Almaniya daxilində ticarət əlaqələrini genişləndirmək məqsədilə 1834-cü ildə Prussiyanın başçılığı altında 18 alman dövləti-

Almaniya imperiyası 1871–1918-ci illərdə

^{*} Bax: səhifə 34-ə.

nin daxil olduğu Gömrük İttifaqı yaradıldı. Lakin xaricdən, xüsusilə Böyük Britaniyadan sənaye mallarının axını, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və bir sıra xammal növlərinin çatışmaması sənayenin inkişafını ləngidirdi.

Napoleon Fransası ilə müharibədən sonra Almaniyanın siyasi cəhətdən birləşdirilməsi uğrunda genişlənmiş hərəkətdə tələbə gənclər daha fəal idilər. Onlar mürtəcə siyasi xadimlərə qarşı terrordan istifadə edirdilər. Hakimiyyət orqanları buna cavab olaraq onlara qarşı sərt cəza tədbirləri tətbiq etdilər. Muxalif siyasi xadimlərin bəziləri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Liberal muxalifət 1848–1849-cu illər burjua-demokratik inqilabları dövründə vahid dövlətin yaradılmasına nail olmaq üçün Frankfurt-Mayn şəhərində ümumalman parlamentini topladı. **“Professorlar parlamenti”** də adlandırılan bu məclisdə Almaniyanın birləşdirilməsinin “Kiçik Almaniya”, yəni Avstriyanın iştirakı olmadan və “Böyük Almaniya”, yəni bütün alman dövlətlərinin iştirakı ilə iki fərqli yolu müzakirə edildi. Öz hakimiyyətlərindən imtina etmək istəməyən alman monarxları parlamentin qəbul etdiyi və ölkənin siyasi birliyinə nəzərdə tutan konstitusiyayı rədd etdilər. Bundan sonra – 1849–1850-ci illərdə Prussiyanın Avstriyanı kənarlaşdırmaq və Almaniya İttifaqını yenidən qurmaq səyləri Rusiyanın kəskin müqaviməti ilə üzləşdi. **“Olmyuts təhqiri”** Prussiyanın Almaniya hegemonluq iddialarına hələkət zərbə vursa da, “Kiçik Almaniya” planının tərəfdarlarının sayı artdı. 1850-ci illərdə Prussiya iqtisadi və hərbi cəhətdən xeyli gücləndi. Rusiyadan asılı olan Avstriya Almaniya nüfuzunu itirməyə başladı.

“Professorlar parlamenti” – Məclisin belə adlandırılmasının səbəbi buraya seçilmiş 49 professorun Məclisin işində fəal iştirak etməsi ilə bağlı idi.

“Olmyuts təhqiri” – Prussiya ilə Avstriya arasında yaranmış növbəti münaqişəyə müdaxilə edən Rusiya imperatoru I Nikolay 1850-ci il noyabrın 29-da Çexiyanın Olmyuts şəhərində Prussiyayı iddialarından imtinaya məcbur edən saziş imzaladmışdı.

1848–1849-cu illər inqilabları dövründə Almaniyanın vahid dövlət halında birləşdirilməsi nə üçün mümkün olmadı?

Almaniya imperiyasının təşkili. Prussiyada konstitusiyaya böhranı ilə əlaqədar hökumətin başçısı təyin edilən **Otto fon Bismark** Almaniyanın birləşdirilməsi üçün əvvəlcə Rusiyanın bu məsələdə bitərəfliyinə nail oldu. Danimarka kralının Şlezviq və Holşteyndə siyasətini kəskin ittiham edən Bismark 1864-cü ildə Prussiyanın Danimarkaya qarşı müharibəsində Avstriya və digər alman dövlətlərinin öz müttəfiqləri kimi iştiraklarını təmin etdi. Qalib gəldikdən və həmin ərazilər Danimarka krallığından geri alındıqdan sonra onların idarəçiliyi ilə bağlı Avstriya ilə yaranmış mübahisədən bəhanə kimi istifadə edən Prussiya 1866-cı ildə bu dövlətə qarşı müharibəyə başladı. Alman dövlətlərini qarşı-qarşıya qoyan bu müharibəni bəzən “Almaniya-Almaniya”, “40 günlük”, “7 həftəlik” müharibələr də adlandırırlar. Müharibədə İtaliya krallığı ilə birlikdə qalib gələn Prussiya Avstriyanı Almaniya İttifaqını tərk etməyə məcbur etdi və 22 alman dövləti ilə birlikdə Şimali Almaniya İttifaqını yaratdı. 1867-ci ildə qüvvəyə minən Konstitusiyaya Prussiyanın İttifaqda hökmranlığını təsbit edirdi.

1870-ci ilin iyulunda Bismark Fransa imperatoru III Napoleonu müharibəyə təhrik etdi. Prussiya müharibədə digər alman dövlətlərinin hərbi yardımından istifadə edərək qalib gəldi. Cənubi Almaniyanın 4 dövləti Şimali Almaniya İttifaqına daxil olduqdan sonra

Otto fon Bismark

Prussiyada konstitusiyaya böhranı – 1860–1862-ci illərdə Prussiyanın nümayəndəli qanunverici orqanı (landtaq) hökumətin hərbi islahatını maliyyələşdirməkdən imtina etdiyi üçün kral ilə münaqişə yaranmışdı.

"...Almaniya Prussiyanın liberalizminə deyil, onun qüdrətinə baxır; qoy, Bavariya, Vürtemberg, Baden liberalizmə güzəştə getsinlər, lakin heç kim onlara Prussiyanın oynadığı rolü ayırmamışdır. Vyana müqavilələrinə – traktatlarına əsasən, Prussiyanın sərhədləri onun sağlam dövlət həyatına yardım etmir; müasir dövrün böyük məsələləri çoxluğun nitqləri və qətnamələri ilə deyil – bu, 1848 və 1849-cu illərin böyük səhvi idi – dəmir və qan ilə həll edilir..."

**O.Bismarkın Landtaqın büdcə komissiyasında çıxışından.
30 sentyabr 1862-ci il**

1870-ci ilin dekabrında İttifaq Almaniya imperiyası adlandırıldı. 1871-ci il yanvarın 18-də (Prussiya-nın 1701-ci ildə krallıq elan edildiyi gün) Versal-da "Müqəddəs Roma imperiyası"nın bərpası elan olunsa da, yeni yaradılmış dövlət Almaniya imperiyası və ya II İmperiya (reyx)" adlanırdı. Prussiya kralı, Hohensollerlər sülaləsindən olan I Vilhelm imperator elan edildi.

Almaniya imperiyası XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində. 1871–1890-cı illərdə imperiya hökumətinin başçısı (kansler) olmuş Bismarkın imperiyanın təşəkkül tapmasında böyük xidmətləri danılmazdır. Bismark vahid pul, çəki, ölçü, bank, poçt, məhkəmə qanunvericiliyinin tətbiqi, proteksionist siyasət, fəhlə qanunvericiliyi, katolik kilsəsinin nüfuzunun sarsıdılması, radikal siyasi qüvvələrə qarşı sərt cəza siyasəti və s. tədbirlərlə Almaniyanın güclənməsinə nail oldu. XIX əsrin 80-ci illərində Almaniya sənaye çevrilişi başa çatdı.

Yeni sənaye sahələri yaradıldı. Almaniya sənayesi texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri ilə təchiz olunduğundan bu məhsullar rəqabətə daha davamlı idilər.

XX əsrin əvvəllərində Almaniya sənaye inkişafının səviyyəsinə görə yalnız ABŞ-dan geri qalırdı. Bu dövrdə Almaniya sosial-iqtisadi və inzibati-idarəçilik sahəsində həyata keçirilən islahatlar cəmiyyətdə artan sosial narazılığı qismən aradan qaldıra bildi.

Otto fon Bismarkın Almaniya tarixində rolunu necə qiymətləndirərdiniz?

İtaliya XIX əsrin I yarısında. XIX əsrin əvvəllərində İtaliya ərazisi yenidən Avropa dövlətlərinin müharibə meydanına çevrildi. İtaliyanın yerli dövlətlərinin və Avstriyanın Fransa ordularının müdaxiləsinə qarşı apardıqları uğursuz müharibələr nəticəsində ölkənin bir hissəsi fransız qoşunlarının işğalı altına düşdü. Yalnız Siciliya və Sardiniya bu işğaldan kənarda qaldı. 1802-ci ildə Napoleon Bonapartın başçılığı ilə işğal olunmuş əraziləri əhatə edən İtaliya respublikası yaradıldı. Müharibələr təsərrüfatda dağıntılara səbəb oldu. Fransız qoşunlarının zəbt edilmiş ərazilərdə apardıqları genişmiqyaslı müsadirələr əhəlinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Lakin yadelli işğalın İtaliya üçün bəzi faydaları da oldu. Burada müstəbid siyasi rejimlər devrildi, feodal qaydaları sarsındı, kilsə torpaqları müsadirə olundu, daxili gömrük sərhədləri aradan qaldırıldı. 1805-ci ildə fransız qoşunlarının işğal etdiyi

İtaliya XIX əsrin birinci yarısında

** I imperiya (reyx) 962–1806-cı illərdə mövcud olmuş "Müqəddəs Roma imperiyası" hesab edilir.

Şimali İtaliyada paytaxtı Milan şəhəri olan İtaliya krallığı yaradıldı və I Napoleon onun kralı elan edildi. Bir qədər sonra fransız orduları Romanı işğal edərək Papanın burada dünyəvi hakimiyyətinə son qoydular. Papa isə I Napoleonu kilsədən kənar, yəni kafir elan etdi. İtaliyada I Napoleonun ağalığı dövründə feodal qaydalarına ağır zərbə vuruldu, daha mütərəqqi münasibətlərin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradıldı. Lakin I Napoleon italyanların milli birlik yaratmaq istəklərinin qarşısını sərt şəkildə alırdı. İtaliyada Napoleon zülmünə qarşı etiraz çıxışları güclənsə də, milli azadlıq hərəkatı cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etmirdi. *Karbonarilərin gizli qruplarının* fəaliyyəti pərakəndə xarakter daşıdığından və geniş xalq kütlələrinə arxalanmadığından uğursuzluğa məruz qalırdı.

Karbonarilər – 1807–1832-ci illərdə əvvəl fransız işğalçılarına, sonra isə yerli monarxlara qarşı fəaliyyət göstərmiş gizli təşkilatın üzvləri (italyanca carbonaro kömürçü deməkdir).

Fransa tərəfindən işğalın İtaliya üçün nəticələrini təhlil edin.

Vyana konqresinin qərarına əsasən, İtaliya yenidən siyasi dağınıqlığa məhkum edildi. İtaliyanın mərkəzindəki dövlətlərdə Avstriya şahzadələri, cənubda – **Neapol krallığında** ispan Burbonları ağalığı edirdilər. Yenidən dünyəvi hakimiyyətini bərpa etmiş Papanın İtaliyada siyasi nüfuzu xeyli artmışdı. Lombardiya və Venesiya əyalətləri Avstriyanın işğalı altında qalmışdılar. Yalnız İtaliyanın şimalında Savoyya sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu **Sardiniya (Pyemont) krallığı** öz müstəqilliyini əsasən qoruyub saxlamağı bacarmış və ərazisini qismən genişləndirə bilmişdi. İtaliyada yenidən bərpa edilən və daha da gücləndirilən mürtəce feodal-mütləqiyyət qaydalarına qarşı 1820–1830-cu illərdə Neapol və Pyemont krallıqlarında, həmçinin Mərkəzi İtaliyada baş verən burjuva-demokratik inqilabları Avstriya qoşunları tərəfindən qəddarlıqla yatırıldı.

1846-cı ildə Papa vəzifəsinə seçilmiş italyan din xadimi **IX Piyin** başladığı liberal islahatlar İtaliyanın siyasi həyatında böyük canlanma yaratdı. İtalyanların ölkənin Papanın hakimiyyəti altında birləşdirilməsinin mümkünlüyünə ümidləri artdı. Lakin Avstriyanın hədələri qarşısında Papa geri çəkilməli oldu. 1848-ci ilin yanvarında Siciliyada qalib gələn inqilabi çıxışlar tezliklə bütün İtaliyaya yayıldı. İtaliya dövlətlərində konstitusiyalar qəbul edildi və islahatlar keçirildi. 1849-cu ildə **Romada respublika elan edildi**. Ölkənin milli dövlət halında birləşdirilməsi üçün 1848–1849-cu illərdə Pyemont kralının başçılığı ilə Avstriyaya qarşı aparan istiqlaliyyət uğrunda birinci müharibə monarxların xəyanəti səbəbindən uğursuzluqla nəticələndi. Avstriya, Fransa və İspaniya qoşunları İtaliyada inqilabları yatırdılar. Ölkədəki mürtəce rejimlər Avstriya hakimiyyətinə arxalanaraq milli hərəkatın fəalları divan tutdular. Lakin İtaliyanın milli birliyi ideyası tərəfdarlarının sayı durmadan artdı. Papanın qətiyyətsizliyini və milli maraqlara xəyanətini gören italyanlar ölkənin Pyemont krallığının başçılığı altında birləşdirilməsinə tərəfdar idilər.

Cüzeppə Haribaldi və Pyemont kralı II Viktor Emmanuil. 1860-cı il. Neapol

"... Buna görə mən namuslu insanlara layiq, təbii, çoxluğun istəklərinə cavab verən və buna görə də zorakılıq və yalanla qəbul etdirilməyə lüzum olmayan respublika quruluşunun tərəfdarıyam... mən öz respublikaçılığımı, məsələn, ingilislərə güclə qəbul etdirməzdim: əgər onlar kral Viktoriyanın hakimiyyətindən razıdırlarsa, qoy belə də olsun, bu halda da onların hökuməti respublika hökuməti hesab olunmalıdır..."

C. Haribaldinin memuarlarından. Moskva, 1966

Kamillo Kavur

İtaliyanın vahid milli dövlətinin yaradılması. XIX əsrin 50-ci illərində sənayesi sürətlə inkişaf edən və konstitusional monarxiya quruluşuna malik Pyemont krallığı milli birlik hərəkatının əsas mərkəzinə çevrildi. 1851–1861-ci illərdə burada hökumət başçısı olmuş qraf **Kamillo Kavur** həyata keçirdiyi liberal siyasi və iqtisadi islahatları ilə krallığı xeyli gücləndirdi. Pyemont krallığı Fransa ilə ittifaq bağlayaraq 1859-cu ildə Avstriya ilə müharibədə (istiqlaliyyət uğrunda ikinci müharibə) qalib gəldi və Lombardiyanı öz ərazisinə qatdı. 1860-cı ilin yazında üsyan qaldıraraq müstəbid hakimlərini qovmuş Toskana, Modena və Parma, payızda isə İtaliyanın milli qəhrəmanına çevrilmiş C. Haribaldinin azad etdiyi Neapol krallığı Pyemonta birləşdirildi. 1861-ci ildə İtaliya krallığının yarandığı elan edildi. Pyemont kralı II Viktor Emmanuil İtaliyanın kralı, Kavur isə hökumət başçısı seçildi. Krallığın paytaxtı əvvəlcə Turin, sonra Florensiya şəhərləri oldu.

İtaliya krallığının yaradılmasına Pyemont krallığının başçılıq etməsinin səbəbini müəyyənləşdirin.

İtaliya krallığı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində. İtaliya krallığı 1866-cı ildə Prussiya ilə birlikdə Avstriyaya qarşı müharibə (istiqlaliyyət uğrunda üçüncü müharibə) apararaq Venesiyanı özünə birləşdirdi. Papanın mülkü hesab olunan Roma 1849-cu ildən fransız qoşunları tərəfindən mühafizə edilirdi. Prussiya ilə müharibədə Fransanın hərbi uğursuzluqlarından yararlanan İtaliya qoşunları 1870-ci ildə Romaya daxil oldular. İtaliyanın vahid milli dövlət halında birləşdirilməsi başa çatdırıldı. 1871-ci ildə krallığın paytaxtı Florensiyadan Romaya köçürüldü. Papa Romanın işğalını tanımadığını bəyan edərək katolikləri İtaliya krallığı ilə əməkdaşlıqdan imtina etməyə çağırırdı.

Covanni Colitti (sağda)

İtaliyanın milli dövlət halında birləşdirilməsi onun iqtisadi inkişafına təkan verdi. Ölkənin şimalında sənaye sahələri inkişaf etdiyi halda, cənubda iri mülkədar təsərrüfatları qalmaqda idi. 1876–1887-ci illərdə bir sıra vergilər ləğv edildi, seçki və təhsil sahəsində islahatlar keçirildi.

XX əsrin əvvəllərində İtaliya krallığı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Almaniya, Fransa və İngiltərədən geri qalırdı. Bu dövrdə bir neçə dəfə hökumətə rəhbərlik etmiş **Covanni Colitti** “liberal xətt” siyasəti yürüdü. Kişilər üçün ümumi seçki hüququ haqqında qanun qəbul edildi, fəhlələrə həftədə bir dəfə istirahət günü verildi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Avstriyanın Olmyutsda uğurunun, əslində, “Piri qələbəsi” olduğunu nə ilə əsaslandırma bilərsiniz?
2. Bismarkın reyxsansleriyyə dövründə Almaniya həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini təhlil edin.
3. İtaliya xalqının XIX əsrin 40–60-cı illərində apardığı milli azadlıq müharibələri və onların nəticələri barəsində sxem hazırlayın.
4. İtaliyanın vahid milli dövlət halında birləşməsində C. Haribaldinin rolunu necə qiymətləndirərdiniz?
5. Vyana Konqresində iri dövlətlərin Almaniyanın və İtaliyanın vahid milli dövlət halında birləşmələrində nə üçün maraqlı olmadıqlarının səbəblərini müəyyənləşdirin.
6. XIX əsrdə Almaniyanın və İtaliyanın milli dövlət halında birləşdirilməsi prosesinin müqayisəli təhlilini aparıb təqdimat hazırlayın.

! AÇAR SÖZLƏR

- Dekabristlər üsyanı
- "Avropanın jandarmı"
- Krım müharibəsi
- "Xalqlar həbsxanası"
- Stolipin islahatları

XIX əsr ərzində Rusiya işğalçı müharibələri davam etdirmiş və yeni ərazilər ələ keçirmişdi. Özü böyük ordusu sayəsində Avropanın güclü dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Lakin hərbi qüdrətinə baxmayaraq, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti kəskinləşmişdi. Sosial-iqtisadi gərginliyin dərinləşməsi XX əsrin əvvəllərində inqilaba səbəb oldu.

SOSIAL TƏBƏQƏLƏŞMƏ

Rusiya cəmiyyətinin ən xarakterik xüsusiyyəti şəxslənmiş təbəqələşmənin saxlanması idi. Rusiya imperiyasının əsas sosial təbəqələri:

Zadəganlar

Ruhanilər

Tacirlər

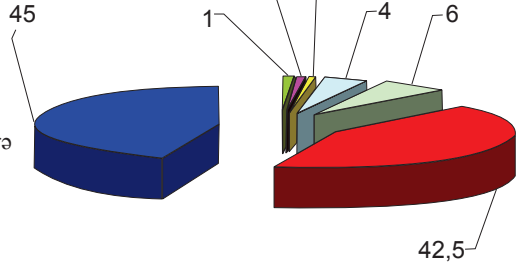
Şəhər əhalisi

Kazaklar – xüsusi imtiyazlı hərbi zümrə

Dövlət kəndliləri

Təhkimli kəndlilər

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının əhalisi (faizlə)

Diaqram əsasında Rusiyanın sosial və iqtisadi quruluşunu təhlil edin.

Döyüşdə qazanılmayan qələbə. I Aleksandr 1801-ci ildə saray çevrilişi ilə hakimiyyətə (1801–1825) gəldi. Bu dövrdə bir sıra islahatlar keçirildi. Kollegiyalar əvəzinə Avropa nümunəsində nazirliklər yaradıldı. **Azad taxılçılar** haqqında qanuna əsasən, mülkədarların öz kəndlilərini ödənc müqabilində azad etməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin bu qanun tam olaraq həyata keçirilmədi. Sonradan I Aleksandr hakimiyyətinin əvvəlində reallaşdırmaq istədiyi liberal islahatlar siyasətindən uzaqlaşdı. **İstibdad** rejimi tətbiq etdi. Xarici siyasət sahəsində Rusiya əvvəlcə Fransaya qarşı koalisiyada iştirak etsə də, bir sıra döyüşlərdə məğlub oldu və 1807-ci ildə onunla **Tilzit** sülh müqaviləsini imzaladı. Fransa Qərbi Avropaya, Rusiya isə Şərqi Avropaya hakim olmalı idi. Rusiya Fransanın İngiltərə əleyhinə tətbiq etdiyi qitə blokadasına qoşuldu. Bundan sonra Rusiya Osmanlı dövlətinə və İsveçə qarşı müharibələr apardı, Bessarabiyanı və Finlandiyanı işğal etdi. Lakin Rusiyanın İngiltərə ilə ticarət əlaqələrini davam etdirməsi 1812-ci ildə Fransanın Rusiyaya hücumuna səbəb oldu. Qısa müddət ərzində I Napoleonun ordusu Moskvaya qədər irəlilədi və onu ələ keçirdi. Ruslar açıq döyüşdən ehtiyat edərək geri çəkildilər. Fransızlar burada möhkəmlənməsin deyə Moskva yandırıldı. Fransızların qalacaq yeri və ərzağı yox idi.

I Aleksandr

İstibdad rejimi – özbaşınalığa və zorakılığa əsaslanan idarə üsulu

Rusların bu taktikası Azərbaycan tarixində hansı hadisə ilə oxşardır?

I Napoleona qarşı heç bir açıq döyüşdə qalib gələ bilməyən rus ordusu ölkənin təbii coğrafi şəraitindən və partizan müharibəsi taktikasıdan istifadə etdi. Fransız ordusunun təchizatının pisləşməsi və soyuqların düşməsi I Napoleon ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Bundan yararlanan Rusiya Polşanı, Balkanları və başqa əraziləri işğal edərək Avropada hakim rolunu ələ keçirmək istəyirdi.

Sizcə, bu hadisə Rusiyanın beynəlxalq nüfuzuna necə təsir göstərdi? Rusiyanın bu qələbəsinin Azərbaycanın gələcək taleyinə təsiri oldumu?

Çar bu məqsədini “Avropa xalqlarını I Napoleon zülmündən xilas etmək” bəhanəsi ilə həyata keçirmək fikrində idi. Hətta bunu dini **mistisizmlə** əlaqələndirir, özünün “Tanrı tərəfindən seçilmiş” olduğunu irəli sürürdü. Məhz bunun təsiri ilə o hər cür azadlıq düşüncələrinə qarşı çıxırdı.

Mistisizm – fəvqəltəbii hadisələrə inam

Dekabristlər üsyanı

I Nikolay

“Rusiyanın nisbi gücü ən çox 1815-ci ildən sonra dünyada sülh və sənayeləşmə dövründə gerilədi. Lakin bu vəziyyət Krim müharibəsinə (1853–1856) qədər tam şəkildə aşkar olmadı. ...Rusiya iqtisadi və texniki sahələrdə 1815–1880-ci illərdə Avropanın digər böyük dövlətlərinə nisbətən geri qalırdı”

Paul Kennedi, “Böyük güclərin yüksəlişi və çöküşü”. səh. 215.

Dekabristlər üsyanı. I Napoleona qarşı müharibə zamanı Qərbi Avropada yürüslərdə iştirak edən rus zabitlərinin bir hissəsi Rusiyada həyat şəraitinin, dövlət idarəçiliyinin və sosial quruluşun çox geridə olduğunu gördü. İstibdad rejimi və kəndlilərin təhkimli vəziyyəti xüsusilə narazılıq yaradırdı. Ona görə də Avropa idarə sistemini və sosial quruluşunu Rusiyada tətbiq etmək üçün gizli cəmiyyətlər qurulmağa başlandı. Bu cəmiyyətlər Rusiyada çar rejimini devirməyi və konstitusiya qəbul edilməsini qarşıya məqsəd qoymuşdular.

Onlar 1825-ci ilin dekabrında çarın vəfat etməsindən istifadə edərək hərəkətə keçdilər. Lakin Rusiya tarixində çar rejiminə qarşı ilk açıq nümayiş və silahlı üsyan rəhbərlərin ləng hərəkət etməsi səbəbilə uğursuz oldu. Beləliklə, **I Nikolay** (1825–1855) hakimiyyətini möhkəmləndirdi. O, hakimiyyəti dövründə Rusiyanı istibdad rejimində idarə etdi. Dekabristlər üsyanından sonra I Nikolayın zadəganlara etimadı azaldı. Dövlət idarəsinə möhkəm nəzarət üçün bürokratiya rejimi bərqərar edildi.

Məktəb və universitetlərə nəzarət artırıldı. Elm adamlarının Avropaya getmələri qadağan edildi. Yalnız zadəgan və məmur övladları orta təhsil ala bilərdilər. Kitablار və mətbuat üzərində senzura gücləndirildi. I Nikolayın hakimiyyəti dövründə Rusiyada feodal-təhkimçilik iqtisadiyyatının tənəzzülü dərinləşmişdi.

Ticarət və sənaye sahələrində nisbi inkişaf kəndlilərin təhkimliliyinə əsaslanan mülkədar təsərrüfatının səmərəsizliyini göstərirdi. Təhkimli kəndlilərin əməyinə əsaslanan manufakturalar iflas edirdi. Beləliklə, ölkənin siyasi və iqtisadi quruluşu təsərrüfatın inkişafına mane olurdu. Lakin buna baxmayaraq, XIX əsrin 30–40-cı illərində Rusiyada sənaye çevrilişi başladı. Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Rusiyada sənaye çevrilişi

feodal-təhkimçilik quruluşunun hakim olduğu şəraitdə reallaşmışdı. Texniki çevriliş təhkimçiliyin ləğvindən əvvəl, sosial çevriliş isə sonra başlamışdı.

I Nikolayın dövründə Rusiyanın işğalçılıq siyasəti gücləndi. Azərbaycanın şimalı və Cənubi Qafqaz tamamilə işğal edildi. Avropada 1848-ci il inqilablarının yatırılmasında fəal iştirakına görə Rusiya “Avropanın jandarmı” adlandırılırdı. I Nikolayın Osmanlı dövlətinə qarşı apardığı siyasət də işğalçı xarakter daşıyırdı. Lakin onun Osmanlı dövlətinin ərazilərini işğal etmək arzusu Rusiyanın güclənməsini istəməyən İngiltərə və digər Avropa dövlətlərinin mənafeyinə uyğun gəlmədiyi üçün bu dövrdə baş tutmadı. Çar I Nikolayın təcavüzkar siyasəti Rusiyaya qarşı Avropa dövlətləri blokunun meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1853-cü ildə başlayan **Kırım müharibəsində** İngiltərə, Fransa və Sardinia Osmanlı dövlətinin tərəfində iştirak etdilər. 1856-cı ilə qədər davam edən bu müharibədə Rusiya məğlub oldu.

Böyük islahatlar dövrü. II Aleksandr (1855–1881) hakimiyyətə çətin daxili və xarici vəziyyət dövründə gəlmişdi. Kırım məğlubiyyəti I Nikolayın daxili və xarici siyasətinin uğursuzluğunu göstərdi. Ona görə də müxtəlif sahələrdə islahatların həyata keçirilməsi zəruri idi. Daxili və xarici siyasətin, həmçinin sənayenin inkişafı təhkimçiliyin ləğvini zəruri edirdi. **1861-ci ildə** kəndlilərin təhkimli vəziyyətinin ləğv olunması haqqında fərman verildi. Kəndlilər hüquqi cəhətdən azad olsalar da, bu onların iqtisadi vəziyyətlərində əsaslı dəyişiklik yaratmadı. Çünki onlara müəyyən ödənc müqabilində ayrılan torpaq payı çox az idi. Həmçinin vergilərlə yanaşı, pay torpağı müqabilində verilən ödənclər kəndlilərin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Ona görə də kəndli məsələsi Rusiyanın əsas sosial problemlərindən biri olaraq qalırdı.

Kəndlilərin azad edilməsi idarəetmə sahəsində dəyişiklikləri zəruri edirdi. Bunun nəticəsində yerlərdə iqtisadi məsələlərlə məşğul olmaq, xəstəxanalar və məktəblər açmaq məqsədilə **zemstvolar** təsis edildi. Zemstvolara seçkilərdə iştirak etmək üçün müəyyən əmlaka sahib olmaq əsas şərt idi.

1864-cü ildə aparılan islahatlara görə, məhkəmə açıq keçirilir və müstəqil olurdu. Bütün təbəqələr qanun qarşısında bərabər elan edildi. XIX əsrin 60-70-ci illərində hərbi sahədə də islahat keçirildi. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq olundu. Hərbi xidmət müddəti azaldıldı.

1870-ci ildə keçirilən şəhər islahatına əsasən, şəhər idarəsi və Dumasının təşkil edilməsində silki qaydalar əvəzinə bütün təbəqələrin iştirak etdiyi seçkilər tətbiq olundu. Şəhərlər dövlətin nəzarəti altında təsərrüfat və mədəniyyət sahələrində özünüidarə hüququ aldılar. Bu dövrdə iqtisadi sahədə də dəyişikliklər olundu. Dövlətin gəlirlərini artırmaq üçün şəkər, duz və bütün satışı dövlətin inhisarına verildi. Dəmir yollarının tikintisinə diqqət artırıldı. Bu iş üçün xarici kapital da cəlb edildi. Rusiya Dövlət Bankı yaradıldı.

Mətbuat üzərində nəzarət qismən ləğv edildi. Bu, Rusiyada ictimai fikrin inkişafına səbəb oldu. Təhsil sahəsində silki və dini məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Universitetlərə muxtariyyət verilməsi elmin inkişafına müsbət təsir etdi.

“Osmanlı işləri çox qarışıqdır. Bu dövlət öz-özünə parçalanır. Süqutu çox böyük və fəlakətli olacaq. İngiltərə və Rusiya bu məsələdə razılaşmalıdırlar. ...Qollarımızın arasında çox ağır bir xəstə var. Onun yaşamasını hamımız istəyirik. ...Ancaq onun qəfildən qollarımızda ölməsi Avropa miqyasında müharibəyə səbəb ola bilər. Bu qarışıqlıqda İngiltərə İstanbulda möhkəmlənmək istəsə, buna göz yummayacağıq. Mən də İstanbulu işğal etmək istəyirəm”.

Çar I Nikolayın İngiltərənin Rusiyadakı səfiri ilə danışıqlarından. Tarix. İstanbul, 2002. səh. 143

! Mənbə və mətndəki məlumatlar əsasında müzakirə edin: sizcə, I Nikolayın təklifi İngiltərənin mənafeyinə uyğun idi?

Zemstvo – seçki əsasında formalaşan yerli idarə orqanları

! II Aleksandrın hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən islahatlara aid cədvəl tərtib edin.

Şeyx Şamilin əsir alınması

Kırım müharibəsində məğlub olan Rusiya işğal hədəfi olaraq Mərkəzi Asiyayı seçdi. Mərkəzi Asiyada siyasi vəziyyət Rusiya işğalı üçün əlverişli idi. Siyasi dağınıqlıq vəziyyətində olan bölgədə Kokand, Xivə xanlıqları və Buxara əmirliyi öz aralarında mübarizə aparırdılar. Həmçinin bu feodal dövlətlərin daxilində də tayfalararası ixtilaflar var idi. Bütün bu amillər Rusiyanın işğalını asanlaşdırırdı. Lakin Rusiya bu bölgədə nüfuz uğrunda İngiltərə ilə mübarizə aparmalı oldu. İngiltərə bölgəni işğal etmək üçün hərbi və diplomatik üsullardan istifadə edirdi. Mərkəzi Asiya dövlətlərinə elçilər göndərilir, təzyiq göstərilirdi. Buxara əmirliyi və Xivə xanlığı Rusiyanın asılılığını qəbul etdilər. Kokand xanlığı süqut etdi. Rusiya 1864–1895-ci illər ərzində bölgənin işğalını həyata keçirdi. Türkünün zəbt edilməsinin əsas səbəbi bölgədə vahid, güclü dövlətin olmaması və əhalinin daxili mübarizə nəticəsində zəifləməsi idi. Rusiyanın hərbi-texniki üstünlüyü də bu işğalın əsas səbəblərindən biri kimi qeyd edilə bilər.

İrticanın güclənməsi. 1881-ci ildə terror nəticəsində həlak olan II Aleksandrın sonra hakimiyyətə **III Aleksandr** (1881–1894) gəldi. Onun dövründə irticaçı siyasət gücləndirildi. Məhkəmələrin və zemstvoların müstəqilliyi məhdudlaşdırıldı. Milli-dini zülm və ruslaşdırma siyasəti genişləndirildi. Qeyri-rus millətlərə qarşı təzyiq artırıldı. Qazan tatarlarının, başqırdların, çuvaşların xristianlaşdırılması da aparılan siyasətin tərkib hissəsi idi. Dinini və dilini dəyişmək istəməyənlərə qarşı iqtisadi və inzibati təzyiqlər edilirdi. Lakin bu siyasət Volqaboyu türkləri arasında milli və dini duyğuları daha da qüvvətləndirdi.

II Nikolay

Çar Rusiyanın Volqaboyu türklərinə və Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasəti müqayisə edin.

Qafqazın, Türkünün türk və digər müsəlman xalqlarının siyasi-iqtisadi və mədəni hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Təzyiqə ən çox məruz qalan xalqlardan biri də yəhudilər idi. Onlara qarşı məqsədyönlü şəkildə qətl və qarətələr həyata keçirilir, siyasi və mədəni hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Ümumiyyətlə, bütün qeyri-rus millətlərə qarşı yürüdülmən mürtəce siyasətə görə Rusiya **“xalqlar həbsxanası”** adlandırılırdı.

II Nikolayın hakimiyyəti dövrü (1894–1917) Rusiyada mütləq monarxiyaya qarşı mübarizənin güclənməsi ilə səciyyəvidir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiya

iqtisadiyyatı böhran keçirirdi. Bu, Avropada baş verən böhranın nəticəsi idi. Rusiyaya qoyulan xarici kapitalın azalması bir çox fabrik və zavodun fəaliyyətini dayandırmasına səbəb olmuşdu. İşsizlik artmış, bu isə tətillər və nümayişlərin baş verməsi ilə nəticələnmişdi. Rusiya əhalisinin yarısından çoxu qeyri-ruslar idi. Onların, xüsusən də türk-müsəlman xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Bu siyasət milli azadlıq hərəkatının yüksəlməsinə səbəb oldu. Ölkənin daxili və xarici vəziyyəti pisləşdi. 1904–1905-ci il müharibəsində Rusiyanın Yaponiyaya məğlub olması ölkənin beynəlxalq nüfuzuna mənfi təsir göstərməklə yanaşı, daxili vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Mövcud sosial-iqtisadi böhran dərinləşdi. Bu, Rusiyada ilk inqilabın başlanmasına təkan verdi.

1905–1907-ci illər inqilabı. 1905-ci ilin yanvarında Peterburqda nümayişçilərin gülləbaran edilməsi ilə başlayan inqilab bütün ölkəni bürüdü.

Əhəlinin bütün təbəqələri islahatlar keçirilməsini tələb edirdi. Bundan sonra müstəmləkə xalqlarının da milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Çar hakim dairələri prosesin qarşısını almaq üçün milli və dini münaqişələr törədirdilər. Ölkəni bürüyən tətillər hərəkatı hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. **1905-ci ilin oktyabrında** çar söz, mətbuat, təşkilat qurmaq, yığıncaq azadlığı və məhdud qanunverici səlahiyyətlə Dövlət Dumasının çağırılması haqqında bəyannamə elan etdi. 1907-ci ildə inqilab məğlubiyyətlə başa çatdı, qonşu ölkələrə də təsir göstərdi. Osmanlı və Qacarlar dövlətlərində, Çində də bir-birinin ardınca inqilablar baş verdi.

Stolipin islahatları. 1906-cı ildə çar tərəfindən Baş nazir təyin edilən Pyotr Stolipin narazılıqların qarşısını almaq üçün siyasi və iqtisadi islahatlar keçirdi. Dövlət Dumasına seçkilərdə milli azlıqların hüquqlarını məhdudlaşdıran dəyişiklik edildi. Stolipinin mühüm tədbirlərindən biri də **torpaq islahatının** keçirilməsi oldu. Bu islahat icma torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Torpaqsız kəndlilər Sibirə, Qafqaza, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqi köçürüldü. İnqilabın başa çatmasından sonra yenidən Rusiyaya xarici kapital qoyuluşu artdı. 1909-cu ildən Rusiya iqtisadiyyatında baş verən canlanma siyasi vəziyyətin də normallaşmasına səbəb oldu.

Peterburqda nümayişçilərin gülləbaran edilməsi. Rəssam V.Makovski

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Napoleonun Rusiyaya yürüşünün uğursuzluğunun səbəbləri nə idi?
2. XIX əsrin ikinci yarısında təhkiçiliyin ləğv edilməsini hansı amillər zəruri edirdi?
3. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya hansı əraziləri işğal etmişdi?
4. Rusiyada ilk inqilabın başlanmasına hansı amillər təkan verdi?
5. 1905–1907-ci il inqilabının hansı nəticələri oldu?
6. Stolipinin torpaq islahatı nəyi nəzərdə tuturdu?
7. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiya iqtisadiyyatındakı böhranın səbəb və nəticələrini təhlil edin.
8. Rusiya iqtisadiyyatında 1909-cu ildən baş verən canlanmanın səbəb və nəticələrini şərh edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Yeniçəri
- Tənzimat
- Xətti-şərif
- "İttihad və Tərəqqi"
- "Gənc türklər"
- Ədirnə sülhü
- "Yeni Osmanlılar"
- Midhət paşa

Bir zamanlar öz əzəməti ilə seçilən, Avropanı lərzəyə salan Osmanlı imperiyası XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində bir qədər də zəifləyərək Avropa dövlətlərindən yarıməsli vəziyyətə düşdü. Ölkədə baş verən bütün narazılıqların səbəbini sultan hakimiyyətində görən gənc türklər hakimiyyəti ələ alsalar da, onların yeritdiyi siyasət imperiyanın tamamilə məhvina gətirib çıxardı.

İctimai və siyasi vəziyyət. XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin əsasını təşkil edən mərkəzi idarəetmə sistemi ölkənin geniş ərazilərini nəzarətdə saxlaya bilmirdi. Əyalətlərdə hakimiyyət varlanmış yerli əyanların və canişinlərin əlində cəmləşmişdi. Misirdə məmlüklərin hakimiyyəti güclənmiş, Afrikanın digər şimal vilayətlərində müstəqillik meylləri artmışdı. Çoxsaylı müharibə xərcləri əsas vergi verənlərin – kəndlilərin çiynlərinə ağır yük kimi düşmüşdü. Bu da onları müflisləşdirirdi. Kəndlilər təsərrüfatın dirçəldilməsində elə də maraqlı deyildilər. Çünki torpaq sahibləri və məmurlar məhsulun çox böyük

Hərbi len sistemi – torpaqların hərbi xidmət müqabilində paylanmasına deyilirdi.

hissəsini onların əllərindən alırdı. Hərbi len sistemi olan **timar** və **ziyəmət** böhran yaşayırdı.

Bir çox timar sahibləri müflisləşdiklərindən torpaqlarını hissələrə bölərək satırdılar. Bu yolla da onlar vəzifə borclarını lazımı qaydada yerinə yetirə bilmir, orduya döyüşçü verməkdə çətinlik çəkirdilər. Ordunun zərbə qüvvəsini təşkil edən yeniçərilər döyüş qabiliyyətlərini və nizam-intizamı itirsələr də, hakimiyyətə təsir etməyə cəhd göstərirdilər.

Ölkənin sosial-ictimai həyatı onun siyasi vəziyyətinə nə kimi təsir göstərə bilərdi?

Timar sahibkarlığını dövr baxımından qiymətləndirin.

İmperiyanın geniş ərazilərində təbə edilmiş xalqların mübarizəsi get-gedə güclənirdi. Bunda Osmanlı dövlətindən pay qopartmağa çalışan böyük dövlətlərin də rolu az deyildi. Rusiya slavyan xalqlarının mübarizəsinə dəstək verdiyi halda ingilislər Misirdə, fransızlar Əlcəzairdə mövqelərini möhkəmləndirirdilər. XIX əsrin ilk onillikləri Balkan xalqlarının azadlıq mübarizəsinin güclənməsi kimi yadda qaldı. Serblərin üsyanları, yunanların 1821–1829-cu illərdə müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizə, 1828–1829-cu illəri əhatə edən rus-türk müharibəsi Osmanlı dövlətinə növbəti zərbəni vurdu. Müharibənin yekunu olaraq Ədirnə sülhü imzalandı və bu sülhlə Yunanıstanın müstəqilliyi, Serb knyazlığının isə muxtariyyət hüququ tanındı.

XIX əsrin I yarısında Osmanlı dövlətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqeyini necə qiymətləndirmək olar?

İlk əməli islahatlar. Bütün bunlar mərkəzi hakimiyyəti imperiyanı möhkəmləndirmək üçün yeni addımlar atmağa sövq edirdi. Bu yöndə ən mühüm addımlar sultan II Mahmudun dövründə (1808–1839) atıldı. 1826-cı ildə yeni piyada korpusunun yaradılması haqqında əmrin verilməsindən sonra yeniçərilərin qiyamı baş qaldırdı. Bu qi-

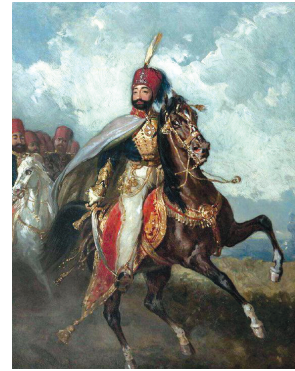
yamı yatıran hökumət tezliklə yeniçəri dəstələrini, eləcə də onlarla bağlı olan Bektəşi ordenini ləğv etdi. 1830-cu illərin birinci yarısında ümumi əsgər yığımı qaydasında yeni ordu yaradılmasına başlanıldı. Hərbi lən sisteminin ləğvi haqqında əmr verildi. Timar torpaqları dövlətin mülkiyyətinə keçdi. Onların sahibləri təqaüd qismində kompensasiya aldılar. Mərkəzi idarəetmə orqanlarında Avropa nümunəsində nazirliklər yaradıldı. Türk və fransız dillərində ilk hökumət qəzetləri çap olunmağa başlandı.

Bektəşi ordeni – XIII əsrdə Heydəri şeyxi Hacı Bektəş tərəfindən Xorasandan Anadoluya gətirilmişdir. Azərbaycanda və Anadoluda yayılan hürufi cərəyanının təsiri ilə formalaşmış, 12 imamın əsasına yönəlmiş sufi təriqətidir.

1. Sizcə, nəyə görə yeniçəri dəstələrinin ləğv edilməsi belə vacib idi?
2. II Mahmudun fəaliyyətini dövr baxımından necə qiymətləndirmək olar?

Tənzimat. 1839-cu ildə “**Gülxanə xətti-şərif**”i verildi. Bu xətti-şərif gələcək dəyişiklikləri özündə əks etdirirdi. II Mahmudun göstərişi ilə islahat tərəfdarı Mustafa Rəşid paşanın başçılığı altında hazırlanan sənəd sultan Əbdül Məcidin dövründə qəbul edildi. Sənəddə təbəələrin həyatını, şərəfini, mülkiyyətini qorumaqdan, ədalətli vergi yığımından, qayda-qanundan, ordu toplanmasından və s. danışılırdı. Bundan başqa, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün təbəələrin qanun qarşısında bərabərliyi elan edilirdi. Nəzərdə tutulan dəyişikliklər *tənzimat* (islahat) adını aldı. Reallıqda bu yeniliklər sonrakı onilliklərdə tədricən və qismən həyata keçirildi. Bu qaydalar din xadimlərinin, əyalət hakimlərinin və məmurların müqavimətinə səbəb oldu. Bununla belə, vergi toplanmasındakı iltizam sistemi ləğv edildi, məhkəmələrin fəaliyyəti nizama salındı. Təhsil sahəsində ciddi dəyişikliklər olundu, ibtidai məktəblər dünyəvi hakimiyyətə tabe edildi, orta məktəblər, xüsusi hərbi-tədris ocaqları yaradıldı, ilk universitetlər açıldı.

II Mahmud

Kırım müharibəsindən sonra 1856-cı ildə verilmiş “**xətti-hümayun**” əsasında növbəti silsilə islahatlara başlanıldı. Onlar əsasən iqtisadi münasibətlərə, məhkəmə sisteminə aid idi. Bununla yanaşı, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görüldü.

XIX əsrin 60–70-ci illərində ölkədə ingilis və fransız maliyyə və sənaye şirkətlərinin fəaliyyəti aktivləşdi. Onlar ticarətdə güzəştli şərtlərlə yanaşı, faydalı qazıntıların çıxarılması, dəmir yollarının və fabriklərin tikilməsi, kənd təsərrüfatı mallarının emalı sahəsində imtiyazlar aldılar. XIX əsrin 70-ci illərində ölkənin mərkəzi vilayətlərində artıq iki dəmir yolu fəaliyyət göstərirdi.

1. Osmanlı dövlətinin tərkibində yaşayan hansı qeyri-müsləman xalqları sadalaya bilərsiniz?
2. Sizcə, xaricilərin Osmanlı hökumətindən imtiyazlar alması ölkəyə hansı təsiri göstərə bilərdi? Fikrinizi əsaslandırın.

Bu dövrdə ölkədə konstitusiya və seçili orqanların (parlament) yaradılması uğrunda hərəkət meydana gəldi. **1865-ci ildə** gizli şəkildə yaradılan “**Yeni Osmanlılar**” cəmiyyətinin məqsədi parlament formalaşdırmaq və Konstitusiya qəbul etmək idi. Bu cəmiyyətin üzvləri arasında əsasən yüksək mənsəb sahiblərinin övladları olan Avropa təhsili almış ziyalılar üstünlük təşkil edirdilər. Lakin tezliklə onlar ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. Öz ideyalarını yaymaq məqsədilə mühacirətdə türk dilində qəzet nəşr etməyə başladılar. Bu qəzetlər arasında “**Hürriyyət**” qəzeti xüsusi şöhrət qazandı. Sultan hakimiyyətinə, imperiyanın qorunub-saxlanılmasına loyal yanaşan “**Yeni Osmanlılar**” cəmiyyətdə dəyişiklik, ədalətli idarəetmə tərəfdarı idilər. Onlar milli azadlıq hərəkatlarına qarşı bütün imperiya təbəələrinin birliyi ideyasını – osmanlıçılığı qoyurdular.

1876-cı ildə konstitusiya tərəfdarları fəallaşdılar. Mürəkkəb iqtisadi və siyasi şəraitdə mədrəsə tələbələri İstanbulda Baş vəzirin və şeyxülislamın istefası tələbi ilə genişmiqyaslı mitinqlər təşkil etdilər. Yeni Osmanlı tərəfdarları sultanı devirdilər. Tanınmış ictimai xadim Əhməd Midhət paşanın rəhbərliyi ilə Dövlət Şurası Konstitusiya hazırladı. **1876-cı ildə** sultan II Əbdülhəmid onu qəbul etdi. Lakin konstitusiya əsaslı dəyişiklikləri həyata keçirmək istəməyən sultan tezliklə Midhət paşanı Baş vəzir vəzifəsindən çıxartdı və onu ölkədən sürgün etdi. 1877–1878-ci illərdə deputatların öz iclaslarında hökuməti tənqid etməsi, rus-türk müharibəsində məğlubiyyətin səbəblərinə dair hesabatlar tələb etməsi sultanın parlamenti qeyri-müəyyən müddətə buraxmasına gətirib çıxartdı. Bunun ardınca ölkədə sərt repressiya rejimi quruldu.

Sizcə, Osmanlıçılıq ideyasının həyata keçirilməsi mümkün olsa idi, nə baş verərdi?

Siyasi həyat faktlarının ölkənin siyasi inkişafına təsirini qiymətləndirin.

**“İttihad və Tərəqqi”
cəmiyyətinə aid plakat**

Gənc türklər. Belə bir dövrdə Osmanlı imperiyasının iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşmiş, xəzinə boşalmış, iqtisadiyyat kökündən sarsılmışdı. Avropa ölkələrindən alınan yüksək faizli borclar dövləti fəlakətə sürükləyirdi. Sultan mütləqiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə 1889-cu ildə İstanbulda “İttihad və Tərəqqi” adlı gizli cəmiyyət yaradıldı. Bu cəmiyyətin üzvləri və onun tərəfdarları özlərini “Gənc türklər” adlandırırdılar. Tezliklə “Gənc türklər”in təqib edilmələri onların xaricə mühacirətinə səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində – ölkədə inqilabi şəraitin yetişdiyi bir vaxtda “Gənc türklər”in fəallığı gücləndi. 1907-ci ildə “İttihad və Tərəqqi” partiyasının rəhbərliyi altında Parisdə çağırılan konfransda üsyanın **1909-cu ildə** başlanması qərara alındı. Lakin konfrans iştirakçıları “Gənc türklər”in rəhbərliyi olmadan ölkədə inqilabi hərəkatın başlayacağından, Makedoniyanın və digər ucqar bölgələrin Osmanlı imperiyasının tərkibindən çıxacağından ehtiyatlanaraq üsyanı tezləşdirmək qərarına gəldilər.

Nəyə görə “Gənc türklər” onların rəhbərliyi olmadan ölkədə inqilabi hərəkatın başlayacağından belə narahat idilər?

“Gənc türklər”in üsyanı

Üsyanın başlanması. Silahlı üsyan bayrağı 1908-ci ildə Makedoniyada qaldırıldı. Tezliklə bir çox Balkan şəhərlərinin qarnizonları, yerli partizan dəstələri onlara qoşuldular. Niyazi bəyin və Ənvər bəyin başçılığı ilə inqilabçı dəstələr Selanikə gəldilər. “İttihad və Tərəqqi” partiyasının yerli komitəsi sultandan **1876-cı il** Konstitusiyasının bərpasını qəti şəkildə tələb etdi. Hər yerdə üsyançıların dəstəkləndiyini görən sultan II Əbdülhəmid bir gün sonra Konstitusiyanın bərpasına və parlamentin çağırıl-

masına razı oldu. Parlamentdə çoxluq əldə edən, ordu və parlament üzərində nəzarəti ələ alan “Gənc türklər” inqilabın məqsədinin həyata keçirildiyini güman etdilər. Əks-inqilab tərəfdarları bundan istifadə etməyi qərara aldılar. 1909-cu ilin aprelində əks-inqilabçılar İstanbul korpusunun köməyi ilə sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətini bərpa etdilər. Beləliklə, sultan, qısa müddətə də olsa, parlamentin səlahiyyətlərini məhdudlaşdıra, köhnə qaydalara qayıda bildi. Lakin özünə sadıq hərbi hissələrə arxalanan “Gənc türklər” qiyamı yatırıb II Əbdülhəmidə taxtdan salmağı bacardılar. Tezliklə taxta V Mehmet Rəşad çıxdı.

“Gənc türklər”in yeritdiyi xarici siyasət imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. **1911–1912-ci illəri** əhatə edən İtaliya–Osmanlı (Trablis) müharibəsi nəticəsində İstanbul özünün Afrikadakı sonuncu mülklərini (indiki Liviya ərazisini) itirdi. I Balkan müharibəsi (**1912–1913**) Osmanlı imperiyasına daha ağır zərbə vurdu. Bu müharibə nəticəsində türklərin Avropadakı ərazisi Frakiyanın kiçik bir hissəsi ilə məhdudlaşdı. Bütün bunlar ölkədə onlara qarşı narazılıqların artmasına gətirib çıxardı. Muxalif əhvali-ruhiyyənin çoxalması “Gənc türklər”i repressiyalara başlamağa sövq etdi. 1913-cü ildə Ənvər bəyin başçılığı ilə bir qrup gənc zabıt hakimiyyət çevrilişini reallaşdırdı.

II Əbdülhəmid

Osmanlı imperiyası

Ölkədə diktatura rejimi quruldu. Dövlətin dağılmasının qarşısını almağı və Avropa dövlətlərinin asılılığından tam azad olmağı düşünən "Gənc türklər" Birinci Dünya müharibəsi zamanı Almanıyanın tərəfini saxladılar ki, bu da Osmanlı imperiyasının məhvinə səbəb oldu.

"Gənc türklər" sultan II Əbdülhəmidə qarşı

"Gənc türklər" in 1913-cü il konfransında qəbul etdiyi proqram

İqtisadi bölmədən çıxarış

Maddə 18. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün torpaq sahiblərinə aşağı faizli, uzunmüddətli kredit vermək. Bunun üçün də ölkədə ipoteka bankının açılmasına çalışmaq lazımdır.

Maddə 19. Mövcud sivilizasiya tələblərini yerinə yetirməyə mane olan, ticari əməliyyatları gecikdirən və məhdudlaşdıran mövcud qanunvericiliyin yumşaldılmasına çalışmaq. <...>

Maddə 22. Sex birliklərini müstəqil ixtisas birlikləri qismində tanımaq və onlara öz daxili məsələlərinin həllində tam səlahiyyətlərin verilməsinə çalışmaq.

Maddə 23. Dövlətin iqtisadi vəziyyəti imkan verən kimi aşarın 10% azaldılmasına çalışmaq. <...>

Maddə 25. İndiki çox ədalətsiz və qeyri-proporsional gəlir vergisini, nəyin bəhasına olursa-olsun, bu qanunun xaricilərə şamil edilməsi ilə ədalətli və proporsional olmasına çalışmaq üçün xüsusi qanun hazırlamaq. <...>

Maddə 28. Torpaq mülkiyyətçiləri, icarədarlar, mövsümi işçilər və yarıdarlar arasında münasibətləri qaydaya sala biləcək qanunun qəbul olunmasına çalışmaq. <...>

Maddə 30. Sənayenin genişləndirilməsi haqqında qanunun verilməsini və qüvvəyə minməsinə tezlaşdırmaq. <...>

Tunaya T.Z. Türkiyə'de Siyasi Partilər. 1859–1952. İstanbul. 1952. s.216–217

Bu maddələrə əsasən Osmanlı dövlətinin o dövrlük iqtisadi vəziyyətini özündə əks etdirən tezislər hazırlayın.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. "Gənc türklər" üsyanı Osmanlı dövlətinə nə verdi?
2. "Gənc türklər" təşkilatının üzvü olsanız, hansı qərarları qəbul edərdiniz?
3. XIX əsrdə Osmanlı dövlətinin zəifləməsinə nədə görmək olar?
4. Siz Osmanlı dövlətində aparılan islahatların hansı mərhələsinə xüsusi əhəmiyyət verərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
5. Ənver paşa haqqında araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.
6. XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında baş verən geosiyasi dəyişiklikləri müxtəlif sxemlər formasında təqdim edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Qacarlar
- Babilər
- Sipahilər üsyanı
- Hind Milli Konqresi
- Tiryək müharibəsi
- Syoqun
- Mutsuhito
- Samuray
- Taypinlər hərəkəti
- Sun Yatsen

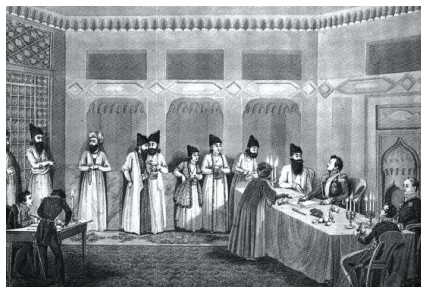
XIX əsrdə Şərq ölkələri inkişaf cəhətdən Qərbi dövlətlərindən geri qalırdılar. Bu da Qərbi dövlətlərinə müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirməyə imkan verirdi. Lakin bəzən qədim dövlətçilik ənənəsi olan dövlətləri tam təbə etmək mümkün olmadığından “qərblilər” iqtisadi ekspansiya, hərbi təzyiq, güzəştli müqavilələr yolu ilə bu ölkələri yarım-müstəmləkəyə çevirirdilər.

İran. XIX əsrin əvvəllərində İran feodal münasibətlərin hakim olduğu aqrar ölkə idi. Ölkəni qeyri-məhdud hakimiyyətə malik şah idarə edirdi. Hakimiyyətdə olan sülalə türk soylu Qacar tayfası idi.

Siyasi vəziyyət: Ölkə XIX əsrin ilk illərindən İngiltərənin və Fransanın iqtisadi və siyasi maraq obyektinə çevrildi. Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək istəyi İranın gah İngiltərəyə, gah da Fransaya meyil etməsini şərtləndirdi. Çünki I Napoleonun Avropada apardığı müharibə Rusiyanı İngiltərə ilə yaxınlaşdırmışdı. I Napoleon Hindistanı ələ keçirmək həvəsində idi. Son nəticədə İngiltərədən, Fransadan ələ bir ciddi kömək ala bilməyən Qacarlar (İran) Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəyə başlayan Rusiyaya müharibə elan etdi.

1804–1813-cü və 1826–1828-ci illəri əhatə edən I və II Rusiya-Qacarlar müharibələrində Qacarlar məğlub oldu. Gürcüstan, Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiyanın təbəçiliyinə keçdi. Qacarlar Rusiyaya böyük məbləğdə təminat ödəmək məcburiyyətində qaldı. 1828-ci ilin fevralında Türkmənçay müqaviləsindən savayı Rusiya ilə Qacarlar arasında **xüsusi ticarət traktatı** imzalandı. Traktata görə, rus təbəələri İranda eksteritoriallıq və digər iqtisadi-siyasi güzəştlər əldə etdilər.

Rusiya-Qacarlar müharibələri zamanı Xorasan xanları tez-tez üsyan qaldıraraq mərkəzi hakimiyyətə təbə olmaqdan boyun qaçırdılar. Xorasan xanlarının özbaşınalılıqlarına, eləcə də əfqanların Sistana iddialarına son qoymaq üçün Məhəmməd şah (1834–1848) **1837-ci ildə** Əfqanıstana yürüş etdi. İngiltərənin aramsız hədə-qorxuları və təzyiqi nəticəsində Məhəmməd şah qoşunlarını Əfqanıstandan çıxarmağa məcbur oldu.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanma mərasimi

Eksteritoriallıq hüququ – toxunulmazlıq hüququ. Bir dövlətin ərazisində yaşayan xaricilərin işinə həmin dövlətin məhkəmələri baxa bilməzdi.

1. Rusiya-Qacarlar müharibələrinin Azərbaycanla bağlı nəticələrini tarixi zaman baxımından necə qiymətləndirmək olar?

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya, İngiltərə və Fransanın tarixinə nəzər yetirib bu ölkələrin İranda toqquşan maraqlarını analiz edin.

İqtisadi vəziyyət. Tezliklə İngiltərə və Qacarlar arasında ingilis təbəələrinin eksteritoriallıq hüququ haqqında müqavilə imzalandı. XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında

Fransa başda olmaqla bir sıra Avropa ölkələri, eləcə də ABŞ Qacarlar dövləti ilə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr bağladı.

Qacarlar dövlətinin ərazisinə xammal mənbəyi və satış bazarı kimi baxan xarici ölkələr (xüsusilə də İngiltərə və Rusiya) əldə etdikləri güzəştlər sayəsində yerli tacirləri həm daxili, həm də xarici bazarlardan sıxışdırdılar. Daha ucuz başa gələn fabriklərin malları yerli sənətkarlığa və ev sənayesinə zərbə vurdu. Əmtəə-pul münasibətlərinin sürətlənməsi feodal-len sisteminin böhranını gücləndirdi və fərdi mülkiyyətçi torpaq fondunun artmasına gətirib çıxardı. Torpaqsızlaşan kəndlilər şəhərlərə axışır, işsizlər ordusunu artırır. Kəndlilər, tacirlər və sənətkarlarla yanaşı, din xadimləri də ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətindən narazı idilər. 1840-cı illərin sonlarında ölkədə bəzi təriqətinin rəhbərliyi ilə xalq hərəkatı baş verdi. Lakin üsyan amansızlıqla yatırıldı.

Qacarlar dövləti XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində. XIX əsrin ikinci yarısında Qacarlar dövlətinə xarici ekspansiya daha da artdı. Şah hökumətindən müxtəlif güzəştlər qoparan ingilislər ölkənin cənubunda, ruslar isə Tehran da daxil olmaqla, Şimal vilayətlərdə ağalığı edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, dövlət əhəmiyyətli vəzifələrə xaricilər təyin olunurdular. **1879-cu ildə** rus zabıtların rəhbərliyi ilə yaradılan kazak dəstələri sonradan Qacarlar ordusunda hərbi qabiliyyətə malik yeganə hissəyə çevrildi. Bu da şah rejiminin Çar Rusiyasından asılılığını gücləndirdi.

Ekspansiya – hər hansı bir yolla dövlətin, təşkilatın nüfuz dairəsinin genişləndirilməsi

XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətinin asılı vəziyyətə düşməsi, xarici kapitalın ölkədə güclənməsi geniş xalq kütlələrinin vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdu. Ehtiyac içində boğulan əhali, nəhayət, şah rejiminə qarşı ayağa qalxdı. 1905-ci ilin axırlarında Tehrandə və başqa şəhərlərdə keçən nümayişlər inqilabın başlanğıcını qoydu. Nümayişçilərin əsas tələbi Konstitusiya qəbulu, şah hakimiyyətinin və xaricilərin imtiyazlarının məhdudlaşdırılması, islahatların keçirilməsi idi. **1905–1911-ci illəri** əhatə edən bu inqilabın əsas nəticəsi Konstitusiyanın qəbulu oldu.

Konstitusiyanın qəbul olunması ilə şah hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması arasında hansı əlaqə var?

Hindistan. XVIII əsrdən etibarən Hindistanın işğalına başlayan İngiltərə XIX əsrdə də bu siyasəti davam etdirdi. XIX əsrin I yarısında Maratx konfederasiyasının və siqxlərin dövlətləri ələ keçirildi. **1856-cı ildə** ingilislər müstəqil dövlət kimi mövcud olan **Aud knyazlığını** özlərinə tabe etdilər. Beləliklə, ölkə işğalçılar tərəfindən birləşdirildi.

İdarəçilik. Ali hakimiyyəti, vergi yığımını öz əlinə alan ingilislər Hindistanda bəzi ənənəvi qaydaları saxladılar. Keçmiş hakimlər **təqaüd** formasında ömürlük məvacib almağa başladılar.

Ost-Hind kompaniyasının yeni mülklər ələ keçirməsi İngilis hökumətinin bu kompaniyaya marağını artırır. Kompaniyanın 1813–1833-cü illərdə qəbul olunmuş yeni xartiyalarında artıq onun Çin və Hindistanda ticarətdə inhisarçılıq hüquqları yox idi. Bütün ingilis sahibkarları üçün Hindistana yol açılmışdı.

Sipahilər üsyanı. **1857-ci ilin yazında** Hindistanda ingilis müstəmləkəçiliyi əleyhinə sipahilər üsyanı başladı. Sırası əsgərlərin yeni patronlardan istifadədən imtina etməsi üsyana bəhanə oldu. Çünki döyüş zamanı əsgərlər inək və donuz piyi ilə yağlanmış bağlamaları dişləri ilə cırmalı idilər. Bu, hind və islam qaydalarına zidd olduğundan əsgərlər üsyan qaldıraraq moğolların sonuncu nümayəndəsi olan Bahadur şahı özlərinə rəhbər seçdilər.

Qısa müddət ərzində üsyan dalğası Qanq vadisinin bir neçə vilayətinə yayıldı. Çox gərginliklə davam edən bu mübarizə **1859-cu ildə** yatırıldı. Vahid rəhbərliyin və komandanlığın olmaması, üsyançıların maraq müxtəlifliyi və nizamsızlığı üsyanın məğlubiyyətinə səbəb oldu. Bununla da, Böyük Moğol dövlətinə rəsmən son qoyuldu.

Sipahilər üsyanı

Yeni patronlardan istifadənin hind və islam qaydaları ilə nə kimi uyğunsuzluğu var idi?

Hindistanda vitse-kralıq. Sipahilər üsyanı metropoliya hökumətini əməli addımlar atmağa sövq etdi. Vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə tezliklə Hindistanın idarəçiliyinin yaxşılaşdırılması haqqında akt qəbul olundu. Bu akta görə idarəçilik ingilis taxtına keçdi. Ost-Hind kompaniyası ləğv edildi. Hökumətdə Hindistan işləri ilə əlaqədar nazir vəzifəsi təsis olundu. Hindistanda ali hakimiyyət general-qubernatordan vitse-krala keçdi. **1876-cı ildə** kraliça Viktoriya Hindistan imperatrichası titulu da qəbul etdi.

XIX əsrin II yarısında Hindistanda kapitalist münasibətləri yaranmağa başladı. İngilis sahibkarları əsasən dəmir yolu tikintisinə, suvarma sisteminin, plantasiya təsərrüfatının yaradılmasına kapital qoyurdular. Kənd təsərrüfatında ixrac üçün pambıq, buğda, çay, qəhvə, kauçuk becərilirdi. Sənayedə hər şeydən əvvəl toxuculuq və emalədici müəssisələr yaradılırdı. Bunlarla yanaşı, ölkədə ilk metallurgiya zavodu işə düşdü. Eyni zamanda sənayeyə milli kapital qoyuluşu da özünü büruzə verirdi. **1884-cü ildə** Bombeydə milli kapitalla məxsus ilk toxuculuq fabriki meydana çıxdı. Metropoliyadan fərqli olaraq, Hindistanda fəhlələrin vəziyyəti çox ağır idi. XIX əsrin sonunda fəhlələrin iş saati 16 saata çatırdı. Yalnız 1890-cı illərdə uşaq və yeniyətmələrin əməyindən istifadəni məhdudlaşdıran ilk fəhlə qanunları çıxdı.

Metropoliya – öz koloniyalarını, iqtisadi cəhətdən ondan asılı olan əraziləri istismar edən dövlət

Üsyançıların 1857-ci ilin sentyabrında Dehlini müdafiə etməsi.

“Sipahilər ayrı-ayrı dəstələrə bölünüb və hərəsi öz ərazisində vuruşaraq hər bir evi, hər bir küçəni inadla müdafiə edirdi. Britaniyalılar həmişə bir-biri ilə əlaqə saxlamaqla kolonlarla irəliləyirdilər...”

Üsyançıları zabit idarəçiliyi elmini ingilis komandanlığından öyrənmişdilər. Onlar döyüş zamanı düşmənlə süvari və piyada şəklində üz-üzə gələndə daha yaxşı döyüşürdülər. Ancaq britaniyalıların vahid hücum planına qarşı vahid müqavimət planı qoya bilmədilər. Ayrı-ayrı hissələr arasında əlaqə yaratmağı bacarmayan, vahid rəhbərliyi olmayan Dehlinin qəhrəman müdafiəçiləri şəhərin ayrı-ayrı tərəflərində vuruşur və ciddi müqavimət göstərməklə tədricən Şərq məhəllələrinə tərəf çəkildilər”.

Emma Viqodskayanın “Qəzəbin şöləsi” tarixi povestindən

Üsyançıların zəif cəhətlərini müəyyən edin.

Sipahilər üsyanından sonra ingilis hökumətinin Hindistanda etdiyi dəyişiklikləri necə dəyərləndirmək olar?

Hind fəhlələrinin vəziyyətini İngiltərə fəhlələrinin vəziyyəti ilə müqayisə edin. Bu dövrdə Şimali Azərbaycan və Hindistandakı vəziyyətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

XIX əsrin sonlarında Hindistanda ictimai həyat aktivləşdi. Bunda Avropa təhsili almış, eləcə də milli dəyərlərə və ənənələrə dərin hörmət edən ziyalıların böyük rolu var idi. **1885-ci ildə** onlar ingilis hökumətinin razılığı ilə **Hindistan Milli Konqresi (HMK)** adlı yeni ictimai cəmiyyət yaratdılar. Konqresin təsisçiləri hind xalqının hüquqlarının artırılmasına, maraqlarının ingilis parlamentində təmsil edilməsinə çalışdılar. XX əsrin ilk illərində ifratçıların kütləvi hərəkətinə qarşı sərt cəza tədbirləri tətbiq edildi. Müstəmləkə zülmünün getdikcə artması, ingilis məmurlarının özbaşınalığı ümumxalq narazılığına səbəb olurdu. Müstəmləkəçilərin özbaşınalıklarına qarşı etiraz əlaməti olaraq ingilis mallarının boykot edilməsinə başlandı. Passivliyinə baxmayaraq, boykot ən kütləvi mübarizə forması idi. Bu, Hindistan tarixində birinci ümumxalq hərəkəti hesab edilə bilər.

Çin. XVIII əsrdən etibarən Çin imperatorlarının ölkəni ətraf aləmdən tədric etmək siyasəti ekspansionist siyasət yürüdən Avropa ticarət şirkətlərinin planlarına zidd idi.

Tiryək müharibəsinə aid karikatura

Vəziyyəti dəyişmək haqqında düşünən ingilislər hind vilayətlərində becərdikləri tiryəkin Çinə ixracını artırdılar. Bununla onlar böyük gəlir əldə etməklə yanaşı, Çin bazarında ticari əlaqələr qurmaq imkanı da əldə etdilər. 1800-cü ildə tiryəklə ticarət qadağan olunduğundan qaçaqmalçı yollarından istifadəyə başlandı. Bu hal konflikt yaratmaya bilməzdi. Cənub əyalətlərin hakiminin bu yolda əməli addımlar atması (ingilis faktoriyalarında qaçaqmalların müsadirə edilməsi) 1839-cu ildə ingilislərlə toqquşmalara gətirib çıxardı. Son nəticədə ingilis hərbi eskadrasının Çin sahillərinə yaxınlaşması ilə 1840–1842-ci illəri əhatə edən və tarixdə **Birinci "Tiryək"** müharibəsi adlanan müharibə başladı. Çinin məğlubiyyəti ilə başa çatan müharibə **Nankin sülh** müqaviləsi ilə bitdi. Müqaviləyə görə, Çin İngiltərəyə böyük məbləğdə təminat ödədi, 5 limanını ticarət üçün açdı, ingilislərə ticari güzəştlər, eləcə də faktoriyalarda xarici missiya üçün eksteritoriallıq hüququ verdi.

Syanqan (Honkonq) İngiltərənin mülkiyyətinə keçdi. **1844-cü ildə** ABŞ və Fransa da Çin hökumətini qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə imzalamağa məcbur etdi.

Sizcə, eksteritoriallıq hüququnun xaricilərə nə dərəcədə faydası dəyə bilərdi?

Asılılığın güclənməsi. Növbəti on ildə xarici siyasi problemlər daxili problemlərlə qaynayıb-qarışdı. 1850-ci ildə ölkənin cənub-şərq əyalətlərində taypinlər üsyanı başlandı. Tezliklə üsyançılar Nankini tutub öz dövlətlərini yaratdılar.

Kırım müharibəsi bitdikdən sonra ingilislər və fransızlar Çində öz fəaliyyətlərini aktivləşdirdilər. Onlar 1842–1844-cü illərin müqavilələrinə yenidən baxılmasını, yeni güzəşt və hüquqlar tələb edirdilər. **1856-cı ildə** Çinə qarşı Böyük Britaniya və Fransa'nın **İkinci "Tiryək"** müharibəsi (**1856–1860**) başladı. Müharibənin yekunu olaraq ingilis və fransız təbəələri imperiya ərazisində sərbəst hərəkət və Yantszi çayı vasitəsilə ticarət etmək hüququ qazandılar. Lakin bu müqavilə ilə nəzərdə tutulanları reallaşdırmaq çətinləşirdi. Çünki Yantszinın bir hissəsi taypinlərin hakimiyyəti altında idi. Belə şəraitdə Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ hərbi dəstələri quruda və dənizdə Çin ordusu ilə birlikdə taypinlərə qarşı mübarizəyə başladı. Gərgin mübarizə nəticəsində taypinlər məğlub oldular. **1864-cü ildə** üsyançıların paytaxtı süqut etdi.

Kırım müharibəsi bitdikdən sonra ingilis və fransızların Çində öz fəaliyyətlərini aktivləşdirmələrinin səbəbi nə ola bilərdi?

Rusiya və Çin arasında imzalanmış **Ayqun müqaviləsinə (1858)** görə, Amurun sol sahili, **Pekin müqaviləsinə (1860)** görə isə Ussuriysk vilayəti Rusiyaya keçdi. XIX əsrin II yarısında Çinin xarici siyasət sahəsində mövqeyi Fransa (1884–1885) və Yaponiya (1894–1895) ilə aparılan müharibələr sayəsində bir qədər də zəiflədi. Məğlubiyyətlər nəticəsində imperiya Vyetnam, Koreya və Tayvan üzərində nəzarəti itirdi.

Hərbi məğlubiyyətlər və imperiyanın zəifləməsi hakim dairləri narahat edirdi. Onlar ordunun və donanmanın yenidən silahlanmasını, dövlət sənayesinin inkişaf etdirilməsini vacib sayırdılar. Tezliklə ölkədə həm yerli, həm də xaricilərə məxsus şəxsi müəssisələr yaradılmağa başlandı. Gənclər üçün ənənəvi təhsillə yanaşı, həm də Avropa proqramlı məktəblər açıldı.

1905-ci ildə bir neçə inqilabçı qrupun birləşməsi nəticəsində Sun Yatsenin rəhbərliyi ilə **“Birləşmiş ittifaq”** təşkilatı yaradıldı. Millətçiliyin, demokratizmin, xalq rifahının əsas məqsəd olduğunu bəyan edən Sun Yatsen Mancur sülaləsini bu yolda əsas maneə hesab edirdi. 1911–1913-cü illəri əhatə edən inqilab nəticəsində Çində müvəqqəti Konstitusiya qəbul olundu, Tsin sülaləsi devrildi və prezident idarə üsulu bərqərar oldu.

Sun Yatsen

Çinin Avropa dövlətləri ilə müharibədə məğlubiyyəti nə ilə bağlı ola bilərdi?

Sübut edin ki, XX əsrin əvvəllərinə yaxın Çin yarımmüstəmləkəyə çevrilmişdi.

Yaponiya. XIX əsrin əvvəllərində Yaponiyada ali hakimiyyət imperatora məxsus olsa da, real hakimiyyət Tokuqava sülaləsindən olan syoqunların əlində idi. Syoqunların mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə yönəlmiş qapalı siyasəti ölkəni zəiflədirdi. İqtisadiyyat inkişafdan qalmış, kəndlilərdən tutmuş samuray və knyazlaradək əksər təbəqələrin vəziyyəti pisləşmişdi.

Qapalı siyasətinin iflası. Syoqun rejimi XIX əsrin əvvəlində ağır daxili vəziyyətlə yanaşı, Yaponiyanın qapalı siyasətini dağıtmağa çalışan Avropa ölkələrinin təzyiqi ilə də üzləşirdi. ABŞ bu yöndə aktiv siyasət yürüdü. **1854-cü ildə** ABŞ və Yaponiya arasında sülh və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Şərtə görə, Amerika gəmiləri Simoda və Hakodate limanlarına girmək hüququ əldə etdilər. Simodada ABŞ konsulluğu yaradıldı. Bir neçə ildən sonra imzalanmış yeni müqaviləyə əsasən, amerikalılara ticarət güzəştləri, eksteritoriallıq hüququ verildi. Tezliklə Rusiya da daxil olmaqla, bir sıra Avropa ölkələri ilə də belə müqavilələr imzalandı. Beləliklə, Yaponiyanın özünü təcrid siyasəti ləğv edildi.

Amma bu hadisələr ölkədə birmənalı qəbul olunmadı. Bir çox samuray və knyazlar ölkənin müstəqilliyi üçün təhlükə yarandığını düşündülər. Syoqunların siyasətini tənqid edən milli ruhlu dövlət xadimləri “Səməvi hakimə” (imperatora) müraciət etdilər.

Sizcə, nəyə görə xarici ölkələrlə müqavilələrin imzalanmasını samuray və knyazlar ölkənin müstəqilliyi üçün təhlükə hesab edirdilər?

Tokuqava sülaləsinin gerbi

İslahatlar. Daxili və xarici ziddiyyətlərin olduğu bir dövrdə 15 yaşlı imperator Mut-suxito (1867–1912) 1868-ci ildə syoqunun vəzifə və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırıb imperator hakimiyyətini bərpa etdi. Növbəti on ildə Yaponiyanın ənənəvi iqtisadi və

sosial münasibətlərini kökündən dəyişən yenidənqurma tədbirləri görüldü. Bu tədbirlər müşavirlər tərəfindən hazırlanır və imperator adından həyata keçirilirdi. Müşavirlər əsasən Avropada təhsil almış gənc, enerjili dövlət xadimləri olub ölkənin gücünü və mədəniyyətini çiçəkləndirməklə yanaşı, Yaponiyanın dünyanın ən güclü sivilizasiyaları cərgəsinə qoşulmasına çalışırdılar.

Hər şeydən əvvəl yarımfeodal knyaz mülkləri sistemi sadələşdirildi. Onlar prefekturalara dəyişdirildi. Knyazlar isə qubernator statusu əldə etdilər. Mülklərini itirən knyaz və samuraylar xəzinədən təqaüd almağa başladılar. Samuray dəstələrinin yerinə ümumi mükəlləfiyyət əsasında müasir ordu quruldu. Avropa nümunəsində

Prefektura – Yaponiyada inzibati ərazi bölgüsü

ilk nazirliklər yaradıldı. Dövlət xəzinəyə məxsus sənaye müəssisələrini maliyyələşdirməkdən imtina etdi və onları şəxsi kompaniyalara satdı. Sonradan iri kompaniyalara çevrilən **“Mitsui”**, **“Mitsubişi”** və s. elə o dövrdə meydana çıxdı. Bütün bunlar sahibkarlığın və bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratdı. İslahatlar zamanı təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi. Uşaqların 6 yaşından etibarən 4 illik məcburi təhsili həyata keçirildi, Avropa proqramlarından istifadə olunan orta və ali təhsil ocaqları yaradıldı. Vahid pul sistemi müəyyən edildi, ilk qadın pedaqoji məktəbi açıldı.

1. Xəzinəyə məxsus sənaye müəssisələrinin şəxsi kompaniyalara satılmasının inkişaf üçün nə xeyiri ola bilərdi?
2. İmperatorun həyata keçirdiyi hansı tədbiri daha önəmli sayırsınız? Fikrinizi əsaslandırın.

1889-cu ildə Yaponiyada Konstitusiya qəbul edildi. Konstitusiyaya görə, qanunverici və icraedici hakimiyyətə malik olan imperator statusu müqəddəs və toxunulmaz idi. Ölkə vətəndaşları mülkiyyət, vicdan, söz, mətbuat və toplaşmaq azadlığı aldılar.

İşğallar. Ölkədə aparılan islahatlar tezliklə öz bəhrəsini verdi. İqtisadi cəhətdən qüvvətlənən Yaponiya müstəmləkə işğallarına başladı. İlk hədəf Rükü adaları, sonra isə Tayvan oldu. Az sonra isə Yaponiya Koreyanı hədəfə aldı. Koreya uğrunda mübarizədə Çini məğlub edib ondan böyük məbləğdə təminat və ərazisində sənaye müəssisələri tikmək hüququ əldə etdi. Rusiyanın Uzaq Şərqdə möhkəmlənmək istəyi Yaponiyanın maraqları ilə üst-üstə düşmürdü. 1904–1905-ci illər rus-yapon müharibəsində qalib gələn Yaponiya Cənubi Saxalini ələ keçirdi. Beləliklə, Cənubi Mancuriya və Koreyada onun şəriksiz ağalığı təmin olundu.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Avropalıların Çin və Hindistandakı müstəmləkə siyasətini müqayisə edin. Bu siyasət özündə nəyi əks etdirirdi və fərq nədə idi?
2. Qərb dövlətlərinin Yaponiyadan açıq qapı siyasəti tələb etməsinin səbəbləri nə ola bilərdi?
3. Avropalıların Çinə təcavüzünü xarakterizə edin və qiymətləndirin.
4. Yaponiyada Mutsuxito dövrünü müasirləri və tarixçilər həm islahat, həm də inqilab adlandırırlar. Faktlardan istifadə edərək bu və ya digər deyimi əsaslandırın.
5. Fərz edin ki, siz 1870-ci illərdə Hindistan və ya Çində yaşayırsınız (özünüze yaş, məşğuliyyət, sosial təbəqə və s. seçin). Xaricilərə münasibətinizi şərh edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Vyana konqresi
- Güc tarazlığı
- “Metternix sistemi”
- Paris konfransı
- Fransa-Prussiya müharibəsi
- “Üçlər ittifaqı”
- Antanta
- Balkan müharibələri

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Avropanın böyük ölkələri dövlətlərarası münasibətlərdə hakim rol oynayırdılar. Sənaye inqilabının genişlənməsi müstəmləkələr ələ keçirmək uğrunda mübarizəni kəskinləşdirdi. Bu mübarizə hərbi-siyasi blokların yaranmasına səbəb oldu.

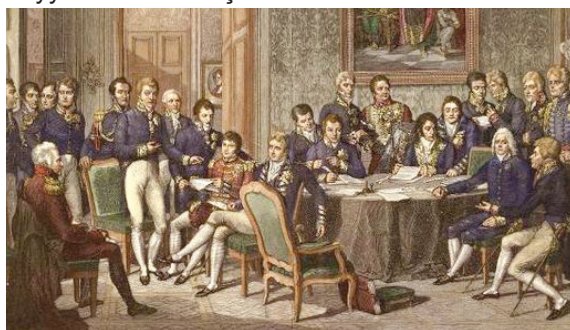
XIX əsrin əvvəllərində Avropanın siyasi xəritəsi

Xəritə əsasında XIX əsrin əvvəllərində Avropada siyasi vəziyyəti təhlil edin.

I Napoleon müharibələri. 1804-cü ildə imperator titulu qəbul edən I Napoleon bütün Avropanı özünə tabe etmək istəyirdi. Bunun üçün isə əvvəlcə Böyük Britaniyanı məğlub etmək lazım idi. Buna cavab olaraq Böyük Britaniya, Avstriya, İsveç və Rusiya ona qarşı növbəti koalisiya qurdular. 1805-ci ildə **Trafalqar** döyüşündə ingilis donanması qalib gəldi. Lakin Napoleon Avstriya və Rusiyanı **Austerlits** döyüşündə məğlub etdi. 1806-cı ildə **Müqəddəs Roma imperiyasına** rəsmən son qoyuldu. Sonra Prussiya məğlub edildi. I Napoleon dövlətlərarası münasibətlərdə Vestfaliya sülhündən sonra yaranmış sta-

tus-kvoya (mövcud vəziyyətə) son qoydu. Dünyanın ən güclü dəniz donanmasına malik olan İngiltərəni məğlub edə bilməyəcəyini anlayıb ona qarşı **qitə blokadası** tətbiq etdi. Fransadan asılı dövlətlərə Böyük Britaniya ilə ticarət əlaqələri saxlamaq qadağan olundu. I Napoleonun hərbi strategiyası sürətli hərəkətə və qələbə üçün qüvvələri bir cəbhədə cəmləşdirməyə əsaslanırdı. 1807-ci ildə Rusiyanı məğlub edərək sülh bağlayan I Napoleon onu da qitə blokadasına qoşulmağa məcbur etdi. Lakin qitə blokadası iqtisadi cəhətdən güclü olan Böyük Britaniyaya deyil, Fransa və ondan asılı olan dövlətlərə mənfi təsir göstərdi. Rusiya qitə blokadasını pozaraq Böyük Britaniya ilə əlaqələri yenidən qaydaya saldı. Bu və Avropada bir sıra məsələlərdə mənafelərin toqquşması **1812-ci ildə** I Napoleonun Rusiyaya yürüşünə səbəb oldu. Lakin o, Moskvanı ələ keçirsə də, qışın düşməsi və rusların partizan müharibəsi taktikasından istifadə etməsi bu yürüşün uğursuzluğu ilə nəticələndi. I Napoleona qarşı Avropa dövlətlərinin yeni koalisiyası yarandı. 1814-cü ildə müttəfiqlər Parisə daxil oldular və I Napoleonu hakimiyyətdən kənarlaşdırdılar.

Vyana konqresi

Vyana konqresi. 1814-cü ildə bütün Avropa dövlətləri **Vyana konqresində** toplandılar. Konqresin məqsədi I Napoleon müharibələrindən sonrakı dövlətlərarası münasibətlərin yeni qaydalarını müəyyən etmək idi. Konqresdə aparıcı rol İngiltərə, Rusiya, Avstriya və Prussiya oynayırdı. Konqresin qərarına görə I Napoleondan geri alınan ərazilərdə etnik prinsip əsasında dövlətlər yaradılması deyil, onların monarxi-

yalar arasında bölüşdürülməsi qaydası tətbiq olundu. Fransanın inqilabdan əvvəlki sərhədləri bərpa edildi. Rusiya Polşanın bir hissəsini ilhaq etdi. Böyük Britaniya Malta, Seylon və Afrikanın cənubuna sahib oldu.

Vyana konqresinin qərarına əsasən, alman dövlətləri konfederasiyada birləşdilər. Ümumi müdafiə prinsipinə əsaslanan Almaniya konfederasiyasında Avstriya və Prussiya əsas rol oynayırdılar.

1814–1815-ci illər Vyana konqresindən sonra Avropada münasibətlər dövrü olaraq çağırılan konqreslərlə tənzimlənməyə başlandı. Güc tarazlığına və monarxiyaların hakimiyyətini qoruyan legitimliyə (qanuniliyə) əsaslanan dünya düzəni quruldu. Bu sistemin əsasını qoyanlardan biri Avstriya imperiyasının Xarici İşlər naziri **Klemens Metternix** idi. XIX əsrin birinci yarısında Avropada dövlətlərarası münasibətlər **“Metternix sistemi”** nə görə tənzimlənirdi. Bu sistem monarxiya sülalələrinin legitimlik prinsipinə əsaslanırdı. Yeni hər bir dövlət hakim sülalənin hökmdarına məxsus hesab edilirdi.

“Şərq məsələsi”. XIX əsrdə dövlətlərarası münasibətlərdə “Şərq məsələsi” önəmli yer tuturdu. Siyasi anlayış kimi ilk dəfə Rusiya tərəfindən Vyana konqresində irəli sürülmüş bu məsələdə məqsəd Osmanlı dövlətinin ərazilərini işğal etmək və bölüşdürmək idi. Çar Rusiyasının İstanbulu və boğazları işğal etmək istəyi Qərbi Avropa dövlətlərinin maraqlarına uyğun deyildi.

Ona görə də onlar 1853-cü ildə Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı başladığı Kırım müharibəsində Osmanlı dövlətini müdafiə etdilər. Başlıca döyüş meydanı Kırım olduğu üçün belə adlanan bu müharibədə Böyük Britaniya, Fransa və Sardiniya Rusiyaya qarşı vuruşdular. Rusiyanın məğlub olduğu müharibə 1856-cı ildə Paris sülh konfransı ilə

başla çatdı. Konfrans Vyana konqresindən sonra Avropada yaradılmış güc tarazlığını yenidən nizama saldı. Balkan yarımadası və Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyü konfransda iştirak edən Avropa dövlətlərinin ortaq təminatı altına alındı. Müqaviləyə görə, Qara dəniz bütün dövlətlərin hərbi gəmilərinə qapalı elan edildi. Rusiya Qara dənizdə donanma saxlamaq hüququnu itirdi. Osmanlı dövləti bu müharibədə qalib gəlsə də, ilk dəfə olaraq xarici dövlətlərdən borc almışdı.

Balkanları təsir dairəsinə almaq istəyən Rusiya 1877-ci ildə yenidən Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. İstanbula doğru irəliləyən rus qoşunlarının hücumunu dayandırmaq üçün İngiltərə donanması işə qarışdı. 1878-ci ildə imzalanan **San-Stefano sülhünə** görə, Osmanlı dövləti bir sıra ərazilərini itirdi.

Rusiyanın Balkanlarda möhkəmlənməsi və Şərqi Anadolu da bir sıra əraziləri işğal etməsi İngiltərənin, Almaniyanın və **Avstriya-Macaristanın** mənafeyinə zidd idi. Ona görə də San-Stefano sülhünün şərtlərinə yenidən baxılması üçün 1878-ci ildə **Berlin konqresi** çağırıldı. Konqresin qərarlarına görə, **Serbiya, Çernoqoriya və Rumıniyanın** müstəqillikləri tanındı. **Bolqarıstan Osmanlı** dövlətindən asılı knyazlığa çevrildi. **Qars, Ərdahan və Batum** Rusiyaya ilhaq edildi. San-Stefano müqaviləsindən fərqli olaraq, **Makedoniya, Şərqi Anadolu da Bəyazid** Osmanlı dövlətində qaldı.

Berlin konqresinin qərarlarına görə, Kipr İngiltərəyə icarəyə, Bosniya-Hersqovinanın idarə edilməsi müvəqqəti olaraq Avstriya-Macaristana verildi.

Konqresin qərarları Rusiyanın Almaniya və Avstriya-Macaristanla ziddiyyətlərinin artmasına səbəb olmuşdu.

Güc tarazlığından rəqabət mübarizəsinə. 1862-ci ildə **Otto Bismark** kansler təyin edildikdən sonra Prussiya Almaniyanın birləşdirilməsi üçün fəal siyasət yürütməyə başladı. Prussiyanın güclənməsi Fransanı narahat edirdi. Almaniyanın birləşdirilməsi Fransanın mənafeyinə zidd idi. 1866-cı ildə Avstriyanın məğlub edilməsindən sonra Almaniyanın birləşdirilməsi üçün Prussiyanın qarşısında maneə olan yeganə qüvvə Fransa idi. III Napoleon Prussiyaya qarşı müharibə üçün bəhanə axtarırdı. İspaniya taxtına namizədlik uğrunda mübarizə müharibənin başlanmasına bəhanə oldu. Nəticədə 1870–1871-ci illər **Fransa-Prussiya** müharibəsi baş verdi. Fransanın məğlub olduğu bu müharibənin bitməsi ilə Almaniyanın birləşdirilməsi başla çatdırıldı. Tərəflər arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə görə, Almaniya Elzas və Lotaringiyanı ilhaq etdi. Fransa ona təminat verməli oldu. Almaniyanın birləşdirilməsi nəticəsində Vyana konqresindən sonra Avropada yaranmış güc tarazlığı dəyişdi.

1870-ci ildən 1890-cı ilə qədər Avropada dövlətlərarası münasibətlərə Bismarkın xarici siyasəti təsir etdi. O, Avstriya və Fransanın məğlubiyyətindən sonra yaranan güc tarazlığını saxlamağa çalışırdı. Əvvəlcə Fransanın təcrid olmasını təmin etdi. Onun

“Avropa dövlətlərinin davranışı coğrafi mövqeyinə görə dəyişir. Fransa və Rusiyanın tək bir sərhədi var və bu, olduqca güclüdür. Üçsıralı qalaları ilə Reyn çayı Fransaya etibarlı sərhəd təşkil edir. Sərt iqlim də Neman çayını Rusiya üçün möhkəm sərhəd edir. Avstriya və Prussiya isə özlərini bütün qonşu dövlətlərin hücumları üçün hər tərəfdən açıq hiss edirlər. Bu iki gücün davamlı təhdidi altında olan Avstriya və Prussiya bir-birləri və qonşuları ilə yaxşı münasibətlərlə, ağıllı və ölçülü bir siyasətlə rahat ola bilərlər...”

*Avstriya imperiyasının
Xarici İşlər naziri Metternix, 1815,
(H.Kissencer, Diplomatiya, səh.91)*

Coğrafi mövqe ölkələrin siyasi-iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilər?

Avstriya-Macaristan – 1867-ci ildən Avstriya imperiyası belə adlanırdı.

Avropanın digər monarxiaları ilə əlaqələrini kəsmək üçün ölkədə respublika rejimini dəstəklədi. Bismark İngiltərənin böyük iqtisadi gücünə, müstəmləkələrinin genişliyinə

"Almaniyanın geosiyasi mövqeyi"

"[...]Coğrafi mövqeyimiz səbəbi ilə məqsədimizə nail olmaq üçün digər dövlətlərdən daha çox çalışmalıyıq. Avropanın mərkəzində yerləşirik. Ən az, üç cəbhədən hücumə məruz qala bilərik. Halbuki Fransanın müdafiə ediləcək yalnız şərq, Rusiyanın isə qərb sərhədləri var. Bundan başqa, dünya tarixinin ümumi gedişi, coğrafi mövqeyimiz və bəlkə də, almanların digər millətlərlə müqayisədə bu günə qədər birliyə malik olmaması səbəbindən düşmənlərin yaratdığı təhdidlərə digər xalqların olmadığı qədər açıq. Tanrı qonşuluğumuza fransızları kimi ən təcavüzkar xalqı yerləşdirmişdir. Ötən əsrlərdə bu gün çatdığı səviyyələrə çatacağı xəyal belə edilə bilməyəcək Rusiyanın müharibəpərəst fəaliyyəti genişlənməmişdir. İki yandan da təhdid altındayıq".

Bismarkın parlamentdə çıxışından.
1888-ci il. Tarix. İstanbul, 2002. səh. 217

Bismark Almaniyanın geosiyasi mövqeyi üçün hansı amilləri təhdid hesab edirdi?

Bismarkın istefasına aid karikatura: "Kapitan gəmini tərk edir". "Punch" jurnalı. 1890

bazarları və xammal ehtiyacını zəruri problemə çevirdi. Rəqabət, əsasən, müstəmləkələr sahəsində daha güclü idi. Böyük dövlətlərin hamısı öz müstəmləkə ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar. Bu isə Avropa dövlətləri arasında mənafelərin toqquşmasına və ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olurdu. İngiltərə və Rusiya hələ XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Əfqanıstan uğrunda mübarizəyə başlamışdılar. İngilislər Hindistanın sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır, Rusiya isə Hind okeanına yaxınlaşmaq istəyirdi. Afrikada Fransa və İngiltərə mübarizə aparırdı. Rəqabət mübarizəsi iqtisadi və hərbi sahələrdə də gedirdi. Bu amillər dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyi artırır və yeni ittifaq sistemlərinin yaranmasına şərait yaradırdı. Almaniyanın güclənməsi qitədə heç bir dövlətin güclənməsini istəməyən İngiltərənin də ənənəvi xarici siyasətinə zidd idi.

İngiltərə sənayesi Almaniya sənayesi ilə rəqabətdə uduzurdu. Həmçinin Almaniyanın öz hərbi dəniz donan-

Sizcə, karikaturada hansı fikir ifadə olunur?

və dünyanın ən güclü dəniz donanmasına sahib olmasına əsaslanan üstünlüyü ilə he-sablaşdı. Bu dövrdə İngiltərə münafişələr-də iştirak etməmək üçün **təcridçilik siyasəti** yürüdü. İngiltərənin Avropadakı tarazlığa önəm verməsi də Bismarkı bu tarazlığı poz-mamağa məcbur edirdi.

Bismark tarazlığı qorumaq üçün müxtə-lif dövlətlərlə ittifaqlar qururdu. 1879-cu ildə Avstriya-Macarıstanla müqavilə bağlandı. 1882-ci ildə İtaliya da bu ittifaqa qoşuldu və **"Üçlər ittifaqı"** yarandı. Müxtəlif mənafeləri olan dövlətlərin bir ittifaqda birləşdirilməsi Bis-markın diplomatik ustalığını göstərdi. Onun imperatorla fikir ayrılığına görə 1890-cı ildə is-tefasından sonra Almaniya dünya miqyasında imperialist siyasətini gücləndirdi. Bu isə onun rəqibləri olan Fransa, Rusiya və İngiltərənin yaxınlaşmasına səbəb oldu. 1890-cı illərin bi-rinci yarısında Fransa və Rusiya ittifaq müqa-viləsi imzaladı. Bununla da, Bismark tərəfin-dən həyata keçirilən Fransanın təcridedilmə siyasətinə son qoyuldu.

Böyük dövlətlər arasında rəqabət.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Avropanın böyük dövlətləri arasında rəqabət kəskinləş-di. 1873–1895-ci illərin iqtisadi böhranı satış

masını gücləndirməsi dənizlərdə hakim olan İngiltərəni narahat edirdi. Bütün bu amillər hələ XIX əsrin sonlarına qədər düşmən olan dövlətləri – İngiltərə, Fransa və Rusiyanı yaxınlaşdırdı. Bu, XIX əsrdə İngiltərənin Baş naziri və Xarici İşlər naziri olmuş **Henri Palmerstonun** “İngiltərənin daimi dostu və düşməni yoxdur, daimi mənafeyi var” prinsipinin sübutu idi.

XX əsrin əvvəllərində Fransa ilə Böyük Britaniya arasında yaxınlaşma başladı. Almaniyanın güclənməsi bu yaxınlaşmanın əsas səbəbi idi. Fransa və İngiltərə müstəmləkələrlə bağlı ziddiyyətlərdə razılığa gəldilər və 1904-cü ildə **Antanta**^{*} adlanan saziş imzaladılar. Bu saziş Fransanın vasitəçiliyi ilə İngiltərə və Rusiyanın barışmasına da şərait yaratdı. 1907-ci ildə İngiltərə və Rusiya arasında müqavilənin bağlanması ilə Antanta ittifaqının yaranması başa çatdı. Beləliklə, Avropa bir-birinə düşmən olan iki bloka bölündü.

Böhranlar dövrü. XX əsrin əvvəllərində Avropada bir çox dövlətlərarası böhranlar baş verdi. Balkanlardakı vəziyyət sülh üçün daha böyük bir təhdid təşkil edirdi. Avstriya-Macaristan və Rusiya Osmanlı imperatorluğunun zəifləməsindən istifadə edərək bu bölgədəki təsirlərini artırmağa çalışırdı. Rusiya 1904–1905-ci illər müharibəsində Yaponiyaya məğlub olandan sonra diqqətini Balkanlara yönəlmişdi. Burada slavyan xalqlarını, xüsusilə də müttəfiqi olan Serbiyanı himayə edirdi. Balkanlarda yaranacaq bir böhran mövcud ittifaqlar (Avstriya-Macaristanın müttəfiqi olan Almaniya və İtaliya, Rusiyanın müttəfiqi olan Fransa və İngiltərə) arasında münaqişəyə səbəb ola bilərdi. 1908–1913-cü illər arasında Balkanlarda bir neçə böhran baş verdi.

– 1908-ci ildə Avstriya-Macaristan Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Bosniya-Hersoqovinanı ilhaq etdi. 1905-ci il inqilabı nəticəsində zəifləyən Rusiya buna müqavimət göstərə bilmədi.

– Osmanlı imperatorluğu **Birinci Balkan müharibəsində** (1912–1913-cü illər) Balkan dövlətlərinin təşkil etdiyi ittifaq tərəfindən məğ-

* Antanta – fransızca “ürəkdən razıyam”

"İngiltərə ilə ittifaq Avropadakı fəaliyyətimizin zirvəsi oldu. ...İqtisadi baxımdan istər kənd təsərrüfatı, istərsə də sənaye sahələrimiz arasındakı fərq bizi İngiltərənin təbii dostu edir. Həmçinin dənizlərdə üstün olan bir dövlətlə müstəmləkəçilik sahəsində razılaşma bizim üçün qazanc təmin edir. Bundan başqa, Avropa baxımından İngiltərənin ənənəvi siyasətinin qitədəki böyük güclər arasında tarazlığı saxladığı inkar edilə bilməz. Bu gün bu tarazlığın təminat altına alınması Fransadan daha artıq kimə fayda verə bilər? [...] On il əvvəl bir çoxları Rusiyanın müttəfiqi olaraq qalmağın və İngiltərənin dostu olmağın mükəmməl, eyni zamanda da ziddiyyətli olduğunu düşünürdülər..."

Fransanın Xarici İşlər naziri Teofile Delcassenin parlamentdə çıxışı. 1908-ci il. Tarix. İstanbul, 2002. səh, 219

Mənbədə Fransanın İngiltərə ilə ittifaqını zəruri edən hansı amillər qeyd olunur?

Sizcə, nə üçün Rusiyanın müttəfiqi kimi qalmaqla İngiltərənin dostu olmaq ziddiyyət hesab edilirdi?

Balkan böhranlarına aid karikatura. "Punch" jurnalı, 1912-ci il

Sizcə, karikaturanın əsas ideyası nədir?

Balkan müharibələri

lub edildi. Lakin qalıblar arasında işğal edilmiş ərazilərin bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə 1913-cü ildə başlayan **İkinci Balkan müharibəsinə** səbəb oldu. Bu müharibə iki imperialist dövlətlər bloku arasındakı rəqabəti daha da dərinləşdirdi. Ardıcıl baş verən bu böhranlar ayrı-ayrı ölkələrdə millətçiliyi gücləndirdi.

"Rusiya və İngiltərəyə qarşı ehtiyatlı bir siyasət yürüdərək Fransanı nəzarət altında saxlamalıyıq. Təbii olaraq, bu, populyar olmayacaq və bizim şovinistləri (millətçiləri) razı salmayacaqdır. Lakin yaxın gələcəkdə Almaniya üçün başqa alternativ görmürəm".

**Almaniya kansleri
Bethmann-Hollveg, 1913-cü il**

Alman kanslərinin fikirlərini necə dəyərləndirirsiniz? Sizcə, bu siyasət Almaniya üçün daha əlverişli ola bilərdimi?

**Balkan müharibəsində əziyyət
çəkən türk ailəsi**

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Vyana konqresinin hansı nəticələri oldu?
2. Metternix sistemi ilə Bismarkın xarici siyasətini müqayisə edin.
3. XX əsrin əvvəllərində böyük dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərin güclənməsinin səbəbi nə idi?
4. XX əsrin əvvəllərində İngiltərənin ənənəvi xarici siyasətinin dəyişməsinin səbəbi nə oldu?
5. İngiltərə, Fransa və Rusiyanın yaxınlaşmasına təsir edən amillərin təhlilini aparın.
6. Dövlətlərin güclənməsində tarixi şəxsiyyətlərin rolunu müasir dövrlə əlaqələndirərək müzakirə edin.

İKT ilə inteqrasiya

Filmlər və internet resursları	Tapşırıq
The Balkan crises, 1903–1914. Historic films about the Balkan Wars at europeanfilmgateway.eu "Balkan Harbi 1912–1913". Sənədli film (türk dilində).	İnternet əsasında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dövlətlərarası münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərlə bağlı təqdimat hazırlayın.

AÇAR SÖZLƏR

- Şliffen planı
- Sarıqamış əməliyyatı
- Çanaqqala əməliyyatı
- Brest-Litovsk sülh müqaviləsi
- Kutül-Amarə döyüşü

1914-cü ildə Avropada başlanan müharibənin qısa müddətli olacağı hesab edilirdi. Lakin müharibə tədricən geniş vüsət alaraq ilk dünya müharibəsinə çevrildi. Bu müharibə dünyanın əksər hissəsinə bu və digər şəkildə təsir göstərdi. Miqyasına və əhatə dairəsinə görə o, müasirləri tərəfindən "Böyük müharibə" adlandırılırdı.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı Avropa dövlətləri

“Bütün Avropanın işıqları söndü”.

28 iyun 1914-cü ildə Avstriya vəliəhdi Frans Ferdinand serb millətçisi tərəfindən öldürüldü. Almaniyanın dəstəyini alan Avstriya-Macaristan bir ay sonra Serbiyaya müharibə elan etdi. Beləliklə, adi bir terror hadisəsi dünya tarixinin ilk böyük müharibəsinin başlanmasında qıvılcım rolunu oynadı. Böyük Britaniyanın Xarici İşlər naziri müharibənin başlanması xəbərini belə dəyərləndirmişdi: “Bütün Avropanın işıqları söndü. Yəqin, uzun zaman da yanmayacaq”.

Hərbi dairələrin hazırladığı planlar qısa müddətli hücum müharibəsinə əsaslanırdı.

Frans Ferdinand və həyat yoldaşının öldürülməsi

"Şlifffen planı parlaq olduğu qədər də strateji cəhətdən qüsurlu plan idi. Tarixi təcrübə Böyük Britaniyanın Belçikanın işğalı ilə razılaşmayacağını və müharibəyə daxil olacağını göstərirdi. Lakin bu həqiqət Kayzer və Alman Baş qərargahının diqqətindən qaçmış görünürdü.

H.Kissencer. "Diplomatiya", səh. 229

yətdən xilas etdi. Şərq cəbhəsində isə almanlar tərəfindən Rusiya qoşunlarının hücumlarının qarşısı alındı. 1914-cü ilin avqustunda Tannenburg döyüşündə rus qoşunu məğlub edildi.

Müharibənin dünyaya yayılması. 1914-cü ildə Yaponiyanın Antanta tərəfindən müharibəyə daxil olması əməliyyatların gedişinə güclü təsir göstərmədi. 1915-ci ildə Antanta üzvləri İtaliyaya bir sıra ərazilər vəd edərək onu öz tərəflərindən müharibəyə cəlb etdilər.

Sarıqamış əməliyyatı

rara aldı. Lakin Qafqaz cəbhəsindəki Osmanlı qoşunu qış əməliyyatı üçün zəruri təchizata malik deyildi. Ona görə də 1914-cü ilin dekabrı – 1915-ci ilin yanvarında həyata keçirilən **Sarıqamış əməliyyatı** Osmanlı dövləti üçün fəlakətlə nəticələndi.

Tarixi dəyişdirən döyüş. İngiltərə və Fransa Rusiyaya yardım etmək üçün Çanaqqala boğazını ələ keçirmək planı hazırladılar. Bu plana əsasən, İstanbul işğal olunmalı, Osmanlılar təslim olmağa məcbur edilməli idilər. Nəticədə, Rusiyaya hərbi və iqtisadi yardım mümkün olacaqdı.

1915-ci ilin fevralında başlayan dəniz döyüşlərində yenilən Fransa, İngiltərə və onun dominionları – Avstraliya və Yeni Zelandiya qüvvələri həmin ilin sonuna qədər davam edən dəniz əməliyyatlarında da məğlub oldular.

Böyük Britaniyanın Hərbi naziri lord Kitçener Çanaqqala əməliyyatına başçılıq edən ingilis komandanına yazırdı: "Qər donanmamız boğazı keçərsə, İstanbul öz-özünə təslim olacaq və siz bir döyüşü deyil, müharibəni qazanmış olacaqsınız".

Bəzi tarixçilər türk qoşunlarının Çanaqqala əməliyyatında qələbəsi nəticəsində müharibənin uzandığını bildirirlər. Mənbədəki məlumat bu fikri sübut edirmi?

Almaniyanın tətbiq etdiyi **Şlifffen planı** bir neçə həftədə fransızları məğlub etməyi, sonra rus ordusu ilə vuruşmağı nəzərdə tuturdu. 1914-cü ilin avqustunda bitərəf olan Belçikanın alman orduları tərəfindən işğal edilməsi Böyük Britaniyanın Almaniyaya müharibə elan etməsinə səbəb oldu.

1914-cü ilin sentyabrında Marna çayı sahilində döyüşdə almanların hücumunun dayandırılması Fransanı həlledici məğlubiy-

etməyə imkan verdi. 1914-cü ilin oktyabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

rar etdilər. 1914-cü ilin dekabrında Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Sonra Fransa və Böyük Britaniya da Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdilər. Alman və Osmanlı hərbi komandanlığı 1914-cü ilin dekabrında Rusiyaya qarşı qəti hücum etməyi qə-

Osmanlı dövlətinə kömək üçün onlarla eyni cəbhədə vuruşanlar arasında Cənubi Azərbaycanlılardan gələnlər də var idi. Bu, türk xalqlarının dar gündə bir-birinə kömək etdiyini bir daha sübut edir.

Yaxın və Orta Şərqdə əməliyyatlar.

Yaxın və Orta Şərqin neft mənbələrini ələ keçirmək istəyən İngiltərə ikili siyasət yürüdü. Ərəb tayfalarına istiqlalçılıq vəd edərək onları Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəyə təhrik edir, digər tərəfdən, İngiltərə Xarici İşlər naziri yəhudilərin dəstəyini almaq və ABŞ-ın müharibəyə girməsini təmin etmək üçün müəyyən addımlar atırdı.

Hindistana gedən dəniz yolunun üzərində olan İran körfəzinə böyük önəm verən ingilislər bura qoşun çıxarmışdılar. Bağdadı ələ keçirməyə çalışan ingilis ordusu 1916-cı ildə **Kutül-Amarədə** türk qoşunları tərəfindən məğlub edildi və təslim oldu.

Kutül-Amarədə ingilis generalı təslim olur

Böyük yalan. Antanta dövlətləri tərəfindən silahlandırılaraq təhrik edilən erməni terrorçu dəstələri 1915-ci il aprelin ortalarında Vanda qiyam qaldıraraq dinc türk və müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qətl etməyə başladılar. Bir qədər sonra ermənilər bütün Şərqi Anadoluda dinc əhaliyə qarşı terror həyata keçirdilər. Həmçinin Antanta ölkələrinin xeyrinə casusluq fəaliyyətlərini də artırdılar. Ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımının hədəfi yalnız müsəlman əhali deyildi. Bölgədə yaşayan yunanlar və yəhudilər də erməni terroruna məruz qalırdılar. Buna cavab olaraq Osmanlı dövləti əvvəlcə erməni dini-siyasi rəhbərlərindən qətl və qarətləri dayandırmağı tələb etdi. Lakin ermənilərin qırğınları davam etdirməsi 1915-ci

Çanaqqala döyüşü

a) "Bəzi bölgələrin [müasir Suriya və Livanda] əhalisi tamamilə ərəblər deyil. Ona görə də bu torpaqlar tələb etdiyiniz ərazilərdən kənar tutulacaq. Bu dəyişikliyi nəzərə alaraq daha əvvəl digər ərəb şeyxləri ilə imzalanan müqavilələrə toxunulmamaq şərti [...] İngiltərə Məkkə şərifinin tələb etdiyi ərazilərdə ərəblərin müstəqilliyini tanımağa və dəstəkləməyə hazırdır".

İngiltərənin Misir valisi Henri Mak Mahonun Məkkə hakimi Şərif Hüseynə məktubu. 1915-ci il

b) "İngiltərə hökuməti Fələstində yəhudi xalqı üçün milli yurd qurulması fikri ilə razıdır. ...Fələstində yaşayan yəhudi olmayan əhalinin mülki və dini hüquqları ilə yanaşı, digər ölkələrdə yəhudilərin malik olduqları siyasi hüquqlara zərər verəcək hər hansı bir tədbirə təşəbbüs göstərilməyəcəyi şərti bu məqsədin həyata keçirilməsinə çalışılacaqdır".

Böyük Britaniya Xarici İşlər naziri Artur Balfurun yəhudi lobbisi rəhbərlərindən birinə məktubu. 1917-ci il. Tarix. İstanbul, 2002. səh, 282

Mənbələrdəki məlumatları müqayisə edin. Sizcə, İngiltərənin ikili siyasət yürütməsində məqsəd nə idi? Müasir dövrümüzdə mövcud olan Ərəb-İsraillə münasibəti Birinci Dünya müharibəsinin təsirlərinin davam etdiyini deməyə əsas verirmi?

a) Erməni terror dəstələrinin əməlləri:

"1. Rus ordusu sərhədi keçən anda erməni dəstələri və fərarilər onlarla birləşəcək, Osmanlı ordusuna hücum edəcəklər. 2. Arxa cəbhədə iki yaşından yuxarı bütün müsəlmanlar qətl ediləcək. 3. Ermənilər tərk etdikləri evləri, ərzaq məhsullarını, kilsə və xeyriyyə müəssisələrini yandırır bunları müsəlmanlar etmiş kimi təbliğat aparacaqlar. 4. Cəbhədən yarahlı dönmən Osmanlı əsgərləri qətl ediləcək".

Türkiyə Baş Qərargah arxivi, ATASE, nömrə 1/2, sənəd/2061; K.S.Papazian, Patriotizm Perverted, səh. 37-38, Aram Turabian, Les Volontaires Armeniens sous les Drapaux Français, səh. 6; C. de Malevill, 1915-ci il erməni faciəsi, səh. 34-35

b) 27 may 1915-ci il tarixli Köçürmə qanunu:

"1. Köçürülməsi lazım bilinənlər gedəcəkləri yerlərə qədər təhlükəsiz şəkildə aparılacaqlar; 2. Yollarda onların rahatlıqları, can və mal təhlükəsizlikləri təmin olunacaqdır; 3. Getdikləri yerlərdə tam yerləşdirilməsinə qədər onlara köçkün ödənişindən güzəranlarını və yeyib-icməklərini təmin etmək üçün hər cür yardım ediləcəkdir; 4. Maddi vəziyyətlərinə uyğun olaraq onlar mal və ərazi ilə təmin olunacaqlar; 5. Hökumət tərəfindən ev tikiləcəkdir".

Yusuf Halacoğlu, Ermeni tehciri, İstanbul, 2007, səh. 70-71

Mənbələrdəki məlumatları müqayisə edin. Əslində, soyqırımının kimə qarşı törədildiyinə qərar verin. Qərarınızı əsaslandırın.

1914-cü il. Belçikalı qaçqınlar

il aprelin 24-də Osmanlı dövlətinin bu işdə günahı olanların həbs edilməsi haqqında əmr verməsi ilə nəticələndi. Ermənilərin hər il "soyqırımı günü" kimi qeyd etdikləri tarix, əslində, erməni quldur dəstələrinin başçılarından həbs edildiyi gündür. Mayda isə cəbhə bölgəsində yaşayan ermənilərin müvəqqəti köçürülməsi haqqında qanun qəbul edildi. İkinci Dünya müharibəsi dövründə ABŞ hökuməti bu qanundan daha sərtini yaponlara qarşı həyata keçirmişdi.

Qafqaz cəbhəsindəki Rusiya komandantları erməni dəstələrinin müsəlman əhaliyə qarşı vəhşicəsinə qırğınlar törətdiyini, cinsindən, yaşından asılı olmayaraq hər kəsin öldürüldüyünü etiraf etmişdilər. Bu vəhşiliklər hələ köçürülmə haqqında qanundan əvvəl sistemli şəkildə həyata keçirilirdi.

Müharibə və mülki əhali. Hərbi əməliyyatların gedişində milyonlarla mülki əhali yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur qaldı.

Əslində, vuruşan hər iki tərəf (Antanta və Dördlər İttifaqı) dinc insanlara qarşı amansızlıq edir, kütləvi qırğınlar həyata keçirirdi. Uşaqlar və qocalardan məcburi işlərdə istifadə olunurdu. Müharibədə iştirak edən bütün dövlətlər iqtisadiyyatlarını müharibənin tələblərinə uyğun qurmuşdular. İş qabiliyyəti olan kişilərin, demək olar, hamısı cəbhədə olduğundan zavod-fabrikələrdə, kənd təsərrüfatı sahəsində onları qadınlar və uşaqlar əvəz edirdilər.

Qadınlara yanaşı, uşaqlar, qocalar, əsirlər, müstəmləkələrdən gələn işçilər və cəbhədən geri çağırılan ixtisaslı mütəxəssislər də arxa cəbhədə işləyirdilər.

Sizcə, müharibədə hansı təbliğat vasitələrindən istifadə edilir və bu hansı məqsədləri daşıyır?

İnsanları səfərbər etmək üçün dövlətlər müxtəlif təbliğat vasitələrindən istifadə edirdilər. Çünki təbliğat müharibənin amansız həqiqətlərini gizlədirdi. Bütün təbliğat vasitələrinə baxmayaraq, artıq 1916-cı ildən başlayaraq arxa cəbhədə sülh çağırışları yüksəlirdi. Müharibədən narazı olan əhali öz etirazlarını tətillər təşkil etməklə ifadə edirdi. Qiymətlərin

artması, iş saatlarının uzadılması, ərzaq kartoçkasının tətbiq olunması insanların vəziyyətini çətinləşdirdi.

ABŞ-ın müharibəyə daxil olması. İngiltərə donanması tərəfindən blokadaya alınan Almaniya iqtisadi cəhətdən böyük zərər görürdü. Blokadaya cavab olaraq alman sualtı qayıqları düşmən dövlətlərin hərbi və mülki gəmilərini batırmağa başladılar. 1917-ci ildə Almaniya sualtı döyüşləri gücləndirdi. Bununla o, İngiltərənin təslim olacağını düşünürdü. Lakin ticari mənafeyi zərər görənlər və vətəndaşları öldürülən ABŞ bitərəflikdən imtina edərək Almaniya müharibə elan etdi. ABŞ-ın prosesə daxil olması müharibənin gedişinə həlledici təsir göstərdi.

Rusiyanın müharibədən çıxması. Müharibə Rusiyanın siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırdı. Bu iş 1917-ci ilin fevralında ölkədə inqilabın baş verməsinə səbəb oldu. Rus əsgərləri kütləvi şəkildə cəbhədən qaçır, fərarilik edirdilər. 1917-ci ilin oktyabrında çevriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər Almaniya və onun müttəfiqləri ilə **Brest-Litovsk sülh müqaviləsi** (3 mart 1918-ci il) imzaladılar. İki cəbhədə müharibə aparmaqdan xilas olan Almaniya qüvvələrinin böyük hissəsini qərb cəbhəsinə cəmləşdirdi.

Tanklardan ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsində istifadə edilmişdir.

"Tankları və amerikalıları gözləyirəm".

Alman komandanlığı müharibədə qalib gəlmək üçün amerikalıların gəlişindən əvvəl məsələni həll etməyə son ümid kimi baxırdı. Ona görə də alman qoşunu 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən hücumu başladı. Yeni silahlar, xüsusilə də təyyarə və tanklarla əməliyyatlar keçirildi. İngiltərə və Fransa tank və təyyarə istehsalında Almaniya ilə rəqib idi. 1917-ci ildə müharibənin nəticəsini soruşduqda Fransa komandanı Perten: "Tankları və amerikalıları gözləyirəm", – demişdi.

Almaniya və onun müttəfiqləri 1918-ci ildə hərbi-texniki, iqtisadi baxımdan geri qaldığı, əlavə qüvvələri olmadığı üçün məğlub edildilər. Blokadalar nəticəsində onların iqtisadiyyatları zəifləmiş, ordularının təminatı pisləşmişdi. 1918-ci ilin sentyabrında Bolqarıstan, oktyabrda Osmanlı imperatorluğu, noyabrın 3-də Avstriya-Macarıstan təslim oldu. 11 noyabrda Almaniya Kompyen məşəsinə təslim olmaq haqqında müqavilə imzaladı. Beləliklə, Avropa tarixi üçün fəlakətlə nəticələnən müharibə başa çatdı. Avropanın sosial və iqtisadi həyatı böyük zərər gördü. Dünya iqtisadiyyatı və siyasətində Avropanın üstünlüyü zəifləməyə başladı.

Müharibə dövrünə aid plakat: "Torpaq ordusuna daxil ol!" ABŞ. 1918

"Hökumət adından, xalqımız adından sizlərin – cəsarətləri olmadıqları üçün deyil, yaşları çox az olduğundan müharibədə iştirak etməyən uşaqların igid ürəklərinə səslənirəm. Sizdən tarlalardakı fəaliyyəti davam etdirməyinizi və məhsul yığımında iştirak etməyinizi, gələcək il üçün əkinlərə hazırlaşmağımızı istəyirəm. [...] Fransız qadınları, uşaqlar, vətənin qızları və oğulları! Müharibə meydanlarında vuruşanları əkin sahələrində əvəz edin!"

Fransanın Baş naziri Rene Viviani.

Avqust, 1914-cü il.

Tarix. İstanbul, 2002. səh, 249

Tarixi mənbənin məzmunu nəyi sübut edir? Uşaqların və qadınların işləməyini zəruri edən səbəblər nə idi?

Uydurma "erməni soyqırımı"

"Sonralar ermənilər və Antanta dövlətləri siyasi məqsədlər güdərək və bu hadisələri saxtalaşdıraraq təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmişdilər. Qondarma erməni soyqırımını təbliğ edən ilk mənbələrdən biri 1916-cı ildə İngiltərə hökumətinin hazırladığı "Mavi kitab"dır. Kitabda raportları hazırlayanların obyektiv, etibarlı və mötəbər şəxslər olduqları bildirilir, lakin bu şəxslərin adları məxfi saxlanılırdı. Məşhur ABŞ tarixçisi C. Makkarti tərəfindən İngiltərə arxivlərində bu şəxslərin kimlər olduğunu göstərən bir sənəd aşkarlandıqdan sonra "Mavi kitab"ın saxtalaşığı sübut edildi. Kitabdakı sənəd və raportları hazırlayan şəxslərin ermənilərin himayəçiləri olan, Osmanlı dövlətinə qarşı təbliğat aparan amerikalı missionerlər, rus ordusu tərkibinə daxil olaraq Osmanlı ordusuna qarşı vuruşan, Anadoluda müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirən Daşnak Partiyası rəhbərləri və fəalları olduğu aşkar edildi. (Justin McCarthy, "Dünya Savaşında İngiliz Propagandası və Bryce Raporu", Ankara, 2001, səh. 21) Bu kitabın redaktorlarından biri olan məşhur tarixçi A. Toynbi sonralar hadisələrə birtərəfli yanaşdığını və tarixi gerçəkliyi subyektiv təqdim etdiyini etiraf etmişdir. (William H. Mc Neil, Arnold Toynbee a life, Oxford University Press, s. 74). Həmçinin 1922-ci ildə nəşr edilən "The Western Question in Greece and Turkey" adlı əsərinin 50-ci səhifəsində "Mavi kitab"ın "müharibə təbliğatı" məqsədi daşdığını bildirmişdir. İngiltərə hökumətinin bu kitabı hazırlatmaqda əsas məqsədi Amerika ictimai rəyində ermənilərə qarşı acıma duyğusu yaratmaqla ABŞ-ın müharibəyə daha tez daxil olmasını təmin etmək idi. Belə ki bu kitabın ABŞ prezidenti Vilsonun müharibəyə qatılma qərarını almasında əsas təsir olduğunu İngiltərə hökumətinin nazirləri bildirmişdilər".

Şükrü Elekdağ, Tarixi həqiqətlər və beynəlxalq hüquq işığında "erməni soyqırımı" iddiası. İstanbul, 2010.

"Niyyə İstanbulda, İzmirde, imperiyanın Avropa hissəsində, digər bölgələrdə yaşayan on minlərlə erməni soyqırımına məruz qoyulmamışdır? Onlar sağ-salamat qaldılar və onları heç kim sürgün etmədi. ...Türklərin öldürülməsinə göz yuman Qərb mətbuatı öldürülmüş ermənilərin sayını olduqca şişirdərək yaymışdı. Əgər osmanlılar bütün erməniləri məhv etmək istəyirdisə, nə üçün onların sağ qalmasına imkan verdilər? Ən inandırıcı sübut isə ondan ibarətdir ki, deportasiya olunmuşların çoxu sağ qalmışdı".

Castin Makkarti, "Türklər və ermənilər". səh. 87

Müəlliflər erməni soyqırımının uydurma olduğunu necə əsaslandırır və Qərb mətbuatını nədə günahlandırır? Mənbə əsasında Qərb mətbuatını müasir dövrlə əlaqələndirin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına hansı amillər təsir göstərə bilərdi?
2. Sizcə, "Bütün Avropanın işıqları söndü" sözləri nəyi ifadə edirdi?
3. Müharibə qadınların və uşaqların həyatına necə təsir göstərdi?
4. Müharibə illərində təbliğat vasitələrindən nə üçün istifadə edilirdi?
5. Sizcə, Osmanlı dövlətinin bölüşdürülməsi Birinci Dünya müharibəsinin səbəblərindən biri ola bilərmidi?
6. Uydurma erməni soyqırımının saxta təxribat vasitəsi olduğunu necə əsaslandırma bilərsiniz?
7. Çanaqqala döyüşündə türk ordusunun qələbəsinin səbəbi nə idi?

İKT ilə integrasiya

Filmlər və internet resursları	Tapşırıq
1) Allied Tanks during World War I (video) 2) "Döyüş atı" filmi 1) "Çanaqqale Arslanları" (The Lions of Gallipoli War) (1964) 2) "120" filmi (2008)	İnternet əsasında Birinci Dünya müharibəsində tətbiq edilən yeni hərbi taktika və silahlar haqqında təqdimat hazırlayın.

AÇAR SÖZLƏR

- "Sənaye cəmiyyəti"
- Kütləvi mədəniyyət
- İmpressionizm
- Eyfel qülləsi
- "Kristal saray"
- Radio
- Lümyer qardaşları

"Sənaye cəmiyyəti" və mədəniyyət.

İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən sahə müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişmişdir. Oturaq həyata keçidlə başlayan və kənd təsərrüfatının üstün olduğu aqrar cəmiyyəti sənaye çevrilişi nəticəsində **sənaye cəmiyyəti** əvəz etmişdir. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətində baş verən bu dəyişiklik mədəniyyətin inkişafına və onun yeni xüsusiyyətlər qazanmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ticarət, nəqliyyat və rabitə vasitələrinin inkişaf etməsi xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsini sürətləndirdi. Bununla da, mədəniyyətin kütləviləşməsi prosesinin əsası qoyuldu.

Kütləvi mədəniyyətə doğru. Mədəniyyətin kütləviləşməsi XIX əsrin sonlarından başlanmışdı. Bunun sosial-iqtisadi səbəbləri var idi. Belə ki dəmir yolları sayəsində nəqliyyat sahəsində inkişaf baş verdi. Məcburi hərbi xidmət əhəlinin müxtəlif təbəqələri arasında sosial baxımdan əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaratdı. Təhsil sahəsindəki inkişaf və mətbuatın genişlənməsi də mədəniyyətin kütləviləşməsinə təsir göstərirdi. Həmçinin texniki inkişaf (fotoqrafiya, kino və s.) əhəlinin daha geniş təbəqələri arasında mədəniyyətin yayılmasına imkan verdi. Foto məlumatötürmənin önəmli vasitələrindən birinə çevrildi. 1895-ci ildə **Lümyer** qardaşları tərəfindən yaradılan kino 1920-ci illərin sonlarına qədər səssiz formada inkişaf edirdi.

Reallıqdan impressionizmə. XIX əsrdən başlayaraq mədəniyyətin bütün sahələrində abstrakt (mücərrəd) janrlar özünü göstərməyə başladı. Bunun sə-

XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində dünya mədəniyyətində mühüm nailiyyətlər qazanıldı. Yeni elmi kəşflər və ixtiralar dünyanın sonrakı iqtisadi-texniki və mədəni inkişafına təsir göstərdi. İncəsənətdə yeni cərəyanlar ənənəvi sənət istiqamətlərini əvəz etdi.

"Sivilizasiyalar yaranarkən təbiətin təhdidi altında olur. Lakin yarandıqdan sonra bu təhdiddən qurtulurlar. Təbii şəraitə qarşı müqavimət göstərə bilməyən cəmiyyətlər yox olub getmişlər. Mədəniyyətlər təbiətin təhdidinə qarşı müqavimət göstərmiş cəmiyyətlərin məhsuludur. ... Tarix mədəniyyətlərin tarixidir".

*İngilis tarixçisi Arnold Toynbi,
Mədəniyyət mühakimə olunur.
İstanbul, 1988. səh. 154*

Cəmiyyətdə baş verən siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər mədəniyyətə necə təsir göstərir? "Tarix mədəniyyətlərin tarixidir" fikrini müzakirə edin.

**Təəssürat. "Günəşin doğması".
Rəssam Klod Mone**

İmpressionizm (təəssüratçılıq) anlayışı ilk dəfə "Günəşin doğması" əsəri üçün istifadə edilmişdir. Sonralar rəssamlıqda cərəyanlardan biri bu cür adlandırılmağa başladı.

bəbləri cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər idi. XIX əsrin ortalarında fransız rəssamı Qustav Kurbet mövcud incəsənət anlayışlarına son qoyub gündəlik həyata aid rəsmlər çəkməyə başladı. O, realist sənət cərəyanını yaradanlardan biri idi. Əvvəlcə tənqid olunsada, bu cərəyan sonralar çox genişləndi.

XIX əsrin ikinci yarısında rəssamlıqda impressionizm hərəkatı yarandı. Bu hərəkatın üzvləri boyanın xüsusi qablarda saxlanmasını təmin edən texniki yenilik nəticəsində açıq havada rəsmlər çəkirdilər. Əsərlərin əsas mövzusunə çevrilən mənzərələrdə işığın əks olunması təsvir edilirdi.

Holland rəssamı **Van Qoq** impressionizmin məşhur nümayəndələrindən biri idi.

Van Qoqun yaradıcılığı haqqında kiçik araşdırma aparın.

Türk rəssamlığında qərb tərzı XIX əsrdə hərbi məktəblərdə texniki rəsm dərsləri ilə başlanmışdı.

Eyfel qülləsinin inşası

Memarlıqda yeniliklər. XIX əsrdə sənaye artıq cəmiyyətin bütün sahələrinə – iqtisadiyyata, siyasətə və mədəniyyətə böyük təsir göstərməkdə idi. Burjuaziya cəmiyyətdə hakim rol oynayırdu. Sənaye cəmiyyəti bərqərar olmuşdu. Sənaye səmərəli üsulları və elmi araşdırmaları zəruri etdiyindən ənənəvi sahələr inkişaf edir, yeni elm istiqamətləri yaranırdı. Sənaye çevrilişinin sürətlənməsi mədəniyyətin bütün sahələrinə təsir göstərmişdi. Memarlıqda yeniliklərdən biri dəmir və polad konstruksiyalardan istifadə edilməsi idi. Bu baxımdan Parisdə 1889-cu ildə tikilən Eyfel qülləsi parlaq nümunə hesab edilə bilər. Qüllə Fransa inqilabının yüzilliyi münasibətilə keçirilən sərginin giriş qapısı kimi mühəndis **Qustav Eyfel** tərəfindən müvəqqəti tikilmişdi. Lakin bu dövrdə inkişaf edən rabitə üçün əlverişli olduğuna görə saxlanılmışdı.

Dəmir, şüşə və beton bu dövrün əsas memarlıq ünsürləri idi. Zamanın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən tikililərdən biri Londonda ucaldılan ilk Dünya Ticarət binasıdır. 1850-ci ildə tikilmiş və "Kristal saray" adlanan bina ənənəvi üslubda deyildi.

XIX əsrdə Osmanlı memarlığında qərb tərzı geniş yayılmağa başladı. Sultan Əbdülməciddin dövründə tikilən və Avropa saraylarına bənzəyən **Dolmabağça sarayı** da bu dövr memarlığının ən məşhur nümunəsidir.

Musiqi. 1789-cu il Fransa inqilabı və XIX əsrin əvvəllərindəki milli azadlıq hərəkatları klassik musiqinin görkəmli nümayəndəsi **Lüdvig van Bethovenin** yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. O, "Üçüncü simfoniya"sını Avropaya demokratiya gətirdiyinə inandığı üçün əvvəlcə Napoleon Bonapartə həsr etmişdi. Lakin 1804-cü ildə Napoleon özünü imperator elan etdiyinə görə bundan imtina etmişdi. Bethovenin yazdığı "Doqquzuncu simfoniya" müasir dövrdə Avropa İttifaqının himnidir. **Romantizm** XIX əsrin sonlarına qədər musiqi sahəsində üstünlüyünü saxladı. Rus bəstəkarı **Pyotr Çaykovskinin** əsərləri müasir dövrdə də öz təsirini davam etdirir. İtalyan bəstəkarı **Cüzeppe Verdi** İtalyanın Avstriya işğalına qarşı azadlıq hərəkatına aid bir neçə opera yaratmışdır. Onun adı və əsərləri Avstriya işğalına qarşı İtaliya azadlıq hərəkatının rəmzlərindən birinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat. Bu dövrdə şair və yazıçılar öz əsərlərində ictimai-siyasi problemlərə daha geniş münasibət bildirməyə başladılar. Türk ədəbiyyatında ilk dəfə qərb mədəniyyəti

yətini nümunə alan **İbrahim Şinasi** olmuşdur. O, türkçə dərc edilən qəzetin və teatrın əsasını qoymuşdur. XIX əsr türk düşüncə tarixinin ən böyük siması vətən və hürriyyət şairi **Namiq Kamal**dır. Onun fikrincə, ictimaiyyətə dolğun zəngin keçmiş olan türk xalqı Qərb sivilizasiyasının nailiyyətlərini mənimsəyib onu digər Asiya xalqlarına yaymalıdır.

Hindistanın mədəniyyət və ictimai xadimi **Rabindranat Taqorun** əsərləri bədii kamilliyi və fəlsəfi dərinliyi ilə dünyada məşhur idi. Onun "Qora" adlı romanı 1913-cü ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı almışdır. Romanın əsas qəhrəmanı Qora Hindistanın azadlığı və inkişafını bütün təbəqələrin hinduizm dini ətrafında birləşməsində görür. Müəllif burada sosial bərabərsizliyi tənqid edir. **Jül Vernin** əsərlərində fantastika üstün idi. Bu dövrdə romantizmi duyğulara daha az yer verən cərəyanlar əvəz etdi. Rus yazıçıları **Fyodr Dostoyevski**, **Anton Çexov** və **Lev Tolstoy** dünya ədəbiyyatına böyük təsir göstərdilər.

Namiq Kamal

Fransız yazıçısı **Emil Zolya** əsərləri ilə yanaşı, ictimai həyatda ədalətsizliyə qarşı mövqeyi ilə də yadda qalmışdır. O, Fransa ordusunda xidmət edən Dreyfusa yəhudi olduğu üçün göstərilmiş ədalətsiz münasibətə qarşı etiraz səsinə yüksəlmişdir.

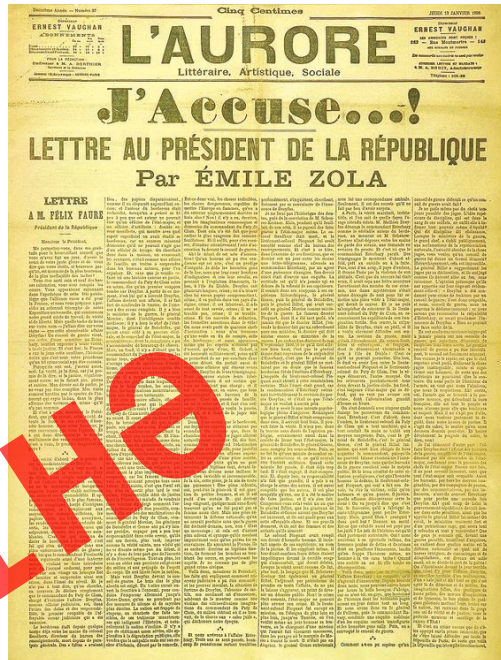
Elm. İmpressionist rəssamların sənət və real həyat arasındakı münasibətlərə tənqidi yanaşmaları 1850-ci illərdən sonra böyük inkişafın baş verdiyi elmə də təsir göstərdi. Tibb, biologiya və fizikada təcrübə üsulu yeni kəşflərə səbəb oldu. XIX əsrin

"İttiham edirəm!"

(Emil Zolyanın Fransa prezidentinə yazdığı məktub)

"Hörmətli Prezident!

Dreyfus hadisəsi adınız və idarəetməiniz üçün ləkədir! Bir hərbi şura yuxarıdan gələn bir əmrlə mayor Esteraznini təmizə çıxarmağı, həqiqətdən və ədalətdən ağır bir zərbə vurmaqdan üstün tutdu. ...Fransanın alnına ləkə vuruldu. Tarix belə ictimai cinayətin sizin prezidentliyəiniz dövründə işləndiyini yazacaqdır. ...Həqiqəti danışacağam. ...Danışmaq vəzifəmdir. Cinayətə ortaq olmaq istəmirəm. Yoxsa gecələrim işləmədiyi bir cinayətə görə işgəncələrin ən qorxuncunu çəkən günahsız bir insanın görüntüsündən qurtula bilməz. ...Fransanın başına bəla kəsilən ədalətsizlik xəstəliyi özünü göstərəcəkdir. ...Dreyfus ...kilsə şəraiti üçün "pis yəhudi" ovunun qurbanı olmuşdur. Bu hadisə dövrümüzün üz qarasıdır!"

? Yazıçının mövqeyini necə dəyərləndirirsiniz?

E.Zolyanın "İttiham edirəm!" başlıqlı açıq məktubunun dərc olunduğu "Avrora" qəzetinin 13 yanvar 1898-ci il tarixli baş səhifəsi

Cəmaləddin Əfqani

İsmayıl Qaspiralı

sonlarında maddə və enerji arasındakı münasibətləri təyin edən kəşflər edildi.

XIX əsr müsəlman dünyasının ən məşhur filosoflarından biri əslən Cənubi Azərbaycandan olan **Cəmaləddin Əfqanıdır**. O, Hindistanda və Əfqanıstanda ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı çıxmış, Qərb imperializmi ilə mübarizə aparmaq üçün müsəlmanların birləşməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Əfqaniyə görə, İslam dünyasının tərəqqisi üçün elmin, təhsilin inkişafı və müasirləşməsi əsas şərt idi.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının düşüncə tarixinə ən böyük təsir göstərənlərdən biri Kırım tatarı **İsmayıl Qaspiralı** idi. O, Rusiyadakı türk-müsəlman xalqlarının mədəniyyət və təhsil yolu ilə birləşməsinə, bunun qadın hüquqlarına hörmət və dünyəvi təməl üzərində qurulmasını istəyirdi. Qaspiralının düşüncələri Kazan tatarı **Yusuf Akçuraya** və Azərbaycan türkü **Əli bəy Hüseynzadəyə** də böyük təsir göstərmişdir.

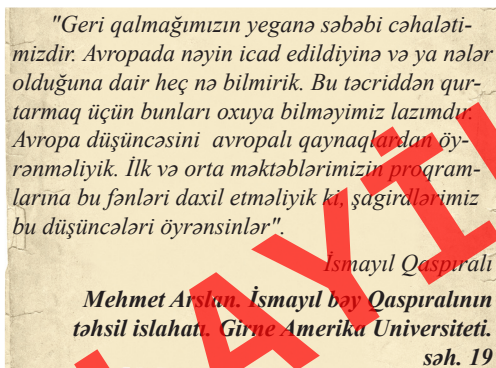
Alman filosofu **Fridrix Nitsşe** və başqaları şəxsiyyətin ucaldılmasını təbliğ edən cərəyanın əsasını qoydular. 1870-ci il Fransa-Prussiya müharibəsində könüllü iştirak edən Nitsşenin **"Bele buyurdu Zərdüş"** əsəri dünya klassik nümunələri arasında göstərilir. Onun bir çox əsərlərində almanlara mənfi münasibət hiss olunsa da, sonralar Almaniyada nasistlər Nitsşenin fəlsəfəsindən istifadə etmişdilər.

XIX əsrin ikinci yarısında alimlər elektromaqnit dalğaları haqqında tədqiqatlar apardılar. Bu tədqiqatlar nəticəsində rus alimi **Aleksandr Popov** və italyan alimi **Qulyelmo Markoni** radionun əsasını qoymuşdular. XIX əsrin sonlarında alman alimi **Vilhelm Rentgen** gözəgörünməz şüaların mövcud olduğunu sübut etdi. Elektromaqnit dalğalarının bir növü olan bu dalğalar "Rentgen şüaları" adlandırıldı.

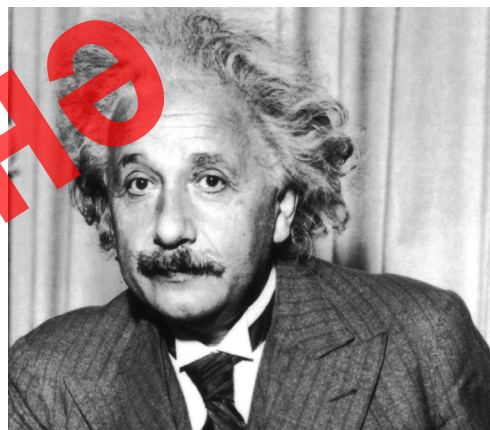

Rentgen şüalarının tibdə və texnikada istifadəsi haqqında nə bilərsiniz?

XX əsrin əvvəllərində **Albert Eynşteyn** Ümumi nisbilik nəzəriyyəsini irəli sürdü. O, cisimlərin ölçüləri ilə vaxt uzunluğunun nisbiliyini, məkan və zamanın maddi obyekt-

Müəllifin fikirlərini necə dəyərləndirirsiniz? Mülahizələrinizi müasir dövrlə əlaqələndirin.

Albert Eynşteyn

lərin hərəkətindən asılı olduğunu sübut etdi. Nəticədə, məkanla zamanın qarşılıqlı nisbəti haqqında elmi təsəvvür dəyişdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində elmin yeni bir sahəsinin – psixozanalizin yaradıcısı **Ziqmund Freydin** əsərlərində uşaqların inkişafının ən vacib mərhələlərində valideynlərinin yaşamasının önəmi qeyd edilir, uşaqlara göstərilən qayğı, maraq, sevgi və anlamanın onların gələcək formalaşmasında əsas rol oynadığı tezisi irəli sürülürdü. O, fikrin tədqiqi üçün psixozanalizin klinik metodunun yaradıcısı kimi tanınır.

Təhsil. İqtisadiyyatın inkişafı təhsil sahəsində də yeniliklərə səbəb oldu. Texniki tərəqqi oxumağı, müəyyən hesablamalar aparmağı zəruri edirdi. Ona görə də XIX əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində 13 yaşına qədər bütün uşaqlar üçün icbari və ödənişsiz təhsil tətbiq edildi. Bu amil qəzet, kitab oxuyan insanların sayını artırdı. Nəticədə, Qərbi Avropada elm və təhsil inkişaf etdi, bu da, öz növbəsində, sosial-iqtisadi inkişafa təsir göstərirdi.

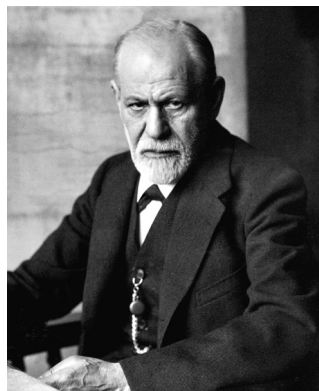
XIX əsrin birinci yarısında Osmanlı dövlətində həyata keçirilən islahatlar təhsil sahəsinə də təsirsiz qalmadı. Bu islahatlara əsasən dünyəvi ibtidai, orta və ali məktəblərin açılması nəzərdə tutulurdu.

"Xristianlıq antik mədəniyyətin mirasını bizdən aldı. Sonra da bizi İslam mədəniyyətinin mirasından məhrum etdi. Əsasən bizə Yunanıstan və Romadan daha yaxın olan, birbaşa duyğu və zövqümüza xitab edən İspaniyanın möhtəşəm Məğrib mədəniyyətini ayaqlar altında tapdaladı..."

**F.Nitsşe. "Dəccal" əsəri.
İstanbul, 2000. səh. 43**

Nitsşenin bu fikirlərini necə dəyərləndirirsiniz?

Ziqmund Freyd

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. "Sənaye cəmiyyəti" mədəniyyətin inkişafına necə təsir göstərmişdir?
2. Mədəniyyətin kütləviləşməsinin hansı sosial-iqtisadi səbəbləri olmuşdur?
3. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində memarlıqda hansı yeniliklər baş vermişdir?
4. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində elm sahələrində baş vermiş inkişafıla bağlı cədvəl tərtib edin.
5. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində dünya və Azərbaycan mədəniyyətinin qarşılıqlı təsirlərini şərh edin.
6. Mədəniyyətin kütləviləşməsinin hansı səbəb və nəticələri olmuşdur?
7. XIX əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində icbari və ödənişsiz təhsilin tətbiq edilməsinin səbəb-nəticə əlaqəsini şərh edin.
8. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeniliklərə aid cədvəli tamamlayın.

Mədəniyyət sahələri	Yeniliklər
Memarlıq	
Elm və təhsil	

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ 1918–1945-ci İLLƏRDƏ

Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri sonrakı tarixi hadisə və proseslərə öz təsirini göstərdi. Müharibənin yekunları dövlətlərarası ziddiyyətləri həll etmədi. Qalib dövlətlər ədalətli sülhün bərqərar olması deyil, öz siyasi, iqtisadi məna-fələrinin həyata keçirilməsi haqqında düşündülər. Bu işə sonralar yeni problemlərin yaranmasına və İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Bu müharibə dağıdıcı gücünə və miqyasına görə daha böyük idi.

1918–1945-ci illər dünyanın siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında yeni xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi ilə səciyyəvidir. Milli azadlıq hərəkatı və inqilablar baş verdi. Bir neçə imperiya dağıldı və dünyanın siyasi xəritəsində yeni dövlətlər formalaşdı. Bu baxımdan, SSRİ-nin yaranması bütövlükdə XX əsrin tarixini müəyyən etdi.

1918–1945-ci illər yalnız dövlətlər arasında deyil, yeni yaranan ideologiyalar – bolşevizm, faşizm və nasizm arasında da mövcud qarşıdurmalar ilə fərqlənir. Bu dövr sosial-iqtisadi və mədəniyyət sahələrində də yeniliklərin baş verməsi ilə səciyyəvi olmuşdur.

Vaşinqton konfransı

AÇAR SÖZLƏR

- Paris sülh konfransı
- 14 maddə prinsipləri
- Versal sülh müqaviləsi
- Millətlər Cəmiyyəti
- "Mandat rejimi"
- Vaşinqton konfransı

Birinci Dünya müharibəsi fəlakətlə nəticələndi. Milyonlarla insan həlak oldu və yaralandı. Dünyanın siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında böyük dəyişikliklər baş verdi. Dörd böyük imperiya dağıldı. Müharibədən sonra qismüddətli sabitlik yaransa da, sonralar yeni ziddiyyətlər və münaqişələr meydana gəldi.

Avropa 1920-ci illərdə

? Birinci Dünya müharibəsindən sonra Avropanın siyasi vəziyyətində hansı dəyişikliklər baş vermişdir? Bu, dünyanın sonrakı inkişafına necə təsir göstərə bilər?

Qaliblərin sülhü. İlk dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlər dövlətlərarası münasibətlərin yeni qaydalarını müəyyən etmək üçün sülh konfransının çağırılmasını qərara aldılar. 1919-cu ilin yanvarında Parisdə başlayan sülh konfransı məğlub ölkələri cəzalandırmaq və sülh müqavilələrinin şərtlərini hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Qaliblər Paris sülh konfransını tarixdə yeni bir dövrün başlanğıcı elan etmişdilər. Konfransda yalnız qalib və bitərəf ölkələr təmsil

İngiltərənin Baş naziri Lloyd Corc Almaniya və Antanta arasında atəşkəs haqqında müqaviləni belə dəyərləndirmişdir: "Bu tarixi gündə ümid edirəm ki, bütün müharibələri başa çatdırdıq".

H. Kissencer, "Diplomatiya", səh. 243

? Sizcə, onun fikri doğru idi? Bütün müharibələrin başa çatması üçün nə etmək lazımdır?

edilirdi. Müqavilələrin şərtləri hazırlandıqdan sonra imzalanmaq üçün məğlub dövlətlərə təqdim olunurdu. Müharibə başa çatmamış Almaniya və müttəfiqləri ilə separat sülh müqaviləsi imzalayan **Sovet Rusiyası** da konfransa dəvət edilmədi. Sülh müqavilələrinin 1918-ci ildə ABŞ prezidenti V.Vilson tərəfindən irəli sürülən **14 maddə prinsiplərinə** əsaslanması nəzərdə tutulmuşdu. Bu maddələrdən ən önəmlisi ərazi anlaşılmazlıqlarının xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ilə həll edilməsi haqqında idi. Lakin qalib dövlətlər arasında konfransda meydana çıxan fikir ayrılıqları vəziyyəti çətinləşdirdi.

Vilsonun "14 maddə" prinsipləri:

1. Bir daha gizli müqavilələrin imzalanmasına icazə verilməməsi, sülh müqavilələrinin açıqlıq prinsipinə uyğun olaraq hazırlanması; [...]
2. Ərazi suları istisna olmaqla, sülh dövründə olduğu kimi, müharibə dövründə də dənizlərdə sərbəstlik olması; 3. Bütün iqtisadi məhdudiyyətlərin mümkün qədər aradan qaldırılması və ölkələrə bərabər ticarət şəraitinin yaradılması [...];
4. [...] Bütün ölkələrin silah və sursatlarının azaldılması [...];
5. Müstəmləkələrlə bağlı bütün tələblərin, [...] əlaqədar xalqların mənafeyinə uyğun və dövlətlərin tələblərinin ədalətli həll edilməsi; 6. Rus torpaqlarının tamamilə xarici qüvvələrdən azad edilməsi və Rusiya ilə bağlı problemlərin [...] tam müstəqil olaraq öz siyasi inkişafına uyğun həll edilməsi [...];
12. [...] Türk hakimiyyəti altında yaşayan xalqlara varlıqlarını davam etdirmə təminatının verilməsi [...]; Boğazların bütün ölkələrin gəmilərinə açıq və sərbəst olması. [...]
14. Böyük dövlətlərə olduğu qədər, kiçik dövlətlərə də siyasi müstəqillik və torpaq bütönlüyü təminatı vermə məqsədilə [...] bir millətlər birliyi təşkil edilməlidir.

Tarix. İstanbul, 2002. səh. 277

Vilson və Millətlər Cəmiyyəti.
Vilson: "Bu da zeytun budağı.
İndi də iş başına!"

Göyərçin: "Hər kəsi məmnun etmək istəyirəm,
amma bu çətindir".
"Punch" jurnalı, 1919-cu il, İngiltərə

Karikaturanın əsas ideyası nədir?

Plebissit – ümumxalq səsverməsi

Sülh müqavilələrinin şərtləri hazırlandıqdan sonra məğlub dövlətlərə ultimatum şəklində təqdim edildi. Konfransda ilk olaraq Almaniya ilə **Versal sülh müqaviləsi** imzalandı. Müqavilənin ilk hissəsini sərhədlər məsələsi təşkil edirdi. Almaniya Elzas və Lotaringiyanı Fransaya qaytarmalı idi. Saar bölgəsi Fransaya verilsə də, onun vəziyyətinin 15 il sonra **plebissit** yolu ilə qəti müəyyən edilməsi nəzərdə tutulurdu. Poznan və Qərbi Prussiya Polşaya verilməli idi. Həmçinin Almaniya Avstriya ilə birləşməməyi öhdəsinə götürür, bütün müstəmləkələrini itirirdi. Müqavilənin hərbi şərtlərinə görə, Almaniya məcburi hərbi xidməti ləğv etməli, ordu və donanmasını məhdudlaşdırmalı idi. Almaniya Reyn çayı boyunca qoşun saxlaya bilməzdi. Müqavilənin ən ağır şərtlərindən biri Almaniyanın müharibədə təqsirkar olduğunu qəbul etməsi və buna görə də təzminat verməli olması idi. Bu, sonralar Almaniyanın iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

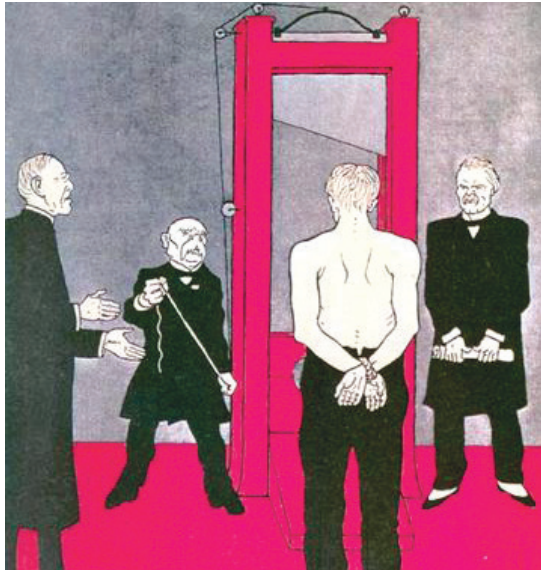
Versal müqaviləsi digər məğlub dövlətlərlə imzalanan müqavilələrlə tamamlandı. Avstriya ilə 1919-cu ildə **Sen Jermen**, Bolqarıstanla **Neyi**, 1920-ci ildə Macarıstanla **Trianon** müqavilələri imzalandı. Bu müqavilələrə görə, onlar ərazilərinin bir hissəsini qonşu dövlətlərə verməli, Almaniya kimi hərbi qüvvələrini məhdudlaşdırmalı və təzminat ödəməli idilər.

Antanta dövlətləri bir neçə əsrdir dövlətlərarası münasibətlərdə problem olan "Şərqi məsələsi"ni də qəti olaraq həll etmək istəyirdilər. Osmanlı dövlətinin parçalanmasını nəzərdə tutan bu məsələnin müzakirəsində İngiltərə və Fransa arasında mövcud olan ziddiyyətlər bu dövlətlə müqavilənin imzalanmasını gecikdirdi. 1920-ci ildə Osmanlı dövləti ilə bağlanan **Sevr müqaviləsində** daha ağır şərtlər nəzərdə tutulurdu. Osmanlı dövlətinin əraziləri İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan arasında bölüşdürüldü. Lakin **Mustafa Kamalın** başçılığı ilə türk xalqı istiqlal müharibəsinə başladı.

Paris konfransında dövlətlərarası münasibətlərin yenidən qurulmasında millət amili əsas rol oynadı. Bu münasibətlər artıq güc tarazlığı ilə deyil, **millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi**

ilə tənzimlənirdi. Bu hər bir xalqın müstəqil dövlət yaratma hüququnun tanınması demək idi. Konfransın nəticəsində, xüsusilə, Avropa, Yaxın və Orta Şərqdə sərhədlər dəyişdi. Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Osmanlı və Rusiya imperiyaları dağıldı. Avstriya-Macarıstan imperiyasının parçalanması nəticəsində onun ərazisində yeni dövlətlər – **Çexoslovakiya və Serb-Xorvat-Sloven krallığı** (sonralar Yuqoslaviya) yaradıldı. Həmçinin onun, keçmiş Almaniya və Rusiya imperiyalarının ərazisində isə **Polşa** dövləti yaradıldı. Xalqların müqəddəratını təyinetmə hüququ tanınarkən yeni milli azlıqlar problemi yarandı. Beləliklə, milli azlıq məsələsi və millətçilik müharibədən sonra da sülh üçün təhlükə olaraq qaldı. Konfransın mühüm nəticələrindən biri dövlətlərarası münasibətləri sülh yolu ilə həll etmək üçün **Millətlər Cəmiyyətinin** yaradılması oldu. Lakin məğlub dövlətlər və Sovet Rusiyası bu təşkilata qəbul edilmədilər.

Ziddiyyətlər və "cəzalandırıcı sülh" Paris konfransı qalib dövlətlər arasında ziddiyyətlərin olduğunu göstərdi. Məğlub olanlar da, qalib gələnlər də sülh müqavilələrindən narazı idilər. Yaxın Şərqi bölüşdürülməsi və digər məsələlərdə İngiltərə və Fransa arasında narazılıq yarandı. Fransa öz təhlükəsizliyi üçün önəmli hesab etdiyi nəticəyə nail olmadı. İtaliya müharibə dövründə gizli müqavilə ilə ona vəd edilmiş əraziləri ala bilmədiyindən narazı qalmışdı. Avropada qüvvələr tarazlığını saxlamaq istəyən ABŞ Almaniyanın tamamilə zəiflədilməsini istəmirdi. Ona görə də İngiltərə və Fransanın güclənməsinə mane olmaq məqsədilə Almaniya və Osmanlı dövlətindən alınmış torpaqların Millətlər Cəmiyyətinin mandat sistemi əsasında idarə edilməsi tək-

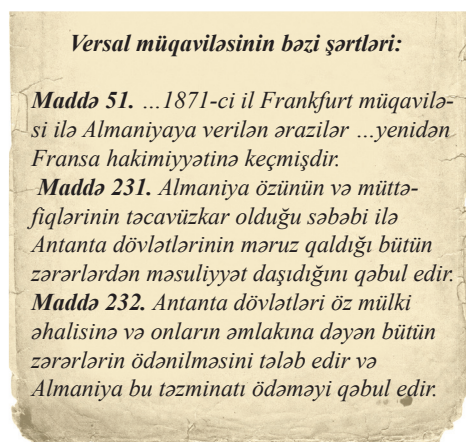
Versal müqaviləsini tənqid edən alman karikaturası: gilyotinin bıçağına bağlı ipi tutan Klemanso, solda Vilson, sağda Lloyd Corc. "Simplissimus" jurnalı. 1919

1. Sizcə, məhkum kimi təmsil edir?
2. Karikaturanın ideyası nədir?

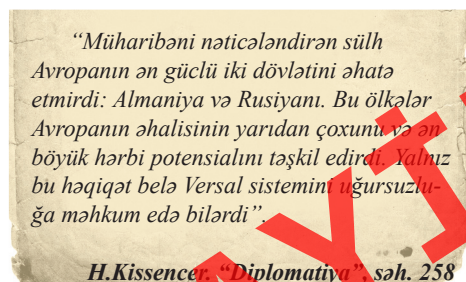
lifini irəli sürdü. ABŞ həmçinin Yaponiyanın da Uzaq Şərqdə möhkəmlənməsinin qarşısını almaq istəyirdi. Millətlər Cəmiyyətinə üzvlük ABŞ-ın ənənəvi təcridçilik siyasətinə zidd olduğuna görə Senat Versal müqaviləsini ratifikasiya etmədi. Nəticədə, ABŞ Millətlər Cəmiyyətindən kənarda qaldı.

Almaniyanın müstəmləkələri və Osmanlı dövlətinin tərkibində olan Orta Şərqdəki Ərəb torpaqları "**Mandat rejimi**" adı altında bəzi qalib dövlətlərə verildi. Bununla da, müstəmləkələr məsələsi İngiltərə, Fransa və Yaponiyanın xeyrinə həll edildi. Onlar Almaniyanın Afrika və Sakit okeandakı müstəmləkələrini, Osmanlı dövlətinin Yaxın Şərqdəki ərazilərinə nəzarəti ələ keçirdilər. İngiltərə və onun dominionları, Fransa, Belçika və Yaponiya mandat sahibi oldular. Müstəmləkələr A, B və C kateqoriyalarına bölündülər. Mandat sahibi olan dövlət A və B kateqoriyasına daxil edilmiş ölkələri müstəqilliyə hazırlamalı idi. C kateqoriyasına daxil edilmiş ərazilər isə mandat sahibi olan dövlətin mülkü hesab edilirdi. Əslində, mandat rejimi qalib dövlətlərin ərazi ilhak etmələrinin bir alternativisi oldu.

Paris konfransının nəticələri. Paris sülh konfransı uzunmüddətli sülhün təmin edilməsinə deyil, məğlub dövlətlərin cəzalandırılmasına yönəlmişdi. Mühəribənin təqsirkarı elan edilən Almaniya hərbi qüvvə saxlamaq qadağan olundu. Almaniya ərazilərinin bir hissəsini, bütün müstəmləkələrini itirdi və son dərəcə ağır iqtisadi sanksiyalara məruz qaldı. O, eyni zamanda müharibə təzminatı da ödəməli idi. Bu və Versal müqaviləsinin digər ağır şərtləri sonralar – 1920-ci illərdə Almaniya millətçi siyasi qrupların fəallaşmasına səbəb oldu.

? Versal müqaviləsinin Almaniya üçün daha ağır şərti hansı ola bilərdi? Səbəbini əsaslandırın.

? Versal müqaviləsinin uğursuzluğunda hansı amil əsas hesab edilir? Bu hansı səbəblərə əsaslandırılır?

Versal və digər məğlub dövlətlərlə bağlanan müqavilələrin əsaslandığı "14 maddə" prinsiplərinin həyata keçirilməsində ikili standart yeridilirdi. Bu prinsiplər Avropada müəyyən dərəcədə həyata keçirilsə də, Asiya, Afrika və bəzi Amerika xalqlarına şamil edilmədi. Mühəribədə İngiltərə ordusunda vuruşan Hindistan xalqlarına müstəqillik verilmədi. Mühəribə dövründə Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan qaldırmaq müqabilində ərəblərə verilən vədlər yerinə yetirilmədi. İraq və Misir mandat əsasında İngiltərənin nəzarətində qaldı. Suriya Fransanın nəzarətinə verildi. Çinin bir hissəsi və Koreya Yaponiyanın tərkibində qaldı. Təcridçilik siyasəti yeridən ABŞ-ın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmaması və Sovet Rusiyasının kənarda qalması da Versal sisteminin zəifliyini göstərirdi. Bütün bu ziddiyyətlər sonralar müasir dövrümüzdə qədər təsirləri davam edən yeni münafiqlərin yaranmasına səbəb oldu.

Vaşinqton konfransı. Avropa, Afrika və Yaxın Şərqdə məsələlər həll edildikdən son-

ra Uzaq Şərq və Sakit okean zonasında münasibətləri tənzimləmək üçün 1921–1922-ci ildə Vaşinqtonda konfrans keçirildi. Konfransın nəticələrindən biri ABŞ, İngiltərə, Fransa və Yaponiya arasında Dörd dövlət müqaviləsinin imzalanması oldu. Müqavilə tərəflərin Sakit okean bölgəsindəki müklərinin tənininmasını nəzərdə tuturdu. Konfransda Çinə aid münasibətləri tənzimləyən müqaviləyə görə Çinin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü tanındı. Bu ölkədə sənaye və ticarət sahələrində bərabər imkanlar prinsipi tətbiq edilirdi. Əslində, bu, ABŞ-ın Açıq qapılar siyasətinin həyata keçirilməsi demək idi.

Vaşinqton konfransı

Konfransda imzalanan üçüncü müqavilə isə dəniz silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında oldu. Müqavilənin mühüm nəticələrindən biri Yaponiyanın Sakit okeanda fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması idi. Digər nəticə isə İngiltərənin dəniz üstünlüyünü ABŞ-la bölüşməsi oldu. Konfransın nəticələri Yaponiyanı narazı saldı və bu onun ABŞ-a qarşı qisasçılıq siyasətinin başlanğıcını qoydu.

Beləliklə, Versal və Vaşinqton konfranslarının qərarları ilə dövlətlərarası münasibətlərdə yeni sistem quruldu. Lakin bu sistem dünyada mövcud olan siyasi-iqtisadi problemləri tamamilə və ədalətlə həll etmədi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Parisdə başlayan sülh konfransının məqsədi nə idi?*
2. *Sizcə, nə üçün qaliblər Paris sülh konfransını tarixdə yeni dövrün başlanğıcı elan etmişdilər?*
3. *Sovet Rusiyası nə üçün konfransa dəvət edilmədi?*
4. *Vilsonun "14 maddə"si və Versal müqaviləsinin şərtlərini müqayisə edin.*

Adı	Oxşar cəhətləri	Fərqli cəhətləri
Vilsonun "14 maddə"si		
Versal müqaviləsi		

5. *Paris konfransında dövlətlərarası münasibətlər hansı prinsip əsasında tənzimləndi?*
6. *Versal sisteminin ziddiyyətlərini dəyərləndirin.*
7. *Zaman oxunda verilmiş hadisələrin tarixini müəyyən edin:*

AÇAR SÖZLƏR

- "Prosperiti"
- "Yeni xətt" siyasəti
- Lloyd Corc
- Leyborist hökumətləri
- Eduard Errio
- Xalq cəbhəsi

Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra qalib dövlətlərin aparıcı siyasi qüvvələri daxili siyasətdə ciddi problemlərlə qarşılaşdılar. İqtisadi sahədə meydana çıxmış çətinliklərlə əlaqədar sosial etiraz hərəkatlarının genişlənməsi hökumətləri güzəştlərə getməyə məcbur etdi. Hakim dairələr siyasi, iqtisadi və sosial prosesləri nəzarətdə saxlamaq üçün yeni idarəçilik vasitələrinə istinad etməyə başladılar. Lakin qalib dövlətlərin hər birinin özünəməxsus daxili siyasi xətti var idi.

**Uorren Hardinq (solda)
və Kalvin Kulic**

Partiyasının məğlubiyyətinə səbəb oldu. Respublikaçı **Uorren Hardinq** prezident seçildi. Onun qəfil vəfatı ilə əlaqədar bu vəzifəni icra edən vitse-prezident **Kalvin Kulic** növbəti prezident seçkilərində qalib gəldi. ABŞ iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə Kulicin ölkəyə rəhbərlik etməsi onun nüfuzunu xeyli artırdı. Respublikaçılar bazar prinsiplərinin genişləndirilməsi və dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunun məhdudlaşdırılması siyasətinə tərəfdar idilər. Onlar "normal dövrə", yəni azad iqtisadi sahibkarlıq fəaliyyətinin hakim olduğu şəraitə qayıtmağı vəd edirdilər. 1922-ci ildən ölkədə sənaye yüksəlişi başladı. Polad istehsalı, neft hasilatı, avtomobil istehsalı xüsusilə artmışdı. 1929-cu ilə kimi davam

H.Fordun avtomobil zavodu

İstehsalın təşkilinin konveyer qaydası – istehsal prosesinin iş yerlərində ardıcıl yerləşdirilmiş xüsusi avadanlıqlarla heyata keçirilməsi, prosesin ayrı-ayrı və nisbətən qısamüddətli emaliyyatlara bölünməsinə nəzərdə tutur.

ABŞ. ABŞ-in Birinci Dünya müharibəsində iştirakı ölkənin siyasi, iqtisadi, hərbi və maliyyə qüdrətinin artmasına səbəb olmuşdu. Ərazisində hərbi əməliyyatlar getmədiyindən ABŞ müharibədən gəlir əldə etmiş, milli sərvətini xeyli artırmışdı. Dünya qızıl ehtiyatının yarısından çoxu da onun əlində cəmləşmişdi. Müharibədən sonra Avropa ölkələrinin çoxu ABŞ-dan maliyyə asılılığında idilər.

Vudro Vilsonun xarici siyasətdə uğursuzluqları və ölkədə iqtisadi böhranın başlaması 1920-ci il prezident seçkilərində Demokratlar

edən bu dövrü "prosperiti" (ingil. prosperity – tərəqqi etmə) adlandırırlar. ABŞ dünyada neft hasilatının 70%-ni, polad istehsalının 50%-ni verirdi. Bu illərdə avtomobil "Amerika həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi"ne çevrildi. Onun sayəsində yaşayış məntəqələri və sənaye müəssisələri etibarlı nəqliyyat şəbəkəsi vasitəsilə bir-birlərinə bağlanmışdılar. H.Fordun zavodlarında tətbiq edilən istehsalın təşkilinin konveyer qaydası maşınların kütləvi istehsalına imkan verdi. Dünyadakı bütün avtomobillərin 90%-i ABŞ-da idi. 1929-cu ildə bu ölkə dünya sənaye istehsalının, təqribən, 50%-ni verirdi. Həm də xarici ticarətin ümumi dövriyyəsinə görə Böyük Britaniyanı ötüb keçmişdi.

Texniki tərəqqinin nəticəsi kimi məişət texnikası istehsalı ilə bağlı sənaye sahələri inkişaf edirdi. Amerika ailələrində bu dövrdə soyuducu, tozsoran, paltaryuyan maşın-lardan istifadə olunurdu. Avropada bunlar yalnız 1950-ci illərdə tətbiq edildi. Ölkədə radio verilişlərinin yayımına başlanıldı. Əhəlinin rifahı yaxşılaşır, iş günü qısaldılır, əməkhaqqı artırılırdı. Bu amillər ABŞ-da sinfi mübarizənin kəskinliyini – tətıl hərəkətini zəiflədirdi.

"Prosperiti" dövrünün nailiyyətləri ölkənin sosial vəziyyətinə necə təsir göstərmişdir?

Müharibədən sonra ABŞ-da əhəli arasında əcnəbi vətəndaşlara və radikallara qarşı etimadsızlıq əhvali-ruhiyyəsi yayılmışdı. Ölkədə **antisemitizm** və **ırqçılıq** baxış-ları dirçəlirdi. Konstitusiyaya edilmiş əlavə ilə ölkədə spirtli içkilərin istehsalı, satışı və daşınması qadağan edildi. Bu işə onun qanunsuz ticarəti ilə məşğul olan mütəşəkkil cinayətkarlığı xeyli gücləndirdi. Buna görə də bir qədər sonra qadağa aradan qaldırıldı. Protestant kilsəsinin tələbi ilə 1925-ci ilin iyulunda Deyton şəhərində "Meymun məhkəməsi" keçirildi. Bununla da, dövlətin maliyyələşdirdiyi məktəblərdə insanın təkamül nəzəriyyəsinin tədrisini qadağan edən qərar qəbul olundu.

1929-cu il oktyabrın 24-də Nyu-Yorkda baş verən birja iflası "Böyük iqtisadi böhrana" səbəb oldu. Ölkədə istehsal, təqribən, 50% azaldı, işsizlərin sayı 17 mln. nəfərə çatdı. Azad bazar və rəqəbət prinsiplərini üstün tutan respublikaçı prezident Herbert Hu-ver sosial və iqtisadi problemləri həll edə bilmədi. 1932-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində dövlətin iqtisadi və sosial proseslərə fəal müdaxiləsinin tərəfdarı olan demokrat **Franklin Ruzvelt** qalib gəldi. 1933-cü ildən "Yeni xətt" siyasətini həyata keçirən Ruzvelt hakimiyyətinin ilk yüz günündə 70-dən çox qanunun qəbul edilməsinə nail oldu. Bank sistemi üzərində dövlətin nəzarəti tətbiq edildi. İşsizlər üçün ictimai işlər təşkil olundu. Sənayenin və kənd təsərrüfatının bərpasına diqqət çoxaldıldı. Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində dövlətin rolu artırıldı. Ölkə tarixində ilk dəfə dövlət təqaüd və müavinət sistemi yaradıldı və sosial sığorta genişləndirildi. Lakin islahatların əleyhdarları iqtisadi sabitlik bərqərar olduğdan sonra "Yeni xətt" in bir sıra qanunlarının Konstitusiyaya zidd olduğunu əsas gətirərək onların məhkəmə yolu ilə ləğv edilməsinə nail oldular. F.Ruzveltin siyasi nüfuzunun artması onun ardıcıl olaraq daha üç dəfə prezident seçilməsinə imkan verdi.

Antisemitizm – yəhudilərə qarşı milli və dini baxımdan dözümsüzlük baxışlarının məcmusudur.

İrəçilik – insan ırqlarının fiziki və psixoloji cəhətdən bərabər olmadığı, insanların ırqi mənsubiyyətlə bağlı ayrı-seçkiliyinə haqq qazandıran ideoloji baxışların məcmusudur.

Franklin Delano Ruzvelt

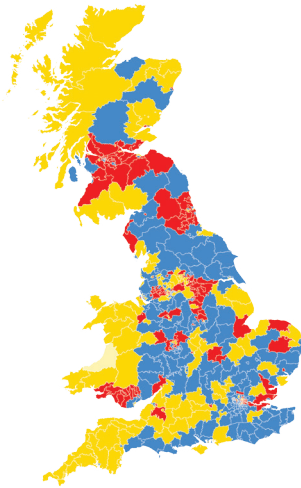
F.Ruzveltin daxili siyasətində dövlətin tənzimləyici rolunu müəyyən edin.

Böyük Britaniya. Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində milli sərvətinin $\frac{1}{3}$ -ni itirən ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti xeyli ağırlaşdı. Sənaye istehsalı və xarici ticarət dövriyyəsi xeyli azaldı. Böyük Britaniya müstəmləkə ərazilərini genişləndirsə də, dünyanın maliyyə mərkəzi rolunu itirdi.

Hakimiyyətdə olan liberal Lloyd Corcun koalisiyalı hökuməti (mühafizəkarlar, liberallar, leyboristlər) daxilində fikir ayrılıqları güclənməyə başladı. Leyboristlər hökumət

Lloyd Corc

1923-cü ildə keçirilən parlament seçkilərinin nəticələri

- – liberallar
- – mühafizəkarlar
- – leyboristlər

koalisiyasını tərk etdikdən sonra 1918-ci ilin dekabrında keçirilən parlament seçkilərində mühafizəkarlar və liberallar daha çox yer qazandılar. Hökumətə yenə də Lloyd Corc başçılıq etdi. Hökumət ölkənin siyasi, sosial və iqtisadi problemlərini həll etməkdə çətinlik çəkirdi. İqtisadi böhranın ağır nəticələri, mühafizəkarlar ilə fikir ayrılıqları və xarici siyasətdəki uğursuzluqlar 1922-ci ilin oktyabrında Lloyd Corc hökumətinin istefasına səbəb oldu.

Böyük Britaniyanın müharibədən sonra ağır iqtisadi vəziyyətinin səbəblərini müəyyən edin.

1923-cü ildə keçirilən parlament seçkilərində proteksionist siyasətə üstünlük verən mühafizəkarlar daha çox mandat əldə edən partiya oldular. Lakin təkbaşına hökumət yarada biləcək parlament çoxluğuna malik deyildilər. Liberallar ilə koalisiya yarada bilmədikləri üçün hökumətin təşkilini parlamentdə azlıqda olan leyboristlərə güzəştə getdilər. 1924-cü ilin yanvarında Ramsey Makdonaldın başçılığı ilə təşkil olunmuş birinci leyborist hökuməti fəhlələr üçün mənzil inşası məqsədilə dövlət maliyyəsinin artırılması haqqında qanun qəbul etdi. İşsizliyə görə sığorta sistemi yaxşılaşdırıldı, bir sıra ərzaq məhsullarının üzərinə qoyulan rüsum azaldıldı və s. Leyboristlər liberalların müqaviməti ilə üzləşdiklərindən şaxtaların və dəmir yollarının milliləşdirilməsi haqqında seçkiqabağı verdikləri vədləri yerinə yetirə bilmədilər. Tətilçilərə qarşı ordudan istifadə olunması da hökumətin nüfuzunu sarsıdırdı. Hökumətin proteksionizmdən imtina etmək niyyəti mühafizəkarların müqaviməti ilə qarşılaşdı. 1924-cü ilin oktyabrında hökumət istefa verdi. Həmin ayda keçirilən parlament seçkilərində mühafizəkarlar qalib gəldilər. Hökumət yerli istehsalçılara yardım məqsədilə gəlir vergisini azaltmışdı. Maliyyə sistemini möhkəmləndirmək üçün funt sterlinqin qızıl dəyərinin gücləndirilməsi tədbirləri həyata keçirildi. Bu, dünya bazarında ingilis mallarının satışının azalmasına səbəb oldu. Əsas sənaye sahələrində (maşınqayırma, kimya, avtomobil, aviasiya) istehsal müharibədən əvvəlki səviyyəyə qalxa bilmədi. Əkin sahələrinin ixtisar edilməsi müşahidə olunurdu. Ölkədə sosial gərginlik artdı. 1926-

cı ildə ölkə tarixində ilk dəfə fəhlələrin ümumi tətili oldu. Onların iqtisadi tələbləri hökumət tərəfindən rədd edildi. Tətilin yatırılması üçün sərt tədbirlər həyata keçirildi. 1927-ci ildə qəbul edilmiş qanuna görə, hökumətə təzyiq məqsədilə ümumi tətillərin keçirilməsi qadağan olundu.

1929-cu il parlament seçkiləri ərəfəsində Mühafizəkarlar Partiyası daxilində çekişmələr artmışdı. Milliləşdirilmə tələbindən imtina edən leyboristlər ilk dəfə seçkilərdə qalib gəldilər. Onlar parlamentdə daha çox yer əldə etsələr də, çoxluğa malik deyildilər. Bu səbəbdən də parlamentdə mühafizəkarlar və liberalların mövqeləri ilə hesablaşmalı idilər. **Ramsey Makdonaldın** başçılıq etdiyi ikinci leyborist hökuməti (1929–1931) quruldu. Bu zaman başlanan dünya iqtisadi böhranının təsiri ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərdi. Böyük Britaniyada böhranın nəticələri ilk dövrlərdə ABŞ, Fransa və Almaniyada daha zəif idi, istehsalın səviyyəsi

isə nisbətən az düşmüşdü. 1930-cu ilin ilk aylarında dünya iqtisadi böhranının təsiri ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırdı. Hökumətin sosial xərcləri artırması büdcədə kəsiri çoxaldırdı. Ölkə maliyyə iflası qarşısında idi. Sərt qənaət siyasətinin yürüdülməsi, sosial xərclərin ixtisar olunması zərurəti yaranmışdı. Lakin bununla bağlı hökumətdə ciddi fikir ayrılıqları olduğundan R.Makdonald istefa verdi.

R.Makdonaldın ikinci leyborist hökumətinin istefasının səbəbi nə olmuşdur?

Daha sonra o, Leyboristlərin bir hissəsinin, Mühafizəkarların və Liberalların 1931-ci ildə birgə yaratdıqları Milli hökumətə başçılıq etdi. Milli hökumət xarici ticarətdə proteksionizm siyasəti tətbiq etdi, funt sterlinqin qızıl dəyərini ləğv etdi, geniş sosial proqramlar həyata keçirdi. Lakin işsizlik ağır sosial problem kimi qalmaqda idi. 1932-ci ildə yaradılmış Britaniya faşistləri ittifaqı yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edərək fəaliyyətini genişləndirməyə çalışdı. Lakin cəmiyyətdə güclü sosial dayağı olmadığı üçün faşizm ictimai-siyasi həyatda möhkəmlənə bilmədi.

1935-ci ildən hökumətə başçılıq edən mühafizəkarların həyata keçirdiyi geniş iqtisadi və sosial tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı sabit inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

Fransa. Ərazisində hərbi əməliyyatların getməsi ilə əlaqədar ölkənin şimal-şərqdə yerləşən və iqtisadi cəhətdən daha yaxşı inkişaf etmiş 10 departament viran qoyulmuşdu. Əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı azalmışdı. Fransa müharibədə milli sərvətinin $\frac{1}{4}$ -ni itirmişdi. Hərbi əməliyyatlar başlamamışdan əvvəl dünyanın əsas kreditör ölkələrindən olan Fransanın müharibədən sonra müttəfiqlərinə xeyli borcu var idi. Rusiya, Osmanlı və Avstriya-Macaristan imperiyalarında baş vermiş inqilablar nəticəsində onun xaricdə kapital qoyuluşu xeyli azalmışdı. Müharibə illərində sənayesini texnoloji cəhətdən yenidən quran Fransa dünyanın aparıcı sənaye ölkələrindən biri oldu. Hərbi cəhətdən ən güdrətli dövlətlərdən birinə çevrilməsi beynəlxalq aləmdə ona aparıcı mövqe qazandırdı. Müstəmləkə mülklərinin genişləndirilməsi, Elzas və Lotaringiyanın geri qaytarılması, Almaniyanın Saar daş kömür mədənlərindən yararlanması, genişmiqyaslı bərpa işlərinin aparılması iqtisadiyyatın inkişafına güclü təkan verdi.

Birinci Dünya müharibəsinin Fransa üçün müsbət və mənfi nəticələrini təhlil edin.

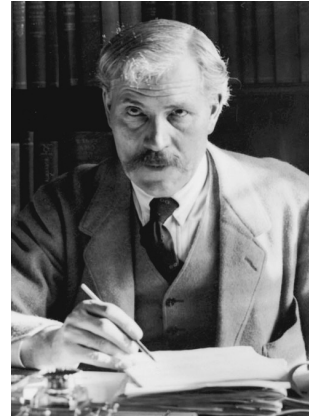
Parlament seçkilərində bir sıra siyasi qüvvələri birləşdirən Milli blok qalib gəldi. Milli blok hökumətləri ölkədə müharibədən sonra başlamış iqtisadi böhranın qarşısını almağa çalışdılar.

Milli blok 1920–1924-cü illərdə 5 hökumət kabinəsi təşkil etmişdir.

İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolunun azaldılması xəttinə üstünlük verən hökumətlər mülayim vergi siyasəti tətbiq edirdilər. Artan büdcə kəsirini aradan qaldırmağa çalışan Milli blok hökumətinin Rusiyadan borcları geri almaq səyi uğursuz nəticələndi. Ağır iqtisadi vəziyyətdə olan Almaniyanın təzminatın verilməsini təxirə salmaq cəhdlərinə cavab olaraq 1923-cü ilin yanvarında Fransa və Belçika qoşunlarının Rur sənaye bölgəsini işğal etmələri Fransanın daxilində siyasi böhranın yaranmasına və müttəfiqləri ilə münasibətin gərginləşməsinə səbəb oldu. 1924-cü ildə keçirilən parlament seçkilərində Sol blok qalib gəldi. **Eduard Errionun** başçılıq etdiyi hökumətin səyləri nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı inkişaf sürətinə görə yalnız ABŞ iqtisadiyyatından geri qalırdı. Bu meyil 1920-ci illərin sonlarına kimi davam etdi. Lakin 1930-cu ilin payızında Fransada dünya iqtisadi böhranının ağır təsiri özünü göstərdi.

Milli blok hökumətinin Rur əyalətini işğal etməsinin məqsədini müəyyən edin.

Ramsey Makdonald

**Xalq Cəbhəsi hökumətinin başçıları
Leon Blyum (sağda) və Kamil Şotan**

Siyasi qeyri-sabitlik ölkədə faşist təşkilatlarının fəallaşmasına səbəb oldu. Fransanın faşist təşkilatlarının əsas məqsədi ölkədə parlament quruluşunu ləğv edərək öz diktaturalarını qurmaq idi. 1934-cü ilin fevralında Parisdə faşistlərin qiyamı uğursuzluqla nəticələndi.

Faşizm təhlükəsinə qarşı mübarizə məqsədilə sosialistlər, kommunistlər və radikalılar 1935-ci ildə Xalq Cəbhəsini yaratdılar. 1936-cı ilin aprelində keçirilən parlament seçkilərində Xalq Cəbhəsi bloku qalib gəldi. İki ilə qədər fəaliyyət göstərən Xalq Cəbhəsi hökumətləri geniş sosial islahatlar keçirdilər, dövlətin iqtisadi və sosial münasibətlərdə tənzimləyici rolu artırıldı, faşist təşkilatları qadağan edildi, vergi və təhsil sisteminə islahatlar aparıldı və s. Hökumət fəhlələr və sahibkarlar arasında münasibətləri tənzimləyən sazişin imzalanmasına nail oldu. Lakin buna baxmayaraq, iri kapital nümayəndələri Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinə etibar etmirdilər və buna görə kapitalın ölkədən çıxarılma miqyası xeyli artdı. Bu isə iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərdi. Faşist təşkilatları qadağan edilsələr də, onlar başqa adlarla yenə də fəaliyyət göstərməkdə davam edirdilər. Xalq Cəbhəsi blokunda ölkənin daxili və xarici siyasəti məsələləri ilə bağlı partiyalar arasında kəskinləşən ideoloji fikir ayrılıqları onun dağılmasına səbəb oldu. Radikal partiyası üzvlərindən təşkil olunan yeni hökumət Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş bir sıra qanun və qərarları ləğv etdi.

☰ SUAL VƏ TAPŞIQLAR

1. Müharibədən sonra ABS Konstitusiyasına edilmiş əlavənin mahiyyəti nə idi?
2. Respublikaçılar ilə demokratların iqtisadi siyasətlərində fərqlilikləri müəyyənləşdirin.
3. XX əsrin 20-ci illərində Böyük Britaniyanın daxili siyasi vəziyyətini təhlil edin.
4. Böyük Britaniyada Milli hökumətin tərkibinə hansı partiyalar daxil idi?
5. Müharibədən sonra Fransanın iqtisadi inkişafına təkan verən amilləri müəyyənləşdirin.
6. Fransada Xalq Cəbhəsinin yaradılmasına səbəb nə olmuşdu?

Xalq Cəbhəsinin əleyhinə hazırlanmış karikatura

1. 1924 – Errio: "Solların ittifaqı yaradılmışdır. Mən sizə xoşbəxtlik vəd edirəm". Nəticə: Frankin dəyərini itirməsi.
2. 1932 – Errio: "Yenə də solların ittifaqı yaradılmışdır. Mən sizə xoşbəxtlik vəd edirəm". Nəticə: 1934-cü il fevralın 6-da baş verən gülləbaran.
3. 1935 – Errio: "Solların möhtəşəm ittifaqı, Xalq Cəbhəsi yaradılmışdır. Siz indi görürsünüz!" Nəticə: "Görəsən, yenə hansı fəlakət baş verəcək?"

AÇAR SÖZLƏR

- "Veymar respublikası"
- "Büllur gecə"
- Lateran konkordatu
- "Korporativ dövlət"
- Oktyabr çevrilişi
- Vətəndaş müharibəsi

XX əsrin 20–30-cu illərində bir sıra Avropa ölkələrində əhəlinin əksəriyyəti öz gündəlik yaşayışından, dövlətin problemlərini həll etmək iqtidarında olmayan parlamentarizmdən və demokratiyaya əsaslanan siyasi sistemdən narazı idi. İnsanları daha güclü siyasi rejim və sosial demagogiya ideyaları cəlb etdiyi üçün bu, mürtəcə siyasi qüvvələrin hakimiyyətə gəlməsinə zəmin yaradırdı. Nəticədə, bir sıra ölkələrdə totalitar siyasi rejimlər quruldu.

Almaniya. 1918-ci il noyabrın əvvəllərində Kil şəhərində hərbi dənizçilərin üsyanı ilə başlayan burjua-demokratik inqilabı monarxiyanın devrilməsi və Almaniya ilk dəfə respublikanın elan olunması ilə nəticələndi. 1919-cu ildə qəbul edilmiş Konstitusiyanın birinci maddəsinə görə Almaniya imperiyası respublika elan olundu və siyasi hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğu bildirildi. Prezidentli-parlamentli respublika quruluşu və federativ inzibati-idarəetmə sistemi təsbit olundu, demokratik hüquq və azadlıqlar bəyan edildi. Respublikanın qanunverici orqanı reyxstaq (imperiya şurası), dövlət başçısı imperiya prezidenti, hökumət başçısı reyxkansler adlandırıldı*.

Müharibədən sonra ölkə iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Sənaye istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyənin yarısından azını təşkil edirdi. Müharibə xərcləri ölkənin maliyyə sistemini sarsıtmışdı. Versal müqaviləsi ilə Almaniya mühüm sənaye mərkəzlərindən və xammal mənbələrindən məhrum oldu, əhalisinin 10%-ni itirdi, qalib dövlətlərə böyük məbləğdə təminat verməyə məcbur edildi. Rur böhranı dövründə Almaniya daş kömür hasilatının, çuqun və polad əridilməsinin əksər hissəsindən məhrum olmuşdu. İşğalçılara qarşı passiv müqavimət hərəkatı (işğalçı qüvvələrin göstərişlərinə tabe olmaq, kütləvi itaətsizlik) genişlənməmişdi.

* Veymar Respublikasının Konstitusiyasında "Almaniya imperiyası" ifadəsi rəmzi olaraq saxlanılmışdır.

Üsyançı dəstələr Berlin küçələrində. 1918-ci il, noyabr

Konstitusiya Müəssisələr Məclisinin keçirildiyi Veymar şəhərində qəbul olunduğu üçün "Veymar konstitusiyası", 1919–1934-cü illərdə Almaniya mövcud olan siyasi rejim isə "Veymar respublikası" adlanırdı.

Nasistlərin Münhendə qiyamı. 1923-cü il

Belə bir vəziyyətdən yararlanmaq istəyən kommunistlər, sosial-demokratlar və nasional-sosialistlər ölkənin ayrı-ayrı yerlərində qiyamlar qaldıraraq hakimiyyəti qəsb etmək üçün uğursuz cəhdlər etdilər.

Müharibədən sonra Almanıyanın ağır iqtisadi vəziyyətinin səbəblərini müəyyən edin.

Prezident Hindenburq və Adolf Hitler

Alman Nasional-sosialist Fəhlə partiyası – 1919-cu ilin yanvarında Münhendə Anton Dreksler tərəfindən yaradılmış Alman Fəhlə Partiyası Adolf Hitlerin təklifi ilə 1920-ci ilin fevralında Alman Nasional-sosialist Fəhlə Partiyası adlandırıldı. Həmin ilin aprelində partiyanın "25 bənd" adlı proqramı qəbul edildi. Partiyanın ideologiyası sosializm, faşizm, antikommunizm, antisemitizm, millətçilik və irqçilik müddəalarından ibarət idi. Partiya üzvlərini **nasistlər** də adlandırırdılar. 1921-ci ilin iyulundan Adolf Hitler partiyanın rəhbəri oldu.

Totalitarizm – cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərini dövlətin tam nəzarətinə alınmasını nəzərdə tutan siyasi rejimdir.

si rəqiblərinə – kommunistlərə divan tutan nasistlər daha sonra digər partiyaların da fəaliyyətini qadağan etdilər. Hökumət fövqəladə səlahiyyətlər əldə etdi. Vətəndaşların konstitusiyaya azadlıqları və yerli özünüidare orqanları ləğv olundu. Hitler partiya daxilində ona qarşı çıxış edən müxalifətə divan tutdu. Hindenburqun vəfatından sonra Hitler reyxskansler, prezident və baş komandan səlahiyyətlərini öz əlində cəmləşdirdi. Keçirilən referendumda ölkə əhalisinin əksəriyyəti bütün hakimiyyətin Hitlerin əlində birləşməsinin lehinə səs verdi. Hitler nasistlərin 1935-ci ildə keçirilən qurultayında bildirdi: "İndi dövlət bizə deyil, biz dövlətə əmrlər veririk".

Nasistlərin hakimiyyətə gəlmələrinə hansı amillər zəmin yaratmışdı?

Almaniyada nasist rejiminin bərqərar olmasında təbliğatdan və terrordan mühüm vasitə kimi istifadə edilirdi. Ölkədə böyük həbs düşərgələri və gizli dövlət polisi (gestapo) yaradılmışdı. Yeni təsis olunmuş Xalq Maarifi və Təbliğat Nazirliyi ölkənin bütün mətbuat, radio, kino, ədəbiyyat və incəsənətini nasist rejiminin möhkəmləndirilməsi məqsədilə aparılan təbliğata tabe etmişdi. Təbliğatda millətçilik və şovinizm ilə yanaşı, revanşist, irqçi, antisemit və antikommunist müddəalardan geniş istifadə olunurdu.

1938-ci ilin noyabrında Parisdə alman diplomatına qarşı sui-qəsdə bəhanə edən nasist hakimiyyəti ölkədə yəhudilərə qarşı tarixdə **"Büllur gecə"** və ya **"Sındırılmış vitrinlər gecəsi"** adını almış talanlar keçirdi. Nasistlər iqtisadiyyat üzərində dövlət nəzarətini bərqərar etdilər. İqtisadiyyatın müharibə hazırlıqlarına tabe etdirilməsi nəticəsində sənaye istehsalı və milli gəlir 2 dəfə artdı. İşsizlərin sayı azaldı. Nasistlər aqrar islahat keçirəcəkləri ilə bağlı vədlərini yerinə yetirmədilər. Lakin kəndlilərin borclarının yarıya qədərini silinməsi və vergilərin qismən azaldılması nəticəsində kənd təsərrüfatının gəliri artdı. Buna baxmayaraq, II Dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniya özünü ərzaqla tam təmin edə bilmirdi.

İtaliya. Dünya müharibəsindən "qaliblər sırasında məğlub dövlət" kimi çıxmış İtaliyanın əhalisinin bütün təbəqələri arasında müharibədən əldə edilən cüzi faydalara görə məyusluq və bədbinlik hissi var idi. Ölkədə mürəkkəb siyasi böhran vəziyyəti hökm sürürdü. Katolik kilsəsi ilə dövlət arasında gərgin münasibətlər mövcud idi. Hakim dairelər sosial etiraz hərəkatlarına qarşı mübarizədə faşist təşkilatlarının qüvvələrindən istifadə edirdilər.

Faşistlərin rəhbəri **Benito Mussolininin** əmri ilə onun on minlərlə tərəfdarı 1922-ci ildə Romaya daxil oldu. Kral Mussolinini hökumətin başçısı təyin etdi. Muxalif qüvvələrin daxilində güclənməkdə olan çekişmələr İtaliyada liberal dövlətin ləğvi, avtoritarizm və totalitarizm cəhətlərini özündə əks etdirən faşist diktaturasının bərqərar olması üçün əlverişli şərait yaradırdı.

"Qaliblər sırasında məğlub dövlət" anlayışını izah etməyə çalışın.

1925-ci ildə parlament Mussolinye diktator səlahiyyətləri verdi. Mussolini ilə Roma Papası arasında **Lateran sarayında** imzalanmış **konkordat** ilə Vatikan dövləti yaradıldı.

"Sındırılmış vitrinlər gecəsi"ndən sonra. Noyabr, 1938-ci il

B.Mussolininin (ortada) tərəfdarlarının Romaya yürüşü. 1922-ci il, 30 oktyabr

İtaliya mübarizə ittifaqı (*Fasci italiani di combattimento* – "İtaliya mübarizə ittifaqı") – 1919-cu ilin yazında Milanda Benito Mussolininin rəhbərliyi altında yaranmış ilk faşist təşkilatıdır. Əvvəlcə müəyyən prinsiplərə əsaslanan proqramı yox idi; onlar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin rəğbətini qazanmaq üçün populyar və radikal tələblər irəli sürürdülər – monarxiyanın və əyan tiullarının ləğvi, 8 saatlıq iş gününün tətbiqi, "torpağın onu becərənələrə verilməsi" prinsipi əsasında aqrar islahatın keçirilməsi, ümumi hərbi mükəlləfiyyətin ləğvi və s.

Konkordat – Roma papasının digər dövlətlər ilə bağladığı sazişlərə verilən addır.

"1938-ci il noyabrın 9–10-da bütün Almaniya ərazisində hakimiyyət orqanlarının hadisələrə biganəliyi şəraitində yəhudilərə məxsus mağazalar, sinaqoqlar və binalar nasist təşkilatının üzvləri tərəfindən talanlara məruz qaldı.

Lateran konkordatının imzalanması

Korporativ dövlət – cəmiyyətin bütün təbəqələrini gizli nəzarətdə saxlamaq üçün totalitar rejimlərin sosial-iqtisadi tədbirlər kompleksi ilk dəfə İtaliyada, daha sonra Almaniya və İspaniyada tətbiq olunmuşdur. **Avtarkiya** – ölkənin özünü təmin etməsini və digər ölkələrlə ticarəti inkar edən qapalı iqtisadiyyatın yaradılmasını nəzərdə tutan iqtisadi siyasətdir.

1929-cu ildən hökumət Papaya Roma şəhərinə iddiasından imtina etdiyi üçün iri məbləğdə kompensasiya ödəməli idi. Papa Mussolininin siyasətini müdafiə edirdi.

1927-ci ildə qəbul olunmuş qanunla İtaliyada "korporativ dövlət" in yaradılacağı bəyan edildi. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələri üzrə sahibkarları, həmkarlar ittifaqlarını və bütün zəhmətkeşləri birləşdirən korporasiyalar yaradıldı, 8 saatlıq iş günü və 40 saatlıq iş həftəsi tətbiq edildi. Mussolini İtaliyanın iqtisadi müstəqilliyini və özünü təmin etməsini nəzərdə tutan **avtarkiya siyasətini** yürüdüdü. İqtisadiyyatın texniki və struktur cəhətdən yenidən qurulması, dövlətin iqtisadi-sosial proseslərə müdaxiləsi nəticəsində iqtisadi

Vladimir İliç Lenin

inkışaf sürətlənsə də, İtaliya Avropanın qabaqcıl ölkələrindən geridə qalırdı. Həbəşistanın işğalından sonra – 1936-cı ilin mayında Mussolini İtaliyanın imperiyaya çevrildiyini bəyan etdi.

Rusiya – SSRİ. Birinci Dünya müharibəsində rus ordularının məğlubiyyətləri, ağır böhran vəziyyətinə düşmüş ölkə iqtisadiyyatının ordunu və əhalini təmin edə bilməməsi Rusiyada daxili siyasi və sosial-iqtisadi ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Müharibənin və hökumətin əleyhinə çıxışlar gücləndi. 1917-ci ilin fevralında Petroqradda baş verən inqilabi çıxışlar qələbə ilə nəticələndi. Rusiyada Fevral inqilabı nəticəsində monarxiya devrildi. Martın 2-də təşkil olunmuş Müvəqqəti hökumət ölkənin gələcək idarəçilik formasının müəyyən edilməsi üçün Müəssisələr Məclisinin çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Mühacirətdən

qayıdan bolşeviklərin lideri V.İ. Lenin hakimiyyətin dərhal ələ keçirilməsi üçün xalqı üsyan çağırırdı. Hökumət bolşevikləri Almanıyanın xeyrinə fəaliyyət göstərməklə dövlətə xəyanətdə ittiham edərək bir sıra rəhbərlərini həbs etdi. Ölkədə daha sərt dövlət intizamının tərəfdarı kimi çıxış edən rus qoşunlarının baş komandanı general Kornilovun 1917-ci ilin avqustunda hökumətə qarşı qaldırdığı qiyam yatırıldıqdan sonra – sentyabrın 1-də Rusiya respublika elan olundu. Müvəqqəti hökumətin ölkənin mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək istiqamətində fəaliyyətinin yetərli olmaması onun cəmiyyətdə nüfuzunu aşağı saldı. Bu vəziyyətdən istifadə edən bolşeviklər 1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda dövlət çevrilişi edərək hakimiyyəti ələ keçirdilər. Leninin başçılığı ilə təşkil olunmuş sovet hökuməti – Xalq Komissarları Soveti qəbul etdiyi ilk dekretlər əsasında kəndlilərə torpaq verməklə və ölkəni müharibədən çıxarmaqla əhalinin əksəriyyətinin rəğbətini qazandı və qısa müddət ərzində keçmiş Rusiya imperiyası ərazisinin əksər hissəsini öz nəzarəti altına aldı. 1918-ci ilin yanvarında

bolşeviklərin Petroqradda toplanmış Müəssisələr Məclisini qovmaları ölkədə Vətəndaş müharibəsinin başlanmasına təkan verdi. 1918-ci il mayın sonlarından başlayan və Antanta ordularının fəal hərbi müdaxiləsi ilə müşayiət olunan Vətəndaş müharibəsi əsasən 1920-ci ilin payızında sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə yekunlaşıdı.

Vətəndaş müharibəsində sovet hökumətinin qələbəsinin səbəblərini müəyyənləşdirməyə çalışın.

1918-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya görə, dövlət Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR), hakimiyyət isə **proletariat diktaturası** adlandırıldı. Yeni tipli dövlət hakimiyyət orqanları yaradıldı. İqtisadi böhrandan çıxış yolu kimi müsadirələr vasitəsilə geniş milliləşdirilmə tədbirləri həyata keçirildi. "Hərbi kommunizm" adlandırılan iqtisadi siyasət yürüdülməyə başlandı. Lakin ölkə dərin iqtisadi böhran keçirirdi. 1921-ci ildə yaranmış ərzaq qıtlığı nəticəsində təqribən 5 mln. nəfər aclıqdan həlak oldu. Yürüdülmən iqtisadi siyasətə qarşı qalxan üsyanları amansızlıqla yatırmağa müvəffəq olan sovet hökuməti "Yeni iqtisadi siyasət"ə keçmək haqqında qərar qəbul etdi.

Sovet Rusiyası qəbul etdiyi "Rusiya xalqlarının hüquqları bəyannaməsi"ndə xalqların müstəqil dövlət yaratmaq hüququnu bəyan etsə də, Finlandiya və Polşanın müstəqilliklərini rəsmən tanıdıqdan sonra mövqeyini dəyişərək sovet respublikalarının federativ dövlətinin yaradılmasına qərar verdi. Digər sovet respublikalarının siyasi, iqtisadi, hərbi sahələrdə suveren hüquqları "beynəlxalq imperalizmə" qarşı vahid cəbhənin yaradılması bəhanəsi ilə Sovet Rusiyası tərəfindən məhdudlaşdırıldı. Onların "formal müstəqillikləri" tezliklə aradan qaldırıldı. Moskvada sovet respublikalarının yeni federasiya modelinin hazırlanması məqsədilə komissiya yaradıldı. Sovet Rusiyası rəhbərlərindən biri – İ.V.Stalinin təqdim etdiyi layihədə sovet respublikalarının muxtar ərazilər kimi RSFSR-in tərkibinə daxil olmaları təklif edilirdi. Lakin bəzi sovet respublikalarının partiya rəhbərləri, xüsusilə Gürcüstan rəhbərliyi bu layihəni rədd etdilər. Belə olduqda Lenin suveren və bərabərhüquqlu sovet respublikalarının könüllü ittifaqının yaradılmasında ısrar etdi. 1922-ci il dekabrın 30-da RSFSR, ZSFSR, Ukrayna və Belorusiya SSRİ-ni (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını) təsis etdilər. 1924-cü ilin yanvarında SSRİ-nin ilk Konstitusiyası qəbul olundu. Mərkəzi Asiya Sovet Rusiyasının tərkibində qaldı. Daha sonra Özbəkistan və Türkmənistan, Tacikistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan sovet respublikaları qismində SSRİ-nin tərkibinə daxil edildilər. 1936-cı ilin dekabrında SSRİ-nin yeni qəbul olunan Konstitusiyası "sosialist quruluşunun qələbəsi"ni qanunvericiliklə təsbit edirdi.

Proletariat diktaturası – kommunist ideologiyasına görə fəhlə sinfinin maraqlarını təmsil edən siyasi hakimiyyət formasıdır. Özlərinin zəhmətkeş xalqın müdafiəçiləri kimi təqdim edən kommunistlər cəmiyyətə ideyalarını zor gücü ilə qəbul etdirir, siyasi rəqiblərinə qarşı repressiyadan istifadə edirdilər.

Sovet hakimiyyəti fəhlələrin və kəndlilərin hakimiyyəti kimi təqdim olunurdu.

Leninin sovet respublikalarının ittifaqı haqqında yeni layihə irəli sürməsinin səbəbi nə idi?

1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də sürətləndirilmiş "sosializm quruculuğu tədbirləri" həyata keçirildi. Həmin tədbirlərin sırasında sənayeləşdirmə və

Sənayeləşdirmə – Sənayeləşdirmə siyasəti 1925-ci ildə elan edilmişdi. Məqsəd qısa müddət ərzində SSRİ-nin sənaye cəhətdən sürətli inkişafını təmin etmək idi. Sovet dövləti milyonlarla insanın ağır şəraitdə əməyi hesabına buna əsasən nail oldu.

Kollektivləşdirmə – Kollektivləşdirmə siyasətinə hələ 1920-ci illərin əvvəllərindən qismən başlanılısa da, onun zorakılıqla və elliklə həyata keçirilməsinə 1929-cu ildən start verildi. Məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını ləğv edərək inzibati nəzarət altında fəaliyyət göstərən kollektiv kənd təsərrüfatlarının (kolxoz) və dövlət kənd təsərrüfatının (sovxoz) yaradılması idi.

QULAQ – "İslah Əmək Düşərgələrinin Baş İdarəsi" – "antisovet" ünsürlər hesab olunanların saxlandığı qapalı həbs düşərgələrinə nəzarət edən cəza orqanı

kollektivləşdirmə mühüm yer tuturdu. Bunların və genişmiqyaslı repressiyaların aparılması nəticəsində Bolşeviklər Partiyasının siyasi hakimiyyətdə inhisarı qəti bərqərar oldu. Ölkədə hakimiyyətin totalitar sistemi yaradıldı. Kollektivləşdirmənin ağır nəticələrindən biri Şimali Qafqaz, Ukrayna, Qazaxıstan, Aşağı və Orta Volqaboyunda milyonlarla insanın aclıqdan həlak olması idi. Milyonlarla qolçomaq ailə üzvləri QULAQ-ın "əhalisi" sıralarında ağır məhrumiyyətlərlə qarşılaşdılar. Kolxoz və sovxozlarda çalışan kəndlilər isə sovet dövləti tərəfindən "təhkimçilik hüququnun ikinci dəfə bərpası" ilə mükafatlandırıldılar. 1932-ci ildə SSRİ-də keçirilən pasportlaşdırılma zamanı kəndlilərin şəhərlərə axınının qarşısını almaq üçün onlara pasport verilmədi. Sənayeləşdirmə siyasəti nəticəsində şəhər əhalisinin sayı artdı və ölkədə işsizlik tamamilə ləğv edildi. Sənaye istehsalının göstəricilərinə görə, 1937-ci ildə SSRİ dünya üzrə yalnız ABŞ-dan geri qalırdı. Bu dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafı bütünlüklə sənayenin inkişafının ehtiyaclarına tabe edildi.

Repressiya olunmuş insanların həbs düşərgəsinə göndərilməsi

1930-cu illərin ikinci yarısında SSRİ-də "böyük terror" nəticəsində Bolşeviklər Partiyasının rəhbər işçiləri daha çox repressiyalara məruz qaldılar. Bu, Stalinin partiyada "əsaslı təmizləmə"lər aparmaqla siyasi rəqiblərini aradan götürmək məqsədi ilə bağlı idi. "Əks-inqilabi fəaliyyət göstərdiyi", "xarici kəşfiyyatlara casusluq etdiyi", "Stalinə və onun silahdaşlarına qarşı terror hazırladığı" və s. uydurma ittihamlarla milyonlarla insan həbs olundu, güllələndi və sürgün edildi. Həbs olunanların istintaqı 10 gün ərzində başa çatdırılır, apelyasiya və bağışlanma barəsində müraciət hüquqları rədd edilir, güllələnmə cəzası hökmün çıxarılmasından dərhal sonra icra olunurdu. "Əks-inqilabi cinayətlərə" görə həbs olunanların böyük qismi güllələnmişdi. Repressiyalar sovet ordusunun komandir heyətinə həddindən artıq zərər vurdu. 1937–1938-ci illərin repressiyaları dövründə ordu və donanmanın komandir və siyasi rəhbərlərinin 45%-ə qədəri məhv edildi, bu isə İkinci Dünya müharibəsinin ilk dövründə sovet ordusunun ağır məğlubiyyətlərinə səbəb oldu. Bolşeviklər Partiyasının ölkə əhalisinə qarşı keçirdiyi terror siyasətinə etiraz olaraq baş verən çıxışlar qeyri-mütəşəkkil olduqlarından amansızcasına yatırıldı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. 1923-cü ildə Almaniyada kommunistlərin və nasistlərin fəaliyyətlərində oxşar cəhətləri müəyyən edin.
2. Nasistlərin hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində hansı vasitələrdən istifadə olunurdu?
3. İtaliyada faşistlərin hakimiyyətə gəlməsinə hansı şərait zəmin yaratmışdı?
4. Rusiyada Fevral inqilabının səbəbləri hansılardır?
5. SSRİ-nin tərkibinə qatılmış milli respublikaların formal müstəqilliklərini əsaslandırmağa çalışın.

AÇAR SÖZLƏR

- Atatürk
- "Hüquqların müdafiəsi" cəmiyyəti
- Mudros barışı
- "Milli and"
- Etatism
- Şeyx Məhəmməd Xiyabani
- Rza xan
- Pəhləvilər sülaləsi
- İngilis-İran neft şirkəti

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı dövləti bir dövlət kimi yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalsa da, türk xalqının azadlıq mübarizəsi nəticəsində Türkiyə Respublikası quruldu. Bu dövlətin yaradıcısı sayılan Atatürkün ölkədə yeritdiyi qərbə meyilli siyasət nəticəsində qısa müddət ərzində geridəqalmış yarımfəodal dövlət üzərində müasir Türkiyənin təməli qoyuldu. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlləri İranda da xalq azadlıq mübarizəsi və hakimiyyət dəyişikliyi ilə yadda qaldı. Hakimiyyətə gələn yeni sülalə İranın yeni inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi.

Sevr müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti

Türkiyə. Birinci Dünya müharibəsi Osmanlı dövlətinin dağılması ilə nəticələnərək türk xalqını milli faciə qarşısında qoydu. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros barışığına görə sultan hökuməti Antanta dövlətləri qarşısında təslim oldu. "Gənc Türklər" in liderləri ölkəni tərk etdilər, onların partiyası buraxıldı. Sülhə görə, **yalnız indiki Türkiyənin** əraziləri sultan hakimiyyəti altında qalmışdı. Qalıb dövlətlər tərəfindən imzalanmış sənəd ölkənin bölünməsinə şərait yaradırdı, bu da tezliklə baş verən hadisələrdə özünü göstərməyə başladı. İngilislər Mosul və İskəndərünü, italyanlar Antalya və onun ətraf ərazilərini ələ keçirdilər. Yunanlara İzmirə tutmaq icazəsi verildi.

Milli azadlıq mübarizəsi. 1919–1923-cü illəri əhatə edən türk xalqının azadlıq mübarizəsinə Mustafa Kamal paşa başçılıq edirdi. 1919-cu ilin mayında yunanların İzmirə qoşun çıxartması M.Kamalı əməli addımlar atmağa sövq etdi. O, Anadoluya

Mustafa Kamal Atatürk

TBMM-in açılışı

"Ərzurumda köhnə tanışlarımdan Doktor Fuad Sabit bəy var idi.

...Bir gün həkim:

– Müjdə, atəşkəs oldu. – Teleqrafi göstərdi.

İyirmi dördüncü maddəyə gəlincə: "Ey vah! Şərq vilayətləri ermənilərə verilir", – dedim. Həkim: "Elə bir şey yoxdur!" – dedi. Maddəni oxudum: "Altı erməni vilayətində qarışıqlıq çıxarsa, müttəfiqlər bu vilayətləri işğal edə bilərlər". Bu maddə o deməkdir ki, erməni quldur dəstələri qarışıqlıq çıxaracaq və Antanta ordusu Ərzuruma girəcək. Ermənilər də türkləri qətl edib çoxluğu təmin etməyə çalışacaqlar".

Süleyman Necati Güneri,
"Xatirə dəftəri". İstanbul. 1999

Mənbə əsasında Mudros müqaviləsinin nəticələrini şərh edin. Sizcə, müəllifin təsbiti doğru idi?

getdi, tezliklə xarici müdaxiləçilərə və təslimçi sultan hakimiyyətinə qarşı aparılan müharibənin rəhbərinə çevrildi. Mustafa Kamalın və həmfikirələrinin ilk işi milli qüvvələri səfərbər etmək oldu. Bu məqsədlə "Hüquqların müdafiəsi" cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət Ərzurum və Sivas konqreslərində xalqı Mudros barışıqı çərçivəsində Türkiyə sərhədlərində azadlıq mübarizəsinə çağırırdı. Sivas konqresində müvəqqəti hökumət rolunu oynayan Mustafa Kamal başda olmaqla, nümayəndə komitəsi seçildi.

Mudros sülhünü Osmanlı imperiyası üçün necə qiymətləndirmək olar? Milli qüvvələri səfərbər etməkdə Mustafa Kamalın əsas məqsədi nə idi?

Qarşıya qoyulan məqsədləri reallaşdırmaq yolunda "kamalçılar"ın əsas addımı **1920-ci ilin aprelində** Ankarada yeni parlamentin – **Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM)** çağırılması oldu. Özünü ölkədə yeganə qanuni hökumət elan edən TBMM "əsas təşkilatlar haqqında" qanun qəbul etdi. Bu qanun 1924-cü ilədək Türkiyənin müvəqqəti Konstitusiyası oldu. Qanunda deyilirdi ki, ali hakimiyyət məhdudiyyətsiz şəkildə millətə məxsusdur. Bütün qanunverici və icraedici hakimiyyət TBMM-ə və parlamentin seçdiyi hökumətə verilir.

"Kamalçılar"ın qanunvericilik fəaliyyəti türk xalqının azadlıq mübarizəsinin yüksəlişi ilə müşayiət olunurdu. Buna görə də Antanta dövlətləri bu mübarizəni yatırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. 1920-ci ilin martında müttəfiqlər İstanbulu tutub Sivas konqresinin qərarını təkrarlayaraq **"Milli and"** qəbul etmiş deputatlar palatasını qovdular. Sonra onlar bu vaxta qədər Şərqi Frakiyanı tutmuş və Qərbi Anadolunun böyük ərazisini ələ keçirmiş nizami yunan dəstələrini "kamalçılar"a qarşı göndərdilər. Bununla türklərin silahlı müharibəsinə son qoyulacağını düşünən Antanta liderləri 1920-ci ilin avqustunda sultana **Sevr müqaviləsini** imzalatdırdılar. Müqavilənin şərtlərinə görə, Osmanlı dövləti İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanistan arasında bölüşdürüldü. Ölkənin şimal-şərqi erməni dövlətinə keçməli, cənub-şərqində isə ingilislərin protektoratlığı altında kürd dövləti yaradılmalı idi. Osmanlı dövləti faktiki olaraq müstəqil dövlət kimi öz varlığını dayandırır.

lislərin protektoratlığı altında kürd dövləti yaradılmalı idi. Osmanlı dövləti faktiki olaraq müstəqil dövlət kimi öz varlığını dayandırır.

Belə bir vəziyyət TBMM hökumətini Antantaya qarşı mübarizə aparan Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşdırdı. Buna cavab olaraq 1921-ci ilin yayında yunan qoşunları Ankaraya yaxınlaşdılar. Yalnız türklərin rəşadətli mübarizəsi nəticəsində hücumu dayandırmaq mümkün oldu. 1922-ci ilin avqustunda başlanan əks-hücum nəticəsində düşmən türk ordusuna məğlub olaraq Anadolunu tərk etməyə məcbur qaldı.

Müharibədəki qələbə Mustafa Kamalı və onun tərəfdarlarının mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. **1922-ci il** noyabrın 1-də məclis sultanlığın ləğv edildiyi haqqında qərar qəbul etdi. Qazanılan qələbələr qərb siyasətçilərinə “yeni Türkiyənin” tanınmasının vacibliyini göstərdi. Nəhayət, Lozanna konfransında Türkiyənin beynəlxalq aləmdə tanınması mümkün oldu. 1923-cü ilin oktyabrında Türkiyə respublika elan edildi.

Lozanna konfransında iştirak edən Türk heyəti

- ?**
1. TBMM-in “əsas təşkilatlar haqqında” qəbul etdiyi qanunun Sultan hakimiyyəti ilə kəskin ziddiyyət təşkil etdiyini nədə görmək olar?
 2. Sevr müqaviləsini dövlətçilik baxımından necə dəyərləndirmək mümkündür?

Daxili siyasət. Azadlıq mübarizəsindən sonra ölkənin iqtisadi cəhətdən müstəqilliyinə yönəlmiş bir sıra addımlar atıldı. Dövlət xaricilərə məxsus bütün sənaye müəssisələrini və dəmir yollarının, demək olar ki, hamısını aldı. Mərkəzi bank yaradıldı. **1923-cü ilin** oktyabrında paytaxt İstanbuldan Ankaraya köçürüldü. Səltənət və xəlifəlik ləğv edildi, Osmanlı sülaləsinin bütün üzvləri ölkədən sürgün olundular. Şəriət və Vəqflər Nazirliyi ləğv edildi. Ruhanilər bütün var-dövlətlərindən məhrum edildilər. Mədrəsələr bağlandı. **1924-cü il aprel**in 20-də ölkədə Konstitusiya qəbul olundu.

1920-ci illərdə Avropa nümunəsində mülki və cinayət məəcəllələri qəbul edildi. Ölkə Avropa təqviminə, latın əlifbasına keçdi. 1934-cü ildə Soyad haqqında Qanun qəbul edildikdən sonra Mustafa Kamal TBMM tərəfindən ona verilən **Atatürk** soyadını götürdü. Atatürkün əsas iqtisadi siyasəti etatizm idi. Etatizm dövlət kapitalizminin bir formasıdır. Bu siyasət xarici kapitalın fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa, milli burjuazıyanın mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdi.

“Türk sosioloqu və kamalizmin əsas ideoloqu Ziya Göyalpın qərb sivilizasiyasının qəbul edilməsinin zəruriliyi haqqında fikirlərindən: “Əgər biz bunu etməsək, Qərb dövlətləri bizi kölə halına salarlar. ...Öz müstəqilliyimizi və azadlığımızı müdafiə etməkdən ötrü biz Avropa sivilizasiyasına yiyələnməliyik”.

Gukalp Ziya. Turkish Nationalism and Western Civilization. – N.Y., 1959. p. 266.

1922-ci ildə Mustafa Kamalın “Maiten” qəzetinə müsaibəsindən:

“Türk demokratiyası fransız inqilabının başladığı yolla getməyinə baxmayaraq, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə inkişaf etdi. Çünki hər xalq öz cəmiyyətinə uyğun, yerli şəraitə və vəziyyətə görə, zamanın tələblərinə uyğun öz islahatlarını həyata keçirir”.

Kireyev N.Q. Türkiyədə etatizm tarixi, M. 1991. s. 79

- ?**
- Səsəndirilmiş iki fikir arasında hansı bağlılığı görmək olur?

İsmət İnönü və Atatürk

məsələsində böyük üstünlüklər qazandı. 1938-ci ildə M.K.Atatürk vəfat etdi. Türkiyənin yeni prezidenti İsmət İnönü oldu.

1. Etatizim siyasətinin məzmunu olan dövlət kapitalizmini necə dəyərləndirmək olar?
2. Xilafətin ləğv edilməsi, Şəriət və Vəqflər Nazirliyinin ləğvi, eləcə də Avropa nümunəsində mülki və cinayət məcəllələrinin qəbulu arasında hansı bağlılıqlar var?

Mənbələr əsasında Montre konfransına dair təhlillər aparın.

Qacarlar dövləti. Bitərəfliyi elan etməsinə baxmayaraq, Birinci Dünya müharibəsində iştirak etməyən Qacarlar dövlətinin ərazisi vuruşan dövlətlərin mübarizə meydanına çevrilmişdi. Rusiyanın müharibədən çıxmasından, Almaniya və Osmanlı imperiyalarının Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətindən sonra bu dövlətin ərazisi, demək olar ki, bütünlüklə ingilis ordusu tərəfindən zəbt edilmişdi. Belə şəraitdə iqtisadiyyat çökmüş, ölkə müflisləşmiş, məclis buraxılmışdı. Dövlətdə hökumət kabinetləri tez-tez dəyişilirdi. İngilispərəst Vüsuquddövlə hökuməti məclisin razılığı olmadan Konstitusiyayı pozaraq 1919-cu ildə İngiltərə ilə saziş imzaladı. Bu saziş Qacarlar dövlətinin ordusunu, maliyyəsini, yol tikintisini, xarici ticarəti və ölkənin digər ictimai-siyasi sahələrini ingilislərin nəzarətinə verdi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani

Ümumxalq narazılıqları. Bütün bunlar ümumxalq narazılığı doğurdu. 1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə **Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin** başçılığı ilə üsyan başlandı. Bununla yanaşı, ölkənin şimalında – Gilanda, daha sonra Xorasanda xalq azadlıq hərəkatı alovlandı. Lakin üsyançıların pərakəndə və lokal hərəket etməsi İngiltərədən kömək alan mərkəzi hakimiyyətə 1922-ci ilin əvvəllərində üsyanları yatırmağa şərait yaratdı.

Xalq azadlıq hərəkatlarını yatırmasına baxmayaraq, ingilis boyunduruğundan çıxma bilməyən Qacarlar sülaləsi ölkədə öz nüfuzunu itirdi. 1921-ci ildə Tehranda dövlət çevrilişi edildi. **Zi-yəddin Təbatəbəinin** başçılığı ilə yeni hökumət quruldu. Rza xan Hərbi nazir oldu.

Yeni hökumət "aristokratlara qarşı mübarizə" haqqında bəyannamə dərc etdi. Bəyannamədə fəhlələrin və kəndlilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi elan olunur, müstəqil siyasət yürüdüldüyü və 1919-cu il İngilis-Qacarlar müqaviləsinin ləğv edildiyi bildirilirdi. Tezliklə bütün ingilis maliyyə məsləhətçiləri, hərbi təlimatçıları, eləcə də ordusu İrandan çıxarıldı. Beləliklə, İngiltərə Birinci Dünya müharibəsindən sonra İranda elə etdiyi bütün mövqeləri itirdi. 1923-cü ildə Rza xan Baş nazir oldu.

Sizcə, ingilis hökumətinin Qacarlar dövlətinin ərazisində xalq azadlıq hərəkatlarının yatırılmasında hansı maraqları var idi?

Pəhləvilər sülaləsi. Baş nazir olsa da, Hərbi nazir vəzifəsini əlində saxlayan **Rza xan** 1925-ci ilin dekabrında məclisi Qacarlar sülaləsini devirməyə və özünün şah elan edilməsinə məcbur etdi. Yeni sülalə **Pəhləvi** adını aldı. Tezliklə ölkədə hərbi diktatura quruldu, hərbi mükəlləfiyyət tətbiq edildi. Yürüdülmərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsində xanların separatçılığına son qoyuldu. Separatçı xanların torpaqlarının müsadirə edilib yüksək rütbəli zabitlərə verilməsi nəticəsində ölkədə yeni iri torpaq mülkiyyətçiləri yarandı. Ən böyük torpaq mülkiyyətçisi isə Rza şah idi. **1935-ci ildən** diplomatik yazışmalarda dövlət **İran** adlandırılmağa başlandı. Fars dili dövlət dili elan edilərək ondan başqa dildə kitab və ya qəzet nəşri qadağan olundu. Paniranizm dövlətin rəsmi ideologiyası elan edildi.

Rza şah Pəhləvi

İqtisadi inkişaf. Rza şah milli sənayeni və ticarəti inkişaf etdirmək məqsədilə gömrük muxtariyyəti tarifləri müəyyənləşdirib ölkəyə gətirilən mallara yüksək himayəedici vergi təyin etdi. Bu

Paniranizm – İranda yaşayan xalqların bir dövlət altında birləşdirilməsini özündə əks etdirən mürəcə ideologiya.

tədbirlər milli istehsalın və sənayenin inkişafına yol açdı. Fabrik-zavodların sayı xeyli artdı. Lakin 1929–1933-cü illər böhranı İranın iqtisadi cəhətdən geri qaldığını göstərdi. Bu, hökumətin ölkədə dövlət kapitalizmi siyasətini həyata keçirməsinə gətirib çıxartdı. İngiltərə-İran neft şirkəti ilə bağlanmış müqavilə ləğv edildi, şirkətin eksterritoriallıq hüququna son qoyuldu. **1933-cü ildə** Şah hökumətinin maraqlarını müdafiə edən yeni müqavilə imzalandı.

Ölkədə, məcburi pulsuz ibtidai təhsil tətbiq olundu, orta və ali təhsil müəssisələri yaradıldı. 1935-ci ildə çadranın məcburi çıxarılması haqqında dekret elan edildi, Avropa geyimi tətbiq olundu, təmtəraqlı feodal titulları ləğv edildi, soyadlar verildi. İctimai həyatda ruhanilərin mövqeyini zəiflətmək məqsədilə 1930-cu illərin ortalarında onlara moizələrində siyasətə qarışmaq və hökuməti tənqid etmək qadağası qoyuldu.

1. Dövlətin inkişafı naminə Rza şahın atdığı hansı addım yüksək dəyərləndirilə bilər?
2. Sizcə, ictimai həyatda ruhanilərin mövqeyini zəiflətmək hansı məqsədi daşıyırdı?

1930-cu illərin ortalarına qədər İranın SSRİ ilə əlaqələri mehriban qonşuluq münasibətləri formasında idi. Bu dövlətin xarici ticarət əlaqələrinin 40%-i SSRİ-nin payına düşürdü. Lakin İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində hökumətin siyasətində Almaniya-meyillilik artdı. İranın dəmiryol və sənaye avadanlıqlarının təchizi Almaniyanın inhisarına keçdi. Xarici ticarətdə Almaniyanın payı 40–45%-ə yüksəldi. Ölkədə faşist Almaniya-sının təxribat, kəşfiyyat orqanları aktivləşdi. Bu da, öz növbəsində, SSRİ-nin və İngiltərənin müharibə illərində İrana müdaxilə etməsinə yol açdı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Türkiyə və İranın XX əsrin 20–30-cu illərindəki tarixlərində hansı oxşarıqları vurğulamaq olar?
2. Türkiyə tarixində M.K. Atatürkün fəaliyyətini necə qiymətləndirərdiniz?
3. Rza şahın İranda apardığı mərkəzləşdirmə siyasətini necə dəyərləndirmək mümkündür?
4. Etatizm siyasətinə dair təhlillər aparın.
5. Qacarlar sülaləsinin fəaliyyəti ilə bağlı referat hazırlayın.
6. Xəritə əsasında 1920–1925-ci illər aralığında Yaxın Şərqdə baş verən geosiyasi dəyişiklikləri təqdim edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Əmir Feysəl
- “Əl-Vafd əl-Misri”
- San Remo konfransı
- “Duz yürüşü”
- Mohandos Qandi
- Çan Kayşi
- Mao Tsedun
- Homindan Partiyası
- Mançjou-Qo dövləti
- “Düyu qiyamı”
- General Tanaka

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlubiyyəti Yaxın Şərqi Ərəb ölkələrində müstəqillik arzuları yaratsa da, bu onlara qismət olmadı. Qalib dövlətlər öz maraqlarından çıxış edərək nəinki Ərəb ölkələrinə, eləcə də Hindistana və Çinə münasibətdə müstəmləkəçilik siyasətlərini davam etdirirdilər. Qalib dövlətlər sırasında olan Yaponiya müharibənin yekunlarından narazı qalaraq öz hərbi gücünü artırır, işğalçılıq planları qururdu.

XX əsrin birinci yarısında ərəb dünyası

Ərəb ölkələri. Hələ Birinci Dünya müharibəsi dövründə İngiltərə və Fransa Ərəb ölkələri üzərində nəzarət etmək üçün öz aralarında gizli razılığa gəlmişdilər. Müharibənin yekunlarına həsr olunmuş Versal konfransında Ərəb ölkələrinin idarəetmə məsələsi müzakirə olundu. 1920-ci il San-Remo anlaşmasına görə, Suriya və Livan Fransanın, Misir, Fələstin və İraq İngiltərənin protektoratlığına keçdi. Ərəb ölkələrinin siyasi dairələri hələ 1917-ci ilin sonlarında onlarla bağlı məkrli planların qurulduğunu anlamağa başlamışdılar.

Misir. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Misirdə azadlıq hərəkatının yeni mərhələsi başladı. Misir millətçiliyinin əsasını **fironluq** – Qədim Misir dövrünün mədh edilməsi təşkil edirdi. Bu hərəkat 1922-ci ildə Tutanhamonun sərdabəsi açılandan sonra daha da gücləndi. Müstəqillik müharibəsinə “**Əl-Vafd əl-Misri**” adlı burjua partiyası rəhbərlik edirdi. 1923-cü ildə İngiltərə Misirin müstəqilliyini tanıdı. 1923-cü il konstitusiyasına görə Misir konstitusiyalı monarxiya oldu. Buna baxmayaraq, ingilislər hələ uzun müddət bu ölkədə öz mövqelərini qoruyub saxlaya bildilər.

Sizce, Tutanhamonun sərdabəsinin açılması ilə bundan sonra Misirdə “fironluq” hərəkatının güclənməsi arasında hansı bağlılıq ola bilər?

Versal və San-Remo konfranslarında Ərəb dövlətləri ilə bağlı verilmiş qərarlara aid məlumat toplusun.

Fələstin. San-Remo konfransında Fələstinin idarəetmə mandatının İngiltərəyə verilməsinə qarşı bütün ölkəni azadlıq mübarizəsi bürüdü. Mübarizə aparanlar ərəblərlə yəhudilərin bərabər hüquqlar çərçivəsində yaşaya biləcək azad Fələstin dövlətinin yaradılması üçün çalışdılar. Ancaq İngiltərə və ABŞ-ın dəstəyinə arxalanan **sionist** liderləri Fələstinin sırf yəhudi dövlətinə çevrilməsini tələb edirdilər.

Suriya. Fransanın mandat idarəçiliyinə keçən Suriyada müstəmləkə rejiminin ləğvi naminə aramsız kəndli çıxışları baş verirdi. Bu çıxışların ən güclüsü 1925–1927-ci illəri əhatə edən silahlı üsyan idi. Üsyançılar Dəməşqi tutmalarına baxmayaraq, tezliklə fransız müstəmləkəçiləri tərəfindən məğlub edildilər. Güclənən xalq hərəkatı qarşısında geri çəkilməyə məcbur olan Fransa hökuməti 1936-cı ildə üç ildən sonra mandatlığın ləğv ediləcəyi barədə vəd verdi.

İraq. San Remo konfransından sonra İraq mandatını alan İngiltərə 1921-ci ildə Haşimilər sülaləsindən olan **Əmir Feysəli** İraq taxtına çıxartdı. Lakin bütün hakimiyyət orqanlarında ingilis məsləhətçilər yerləşdirildi. Tezliklə kral I Feysəllə İngiltərə hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Bununla da, rəsmən İraqın İngiltərədən asılılığı daha da gücləndi. İngilislərin ölkədə apardığı müstəmləkə siyasətinə qarşı müqavimət hərəkatının güclənməsinə baxmayaraq, İraq hələ uzun müddət ingilis ağalığı altında qaldı.

Səudiyyə Ərəbistanı. Ərəbistan yarımadasında Nəcd, Hicaz, Əsir, Yəməni və digər knyazlıqlar arasında aramsız müharibələr gedirdi. Tezliklə Nəcd hakimi Əbdül əl-Əziz ibn Səud qələbə qazanaraq Məkkə və Mədinəni birləşdirib 1926-cı ildə Nəcd və Hicaz kralı titulu qəbul etdi. Sonra o, ətrafındakı digər ərəzileri də birləşdirdi. 1932-ci ildə kral "Quran"ın ölkə konstitusiyası, ölkəsinin Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı elan edilməsinə dair dekret verdi.

1918–1920-ci illərdə Yaxın Şərqdə və Azərbaycanda baş verən proseslər arasındakı əlaqələri tarixi zaman baxımından qiymətləndirin.

Sionist – yəhudi xalqının ayrı-seçkilik ideyasını elan edən irqçi yəhudi hərəkatı. Sionizmin əsasında yəhudilərin "tarixi vətəninə" Fələstinə qaytarılması və orada "Yəhudi dövləti" yaradılması ideyası dayanır.

Antisemit – yəhudilərə qarşı düşmənçilik münasibətini ifadə edən milli dözümsüzlük, şovinizm və irqçilik forması.

"Gələcək İsrail dövlətinin birinci Baş naziri və sionizmin rəhbəri Ben-Qurion Nyu-Yorkda yəhudi qəzeti "Kempfer"də yazırdı: "...Mən güclü cavanlardan ibarət dəstə yığa bilərəm. Onların tapşırığı özünü qeyri-yəhudi kimi göstərərək kobud antisemit üsullarından istifadə edib yəhudiləri antisemit süarlarla təqib etmək olardı. ...Mən zəmanət verə bilərəm ki, bu ölkələrdən İsrailə immiqrantların axın etməsinin xeyri min emissarın faydasız təbliğatından on qatına çox olardı?"

XX əsr Asiya və Afrikanın ən yeni tarixi. I hissə, 1900–1945.
Moskva, 2001. s. 239.

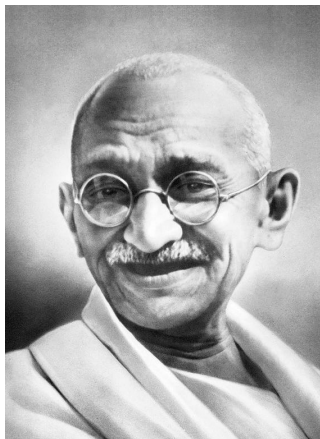
Ben-Qurionun fikirlərini dəyərləndirin.

Kral I Feysəlin taxta çıxması

Hindistan. İngiltərənin Hindistanda müstəmləkə rejimini möhkəmləndirməyə yönəlmiş islahatları 1918–1921-ci illərdə azadlıq hərəkatının yüksəlməsinə səbəb oldu. İngilis hökuməti bu qanunlarla Hindistandakı hakim dairələrə fəvqəladə hüquqlar verirdi. Hakim dairələrin bütün yüksək rütbəli vəzifələri ingilislərin əlində idi. Hindlilər ancaq yerli əhəmiyyətli vəzifələrdə ola bilirdilər. Qanuna əsasən, hind xalqının (yaşlı əhalinin) seçki hüququ 1 faizdən 3 faizə qaldırılmışdı.

Vətəndaş itaətsizliyi. Qanun bütün ölkədə kəskin etiraza səbəb oldu. Hindistan Milli Konqresi kütləvi mübarizəni genişləndirmək taktikasını bəyəndi. Mohandas Karamçand Qandi (1869–1948) Milli Konqresə başçılıq

Mohandas Karamçand Qandi (Mahatma Qandi)

edərək əhalinin geniş təbəqələrini hərəkata cəlb edə bildi. Ölkəni nümayişlər və mitinqlər dalğası bürüdü. Qandinin elan etdiyi vətəndaş itaətsizliyi kampaniyası Hindistana özünüidare hüququ verilməsi şüarı altında gedirdi. Hər yerdə ingilis mallarının boykotu başlandı. Fəhlələr ingilis müəssisələrində işləməkdən imtina edir, qatarların hərəkatını dayandırırıdılar. Lakin ingilis hakimiyyət orqanları hərəkat iştirakçıları arasında birliyin olmamasından istifadə edərək onu qəddarlıqla yatırıdılar.

Qandinin vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasını dövr baxımından necə qiymətləndirmək olar?

1928-ci ildə lord Saymonun başçılığı ilə yeni konstitusiyaya layihəsi hazırlanmağa başlandı. İngiltərə hökuməti komissiyanın tərkibinə, bir nəfər də olsa, hindli salmamışdı. Müstəmləkəçilər tərəfindən hazırlanan bu konstitusiyada hind xalqı üçün çox cüzi güzəştlərin nəzərdə tutulması böyük etiraza səbəb oldu. 1930-cu ildə HMK-nın qərarı ilə yeni vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasının keçirilməsinə başlandı. **Yanvarın 26-sı “Hindistanın istiqlaliyyət günü”** elan edildi (Həmin gün indi də Hindistanda milli bayram kimi qeyd olunur).

Duz yürüşü. 1930-cu ilin martında Duz yürüşü başlandı. Çünki duz hasilatı və satışı müstəmləkəçilərin inhisarında idi. Ölkədə duz çox baha qiymətə satılırdı. Bu

Duz yürüşünü əks etdirən abidə

xəbər bütün ölkəyə yayıldı. Ölkənin hər yerində ingilislərə itaətsizlik hökm sürürdü.

Hindistanın siyasi təşkilatları ilə uzun müzakirələrdən sonra 1935-ci ildə Britaniya parlamenti Hindistanın yeni Konstitusiyasını təsdiq etdi. Qanuna görə, Hindistan Britaniya Hindistanı və knyazlıqlardan ibarət federasiya elan olundu. Ölkə əhalisinin 12%-i seçki hüququ aldı. Konstitusiyayı verməklə “parçala və hökmranlıq et” prinsipinə riayət

edən ingilis hökuməti ölkənin siyasi qüvvələri (xüsusən də hindlilər və müsəlmanlar) arasında ixtilafları gücləndirdi. Bu da, öz növbəsində, Hindistanda milli azadlıq hərəkatına zərbə vurdu.

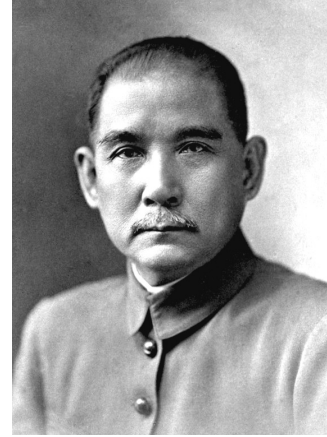

İngilislərin “parçala və hökmranlıq et” prinsipinə necə qiymət verərdiniz?

Çin. Birinci Dünya müharibəsində Çinin Antanta tərəfdə vuruşmasına baxmayaraq, qalib dövlətlər ona lazımi dəyər vermədilər. Paris sülh konfransında xarici hərbi hissələrin ölkədən çıxarılması ilə bağlı Çinin tələbi rədd edildi. Əksinə, Almanıyanın Çindəki müəllərlərinin Yaponıyanın ixtiyarına keçməsi haqqında qərar qəbul edildi. Buna cavab olaraq bütün Çini həyəcan bürüdü. Nəticədə, hökumət Versal sülhünü imzalamadan imtina etdi.

Sun Yatsen. Ölkənin birləşdirilməsi yolunda milli azadlıq və inqilabi hərəkətin yaradılmasında Sun Yatsenin rolu böyükdür. Əvvəlcə o, inqilaba hazırlıq üçün 1919-cu ilin oktyabrında Homindan Partiyasını bərpa etdi. Tezliklə ətrafında müəyyən siyasi qüvvələri cəmləyən Sun Yatsen 1921-ci ildə ölkənin cənubunda – Quançjouda yığışmış fəvqəladə parlament tərəfindən Çinin prezidenti seçildi. Ancaq şimaldakı feodal-hərbi qüvvələr onu tanımadılar. “Çinin qurtuluşu” naminə qərb ölkələrindən kömək ala bilməyən Sun Yatsen Sovet Rusiyasına üz tutdu. Tezliklə SSRİ-nin köməyi ilə güclü ordu yarada bildi.

1921-ci ildə Şanxayda Çin Kommunist Partiyası (ÇKP) yaradıldı. ÇKP-nin lideri **Mao Tszedun**, əsasən, kəndlilərə arxalanır və ölkədə proletar diktaturası yaradılmasını istəyirdi. Tezliklə Sun Yatsenin rəhbərlik etdiyi Homindan Partiyası ölkənin birləşdirilməsi yolunda ÇKP ilə ittifaqa girdi.

Sun Yatsen

Sizcə, Qərb dövlətlərindən fərqli olaraq, SSRİ-nin Sun Yatsenə yardım etməsinin səbəbi nə ola bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

Paris konfransında Çinlə bağlı verilən qərarı dəyərləndirin.

Ölkənin birləşdirilməsi. ABŞ və İngiltərənin dəstəklədiyi müxtəlif feodal qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin gətirdiyi bir şəraitdə 1925-ci ildə Şanxayda inqilabi hərəkət başladı. “30 may hərəkəti” adı alan milli azadlıq hərəkəti inqilabi vətənpərvərlik dalğası altında inkişaf edirdi. 1925-ci ildə Quançjouda “Homindançılar”dan və ÇKP nümayəndələrindən ibarət olan hökumət özünü Çinin Milli hökuməti elan edib ölkənin birləşdirilməsinə başladı. Sun Yatsenin ölümündən sonra Milli hökumət ordunun baş komandanı Çan Kaysinin əlinə keçdi. Ölkənin cənub əyalətləri birləşdirilib şimala yürüş təşkil edildi. “Homindançı” qüvvələr Çinin ən böyük şəhəri olan Şanxaya daxil oldular. Bununla da, Mancuriyadan savayı faktiki olaraq bütün Çin Homindan hökumətinin hakimiyyətini tanıdı.

Nankini tutub paytaxtı oraya köçürən (1927) və Nankin hökuməti yaradan Çan Kaysi tezliklə kommunistlərlə ittifaqı pozub Qərbə meyilli siyasət yürütməyə başladı. Beləliklə, 1925–1927-ci illəri əhatə edən inqilab bitdi. Çinin gələcək inkişaf yolunda fikirlərin haçalanması “Homindançı”larla ÇKP tərəfdarları arasında vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxardı.

Çan Kaysinin kommunistlərlə ittifaqı pozub Qərbə meyilli siyasət yürütməsini necə qiymətləndirmək olar?

Yaponiya. Birinci Dünya müharibəsində Antanta tərəfdə vuruşan Yaponiya müharibədən sonra yaxınlığındakı alman müəllərlərini ələ keçirib Uzaq Şərqdə və Sakit oke-

an hövzəsində öz mövqələrini möhkəmləndirdi. Müharibə illərində Yaponiya dünya bazarında öz rəqiblərini əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırmağa başladı. Müharibə vaxtı onun qızıl ehtiyatı 6 dəfə artdı.

Müharibənin sonuna yaxın Yaponiya ələ keçirdiyi ərazilərdə xarici ticarətdəki əlverişli mövqeyini itirməyə başladı. Çünki Avropa ölkələri yenidən bu bazarlara məhsul gətirməkdə idilər. Əlverişsiz iqtisadi vəziyyət üzündən ölkədə sosial problemlər kəskinləşdi. Gündəlik tələbat malları, xüsusən yaponların əsas ərzaq malı olan düyü süni şəkildə bahalaşdırıldı. 1918-ci ildə Yaponiyanın bir çox şəhərlərini əhatə edən və "düyü qiyamı" adlandırılan çıxışlar baş verdi. Çıxışlar yatırılmaqla da, problemlər həll olunmamış qaldı.

"Xarici bazardan asılı olmaq" ifadəsini necə şərh edərdiniz?

Çıxış yolu. Ölkədə siyasi və iqtisadi problemlərin artması sayəsində hakimiyyət dairələri çıxış yolunu Yaponiyanın hərbişdirilməsində gördü. Tezliklə, demək olar ki, bütün hakimiyyət strukturlarına admiral və generallar rəhbərlik etməyə başladılar. 1927-ci ildə hakimiyyətə general Tanakanın başçılıq etdiyi hökumət gəldi. Tanaka imperatora hərbi təcavüz yolu ilə Yaponiyanın dünya ağalığına yönəlmiş yeni strateji kursunu nəzərdə tutan memorandum göndərdi. Bu plana görə, ilkin olaraq Çin, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, daha sonra SSRİ və hətta Avropa tutulmalı idi. 1929–1933-cü illəri əhatə edən iqtisadi böhran Yaponiyanın iqtisadiyatının hərbişdirilməsinə yol açdı. Təcavüzkar xarici siyasət yolunu tutan Yaponiya öz hərbi gücünü artırmağa başladı.

General Tanaka

Yaponiyanın hərbişdirilməsi iqtisadi böhrandan çıxmağa necə kömək edə bilərdi?

Yaponiya

Yapon əsgərləri Şanxayda. 1937-ci il

General Tanakanın imperatora göndərdiyi memorandumdan bir hissə:

“Əgər Yaponiya özünümüdafiə və digərlərini müdafiə etmək üçün “dəmir və qanla” siyasətini yürütməsə, Şərqi Asiyada çətinlikləri həll edə bilməz... Çini tutmaq üçün biz əvvəl Mancuriyanı və Monqolustanı ələ keçirməliyik. Dünyanı tutmaq üçün əvvəl Çini ələ keçirməliyik. Əgər Çini ələ keçirə bilsək, Asiyanın bütün kiçik ölkələri, Hindistan, eləcə də cənub dənizi ölkələri bizdən qorxar və biza təslim olar”.

XX əsr Asiya və Afrikanın ən yeni tarixi. I hissə, 1900–1945. s. 61

Dünya ağalığı yolunda Yaponiyanın Çinə belə önəm verməsi nə ilə bağlı ola bilərdi?

Çin uğrunda mübarizə. 1931-ci ildə yaponlar Çinə hücumla başladılar və qısa zaman ərzində bütün şimali-şərqi Çini özlərinə tabe etdilər. 1932-ci ilin martında faktiki olaraq Yaponiyanın nəzarəti altında olan müstəqil Mançjou-Qo dövlətinin yaradıldığı elan edildi. Qərb ölkələri tərəfindən Yaponiyanın Çindəki təcavüzkarlıq siyasətinin pislənməsi onun 1933-cü ildə Millətlər Cəmiyyətindən çıxması ilə nəticələndi.

1937-ci ilin yayında Yaponiya Çinə genişmiqyaslı hücumla başladı. Şimali və Mərkəzi Çində fəal hərbi əməliyyatlar keçirən yaponlar tezliklə Çinin Nankin, Şanxay kimi iri şəhərlərini ələ keçirdilər. Bununla yanaşı, onlar 1938-ci ildə SSRİ torpaqlarına, 1939-cu ildə Monqolustana soxulmaq istəsələr də, etdikləri hücumlar nəticəsiz qaldı.

Şimal-şərqi Çini tutan Yaponiya bu ərazini imperiyasına qatmadı və burada “müstəqil” Mançjou-Qo dövləti yaratdı. Yaponiyanın bu addımını necə qiymətləndirərdiniz?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İndiyə qədər hansı protektarat dövlətlər haqqında məlumat əldə etmisiniz?
2. İkinci Dünya müharibəsi başlanana qədər Yaponiya general Tanakanın hazırladığı memorandumda qeyd edilən hansı əraziləri tutmağa nail oldu?
3. Yaponiyanın Çinin bir hissəsini asanlıqla tutmasının səbəbi nə ola bilərdi?
4. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə baş verən geosiyasi dəyişiklikləri sxem formasında təqdim edin.
5. Mohandos Qandini dövr baxımından qiymətləndirin.
6. Mao Tszedun haqqında araşdırmalar aparın.
7. Yaponiyanın tarixini diqqətlə nəzərdən keçirin və bu ölkənin təcavüzkarlıq siyasətini təhlil edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Mühəribə borcları və təminatlar problemi
- Dəues planı
- Yumşalma dövrü
- “Reyn” paktı
- “Brian-Kelloq” paktı
- “Antikomintern” paktı

Versal-Vaşinqton sistemi dövlətlərarası münasibətləri ədalətlə həll etmədi. Qalib dövlətlər bütün məsələlərin həllində öz mənafeələrindən çıxış etdilər. Bu, xüsusilə sərhədlər və təminat məsələlərində özünü açıq surətdə büruzə verirdi. Nəticədə, tezliklə yeni münaqişələrin meydana çıxmasına zəmin yarandı. Dünyaya yeni müharibənin astanasına yaxınlaşmaqda idi.

1930-cu illərdə Avropada siyasi rejimlərin müxtəlifliyinin dövlətlərarası münasibətlərə təsirini xəritə əsasında təhlil edin.

Fransa və Almaniya arasında

gərginlik. Birinci Dünya müharibəsi başa çatandan sonra **mühəribə borcları və təminatlar problemi** dövlətlərarası münasibətlərin əsas məsələsi oldu. 1922-ci ildə bu məsələlərin həlli üçün **Genuyada** (İtaliya) beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransda Sovet Rusiyası və Almaniya da iştirak edirdi. Rusiya çar hakimiyyətinin dövründə alınmış borcların ona aid olmadığını bildirdi. Konfransın gedişində Sovet Rusiyası və Almaniya arasında **Rapal-loda** (Genuya yaxınlığı) iqtisadi müqavilə imzalandı. Bu, müharibədən sonra təcrid edilmiş hər iki dövlət üçün mühüm hadisə oldu. Təhlükəsizliyini təmin etmək və Almaniyanı təminatları ödəməyə məcbur qoymaq üçün Fransa'nın iki yolu var idi: Hərbi müdaxilə ilə təhdid və ya vasitəçilik üçün Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etmək. O, 1924-

cü ilə qədər daha çox birinci həll yolundan istifadə etdi. Fransa bu dövrdə "edam" adı verilən siyasət həyata keçirdi. Bu siyasət Almaniyanın Versal müqaviləsinin bütün şərtlərini yerinə yetirməyə məcbur edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu siyasətin nəticəsi olaraq 1923-cü ildə Fransa və Belçika qoşunları Almaniyanın əsas sənaye mərkəzi olan Rur bölgəsini işğal etdilər. Almaniya baş verən yüksək inflyasiya təminatların dəyərsiz kağız pullarla ödəncəyi narahatlığını yaratmışdı. Fransa Rur bölgəsindəki kömürü hərbi yolla müsadirə edərək Almaniyanı cəzalandırmaq istəyirdi. Rur böhranı təminatın ödənilmə vaxtının uzadılması məsələsini ortaya çıxarmışdı. Bunun üçün 1924-cü ildə **Daues planı** qəbul edildi. ABŞ dövlət xadimi Çarlz Dəues tərəfindən hazırlanan bu plan təminatın ödənilmə vaxtının uzadılmasını nəzərdə tuturdu. Almaniya inflyasiyadan yeni pul vahidinin buraxılması və ABŞ-ın verdiyi borclardan istifadə etməklə çıxış bildi.

Yumşalma dövrü. Fransa-Almaniya yaxınlaşmasının təsiri ilə 1924–1929-cu illər dövlətlərarası münasibətlərdə **yumşalma dövrü** kimi səciyyələndirilir. 1925-ci ildə

keçirilən **Lokarno konfransında** qəbul edilən "Reyn" paktı Fransa, Belçika və Almaniya arasındakı sərhədlərin toxunulmazlığını təminat altına aldı. Anlaşılmazlıqların sülh yolu ilə həll edilməsinə qərar verildi. Bununla da, Almaniya yenidən dövlətlərarası əməkdaşlığa başladı. 1926-cı ildə Millətlər Cəmiyyətinə daxil oldu və bərabər-hüquqlu tərəfdaş kimi tanındı.

1928-ci ildə Fransa Xarici İşlər naziri **Aristid Briən** və ABŞ dövlət katibi **Frenk Kelloqun** təşəbbüsü ilə qəbul edilən pakt bütün münaqişələrin dinc yolla həll edilməsini nəzərdə tuturdu. "Briən-Kelloq" paktı müharibələrdən imtina edilməsini vurğulayırdı.

1920-ci illərin sonunda dövlətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı inam və sabitlik şəraiti mövcud idi. Lakin 1929-cu ildə baş verən **Böyük böhran** bu sabitliyin vida zənglərini səsləndirdi.

"Müharibəni başa çatdırmaq üçün müqavilə imzalanması". İngiltərənin "Deyli Mirror" qəzeti Lokarno konfransı haqqında

? Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər dövlətlərarası münasibətlərə necə təsir göstərə bilər?

Üfüqdə qaranlıq. Millətlər Cəmiyyətinin zəifliyi 1931-ci ildən aydın olmağa başladı. Əslində, bu təşkilat əvvəldən yalnız Avropada sülhün və təhlükəsizliyin müdafiəsini diqqət mərkəzində saxlayırdı. Hələ 1923-cü ildən başlayaraq Liviyada İtaliyanın həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinə göz yumulurdu. **Ömər Muxtarın** başçılığı ilə Liviya xalqının azadlıq mübarizəsi 1932-ci ildə amansızlıqla yatırıldı. İtaliya burada dinc əhaliyə qarşı kimyəvi silahlardan istifadə etmiş, qadınları və uşaqları qətl etmişdir.

Ömər Muxtarın əsir alınması

Dünya iqtisadi böhranının təsiri ilə bütün ölkələrin gömrük maneələrini artırması Yaponiyanın yeni xammal mənbəyi və satış bazarları ələ keçirmə siyasəti yürütməsinə səbəb oldu. Q. 1930-cu illərin əvvəllərində Çin şimalındakı Mancuriyanı işğal etdi və burada özündən asılı oyuncaq dövlət yaratdı. Millətlər Cəmiyyətinin etirazı qarşısında Yaponiya bu təşkilatı tərk etdi.

? Yaponiyanın bu siyasətinin və oyuncaq dövlət qurmasının müasir dövrdə Ermənistanın işğalçı siyasəti ilə oxşar cəhətləri nədir?

Müasir dövrlə əlaqə: 2008-ci ildə iki dövlət arasında bağlanmış müqavilədə İtaliyanın Liviyada həyata keçirdiyi müharibədə cinayətləri təsdiq edilmişdir. Ona görə də İtaliya Liviyadan üzr istəmişdir.

"Bu tarixi sənəddə İtaliya müstəmləkə dövründə Liviya xalqına qarşı qətlə, məhv etmə hərəkətinə və tətbiq etdiyi təzyiqlərə görə üzr istəyir. Bu, İtaliyanın Liviyaya verdiyi zərərin başa düşülməsi, əxlaqi ifadəsidir". (Silvio Berlusconi, İtaliyanın Baş naziri)

Oxford Business Group (2008). The Report: Libya 2008, p. 17

1933-cü ildə Almaniya nasistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra bu dövlət də Millətlər Cəmiyyətini tərk etdi. Böyük böhran nəticəsində ayrı-ayrı ölkələrin qapalı iqtisadi siyasət yeritmələrinə məcbur olması, Millətlər Cəmiyyətinin iflası silahsızlaşma sahəsində uzlaşmalardan tədricən uzaqlaşmaya səbəb oldu.

Liberal demokratiya – hakimiyyətin öz təmsilçilərini ümumi, azad seçki yolu ilə seçən xalqın əlində olduğu və hakimiyyət bölgüsünün tətbiq edildiyi siyasi rejim

Dünyada avtoritar rejimlərin sayı çoxaldı. İqtisadi böhranın yayılması 1930-cu illərdə Avropada diktatura rejimlərinin artmasına səbəb oldu. *Liberal demokratiyanın* zəifləməsinin əlaməti olan bu amil dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyi daha da yüksəltdi.

Təhlükənin böyüməsi. 1934-cü ildə Hitler Avstriyanın Baş nazirinə sui-qəsd təşkil etdirərək dövlət çevrilişinə nail olmaq istədi. Bu, Avstriyanın Almaniya **anşlusu** (birləşdirilməsi) yolunda ilk addım idi. Lakin Mussolini Avstriya sərhədinə qoşun yeridərək Almaniyanın bu cəhdinin qarşısını aldı. 1935-ci ildə Fransa, İngiltərə və İtaliyanın iştirakı ilə keçirilən **Streza konfransında** Avstriyanın ərazi bütövlüyü təminat altına götürüldü.

Sizcə, nə üçün Avstriyanın ərazi bütövlüyü təminat altına alındı? Bunun digər dövlətlər üçün hansı geostrateji əhəmiyyəti var idi?

Almaniya 1935-ci ildə Versal müqaviləsinin şərtlərini pozaraq məcburi hərbi xidməti bərpa etdi. Bu dövrdə Fransa Almaniyanı təcrid etmək siyasəti yeridirdi. 1936-cı ildə Almaniya Versal müqaviləsinə bir daha pozaraq silahsızlandırılmış Reyn bölgəsinə qoşun yerləşdirdi. Bununla da, Versal sistemi süqut etdi. Bu hadisə İngiltərə və Fransa tərəfindən yalnız şifahi etirazla qarşılandı. Bu, Hitlerin daxili və xarici nüfuzunu artırdı, onu daha sərt tələblər irəli sürmək üçün cəsarətləndirdi.

1935–1936-cı illərdə İtaliyanın Efiopiyanı işğal etməsi dövlətlərarası münasibətlərdə əsaslı dəyişikliklər yaratdı. İngiltərə və Fransa bu işğalı pislədikləri üçün Mussolini onlardan uzaqlaşdı və Hitlerlə yaxınlaşdı. 1936-cı ildə Almaniya və İtaliya arasında ittifaq bağlandı. Uzaq Şərqdə SSRİ ilə arasında olan gərginlik Yaponiyanı da Almaniya ilə yaxınlaşdırdı. 1936-cı ildə onlar arasında **“Antikomintern” paktı** imzalandı. Pakta görə, bu dövlətlər Beynəlxalq kommunist təşkilatına qarşı birgə mübarizə aparmalı idilər. Sonralar İtaliya, Macarıstan, İspaniya və bir sıra başqa ölkələr də bu pakta qoşuldular.

Komintern – dünyada kommunist ideologiyasını yaymaq üçün SSRİ tərəfindən yaradılmış beynəlxalq təşkilat

İspaniyadakı Vətəndaş müharibəsində könüllü vuruşan respublikaçı qadınlar

Dövlətlərarası münasibətlərdə gərginlik yaranan hadisələrdən biri də İspaniyada Vətəndaş müharibəsi oldu. 1936-cı ildə bu ölkədə demokratik seçki yolu ilə hakimiyyətə respublika tərəfdarı olan Xalq Cəbhəsi gəlmişdi. Lakin faşistpərəst hərbi qüvvələr general Frankonun başçılığı ilə qiyam qaldırdılar. Beləliklə, ölkədə respublikaçılarla faşistlər arasında Vətəndaş müharibəsi başladı. 1937-ci ildə İtaliya və Almaniya faşistlərə yardım etmək üçün müdaxilə etdilər. Lakin Avropanın liberal demokratik rejimli ölkələri müharibədən çə-

kinərek qarışmamaq siyasəti yürüdürlər. SSRİ isə respublikaçılara kömək edirdi. Müharibə 1939-cu ildə faşistlərin qələbəsi ilə başa çatdı və İspaniyada faşist diktaturası yaradıldı. Faşizm və demokratiya arasında baş verən İspaniya Vətəndaş müharibəsi yaxınlaşan yeni dünya müharibəsinin ayaq səsləri idi.

a) "Moskvanın nəzarətindəki sovet çevrilişi ilə Sovet İttifaqına kölə olmamaq üçün üsyan edənlər arasındakı müharibə... İspaniya Xalq Cəbhəsinin maskası altında baş verir. Əvvəlki dövrdən fərqli olaraq siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək üçün mübarizə aparan iki qrup artıq yoxdur. Bu gün Moskva barbarlığı ilə Qərb sivilizasiyası arasında bir müharibə var. "Bolşevik tərəfdarı cəbhə" iqtidarı ələ keçirdi və müharibə aparır. Güllələyir, talan edir və yandırır. Din əleyhinə qəzəbi isə sərhəd tanımır".

General de Castelnau. "Paris səs"
qəzeti, 1936-cı il

Mənbələri müqayisə edin. İspaniya Vətəndaş müharibəsinin dəyərləndirilməsində hansı fərqli cəhətlər var? Müasir dövrdə hansı münəqişə ilə oxşarlıq mövcuddur?

b) "Madrid müqavimət göstərir! Bu uşaq qatillərinə, ən güvəndikləri gücləri olan faşist alman və italyanların komandanlığındakı xarici müddətli əsgərlərdən ibarət bu "millətçi"lərə tərifiylər yağdırırlar da Madridin müzəffər müdafiəsi qarşısında çəşqin qalıblar. İspaniya müstəqilliyinin qəhrəmanları Fransanın köməyini alacaqdır. Madrid azadlığın Verdeninə çevrilmişdir. [...] Fransızlar könüllülərin, əslində, onların azadlığı üçün vuruşduqlarını, beynəlxalq briqadaların cəsur döyüşçülərinin onlar üçün əks-hücuma keçdiklərini hiss edir.

...Orada ölənlər İspaniya Hitler və Mussolininin cəbbəxanası olmasın, müharibə sizin ölkənizə gəlməsin deyər ölürlər!"

"L'Humanite" qəzeti, 1936-cı il

Sakitleşdirmə siyasəti.

Versal müqaviləsi ilə qadağan edilməsinə baxmayaraq, Avstriya 1938-ci ildə Almaniya ilə birləşdirildi. Bundan sonra Hitler Çexoslovakiyanın almanlar yaşayan bölgəsi olan Sudet vilayətinin Almaniya ilə verilməsini tələb etdi. 1938-ci ilin sentyabrında Almaniya, İtaliya, İngiltərə və Fransanın iştirakı ilə **Münhen konfransı** keçirildi. Hərbi cəhətdən hazır olmadıqlarını və ölkələrində ictimai rəyin müharibənin əleyhinə olduğunu nəzərə alan İngiltərə və Fransa Sudetin Almaniya ilə ilhak edilməsinə qarşı çıxmadı. Sakitleşdirmə siyasəti yürüdü İngiltərə və Fransa müttəfiqləri olan Çexoslovakiyanı müdafiə etmədikləri üçün nüfuzdan düşdü. 1939-cu ildə Almaniya bütün Çexoslovakiyanı ilhak etdi. Bununla da, Hitler ilk dəfə almanların yaşamadığı bölgəni işğal etmiş oldu. Bu isə İngiltərə və Fransanın sakitleşdirmə siyasətinin uğursuzluğu demək idi.

Alman qoşunu Praqada

Sizcə, nə üçün Çexoslovakiya ilhaqa müqavimət göstərilmədi? Bu, dövlətin uzun müddətdən bəri müstəqil dövlətçilik ənənələrinin olmaması ilə əlaqədar ola bilərmi?

"Avstriyanın ilhaqı Hitlerin böyük Reyxi yaratmaq proqramını tətbiq etməyə başlayanda istifadə etdiyi üsulu anlamağımıza kömək edə bilər. Bu üsul daxili və xarici casuslardan istifadə edərək ələ keçiriləcək ölkəni qarışdırmağa və mərhələli olaraq təhrik etməyə əsaslanır. Bu casusların təşkil etdiyi hadisələr Gebbelsin rəhbərliyi ilə beynəlxalq böhran yaratmaqla vəzifələndirilmiş alman mətbuatı tərəfindən təbliğ edilir. Daha sonra Hitler məsələyə qarışır və alman ailəsinin bir qolu olaraq qəbul etdiyi xalqın taleyinə laqeyd qalmayacağını elan edir. [...] Ordu hansısa bir bəhanə ilə səhnəyə çıxır. [...] Avstriyanın ilhaqı beynəlxalq vəziyyətin başqa bir xüsusiyyətini, yəni almanların güc nümayişi qarşısında böyük dövlətlərin narazılığının zəifliyini bir daha aşkara çıxardı. [...] Bu zəiflik [...] sülh tərəfdarı olmaqla izah edilə bilər. [...] Mussolini Hitlerlə dost oldu. Avstriyanın ilhaqına qarşı çıxmıyacaq [...] Fransa isə böhran içindədir".

Fransanın Berlindəki səfiri
A.Franço-Pincet.
Tarix, İstanbul, 2002. səh. 415

Almanların güc nümayişi qarşısında böyük dövlətlərin narazılığının, zəifliyinin səbəbləri nə idi? Beynəlxalq və daxili məsələlərdə mətbuatın rolunu necə dəyərləndirirsiniz?

İngiltərə və Fransanın passivliyi və sakitləşdirmə siyasəti İtaliyaya da işğalçılıq siyasətini genişləndirməyə cəsarət verdi. 1939-cu ildə **Albaniya** İtaliya tərəfindən işğal edildi. Həmin il Almaniya və İtaliya **Polad paktı** imzaladılar. Bu hərbi ittifaq müqaviləsi müharibə vəziyyətində bir-birine yardım etməyi nəzərdə tuturdu.

Molotov və Ribbentrop paktına aid karikatura. David Lou. London Evening Standard, 1939

Karikaturada Pakt necə dəyərləndirilir?

Üfüqdə müharibə görünür. 1939-cu ildə Almaniya Polşaya qarşı ərazi iddiası qaldırdı. Buna cavab olaraq, İngiltərə və Fransa SSRİ ilə ittifaq haqqında danışıqlara başladılar. Lakin danışıqlar ləngiyirdi. 1939-cu ilin avqustunda gözlənilmədən Almaniya ilə SSRİ hücum etməmək haqqında pakt imzaladılar. **Molotov və Ribbentrop** (hər iki dövlətin Xarici İşlər nazirləri) **paktı** adlandırılan bu müqavilə Avropada təəccüblə qarşılandı. Çünki ideoloji cəhətdən iki zidd dövlətin uzlaşması gözlənilmirdi. Birinci Dünya müharibəsindən fərqli olaraq Almaniya iki cəbhədə vuruşmaq istəmirdi. Paktın gizli protokolunda Polşanın bölüşdürülməsi və Şərqi Avropada hər iki dövlətin nüfuz dairələri razılaşdırıldı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Birinci Dünya müharibəsi başa çatandan sonra dövlətlərarası münasibətlərin əsas məsələsi nələr oldu?
2. Daves planının məqsədi nə idi?
3. 1924–1929-cu illər dövlətlərarası münasibətlərdə səciyyəvi cəhət nə idi?
4. 1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərində dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin yaranmasının səbəbini izah edin.
5. 1930-cu illərdə Milletlər Cəmiyyətinin nüfuzdan düşməsinə hansı amillər təsir göstərdi?
6. Böyük Britaniya və Fransanın sakitləşdirmə siyasətinin uğursuzluğunun səbəblərini təhlil edin.
7. 1920–1930-cu illərdə dövlətlərarası münasibətlərə aid ən mühüm hadisələr əsasında zaman oxu tərtib edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Qərribə müharibə
- "İldırımsürətli müharibə"
- "Barbarossa" əməliyyatı
- Lend-Liz qanunu
- Birləşmiş Millətlər bəyannaməsi

Versal-Vaşinqton konfransı beynəlxalq münasibətlərdə ziddiyyətləri aradan qaldırmadı. Əksinə, yeni ziddiyyətlər yarandı və dərinləşdi. Nəticədə, 1939-cu ilin sentyabrında İkinci Dünya müharibəsi başladı. Miqyasına görə bu müharibə əvvəlkindən daha böyük olmuşdur. O yalnız dövlətlər arasında deyil, ideologiyalar arasında da gedirdi.

"Gebbels (Faşist Almaniyanın Təbliğat naziri) 1940-cı ildə Norveçin işğal edilməsi ərafəsində nazistlərin gizli iclasında belə deyirdi: "İndiyə qədər Almaniyanın əsl hədəflərinin nə olduğunu düşmənlərimizdən gizlətməyi bacardıq. 1932-ci ildən əvvəl daxili düşmənlərimiz də hara getdiyimizi və ya hüquqa sadıqlıq andımızın, sadəcə, bir aldatma olduğunu anlaya bilmədilər. Bizə mane ola bilərdilər. ...Xarici siyasətdə də belə oldu... Lakin bunu etmədilər. Bizi özbaşımıza buraxdılar. İşimizi bitirib onlardan daha yaxşı silahlandıqdan sonra bizə qarşı müharibə elan etdilər".

H.Kissencer. "Diplomatiya", səh. 330-331

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması

Müharibənin başlaması. 1939-cu il sentyabrın 1-də alman ordularının Polşaya hücumu ilə **İkinci Dünya müharibəsi** başladı. Fransa və Böyük Britaniya Almaniya müharibə elan etdi. Almaniyanın tətbiq etdiyi "ildırımsürətli müharibə" strategiyası ilə Polşa qısa müddətə işğal olundu. Polşanın köhnə təyyarələri və süvari qoşunu almanların yeni topları və təyyarələri qarşısında heç nə edə bilmədi. Bu müharibədə tank qoşunu ilə hava qüvvələri ilk dəfə eyni anda tətbiq edildi. Bu üsul dünya hərbi tarixinə "**İldırımsürətli müharibə**" (**Blitzkrieg**) adı ilə daxil oldu.

Sovet-alman paktına görə şərqdən hücum edən Sovet qoşunları Polşanın şərqini işğal etdilər. Polşa bölüşdürüldü. Almaniya və SSRİ arasında imzalanan müqavilə ilə Şərqi Avropa iki dövlət arasında nüfuz dairələrinə bölündü. 1939-cu ilin noyabrında Sovet qoşunları Finlandiyaya hücum etdi. Bu, SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətindən

? Mənbə əsasında müzakirə aparın: Faşizmin yaranması və möhkəmlənməsinin hansı səbəbləri var idi?

Alman və Sovet hərbiçiləri Polşada

Adolf Hitler Parisdə

Blitzkrieg (ildırımsürətli müharibə) necə tətbiq edilirdi?

"Bu günə qədər olandan daha çox sürətlə hərəkət edə bilmək, düşmənin atəşinə baxmayaraq, hərəkət qabiliyyətini qorumaq, ...hücumu dərinliyə – düşmən təchizatına istiqamətləndirmək lazımdır. Bu ancaq sürpriz yaradacaq bir ünsür sayəsində mümkün ola bilər, ...bu da tankdır. Qələbənin ən önəmli şərtlərindən biri zirehli birliklərin qruplaşmasıdır. Bu qüvvələr nə dağınır, nə də təkbaşına olmalıdırlar. Böyük qəti hücumların həyata keçirilməsi üçün piyada qoşunundan deyil, tanklardan istifadə edilməlidir. ...Strateji hədəflərə gözlənilməz şəkildə başladılan hücum düşmən mövqelərinin dərinliyinə yönəldilməlidir".

H. Qunderian, "Diqqət, Panzer!", 1937

çıxarılmasına səbəb oldu. **Qış müharibəsi** adlanan və 1941-ci ilin martında başa çatan bu müharibə nəticəsində SSRİ Baltik sahillərindəki bəzi əraziləri işğal etsə də, Finlandiya öz müstəqilliyini qorudu. 1940-cı ildə Baltik ölkələrini – Estoniya, Latviya və Litvanı işğal etdi. Bessarabiya Rumıniyadan alındı. Beləliklə, Sovet İttifaqı 1917-ci il inqilabına qədərki Rusiya imperiyasının qərb sərhədlərini bərpa etdi.

"Qərribə müharibə". Qərbdə müharibə elan etsələr də, Fransa və Böyük Britaniya fəal hərbi əməliyyatlara başlamadılar. Ona görə də müharibənin bu dövrünü **"Qərribə müharibə"** adlandırırlar. 1940-cı ilin yazında Almaniya Danimarka və Norveç işğal etməklə şimaldan öz təhlükəsizliyini təmin etdi. Mayda alman qoşunu bitərəfliyini pozaraq Hollandiya və Belçikanı işğal etdi. İngilis-fransız qoşunu Dünkerkdə mühasirəyə alındı. Lakin Böyük Britaniya ilə sülh bağlamaq ümidində olan Hitler mühasirəyə düşmüş qoşunun Böyük Britaniyaya keçməsinə imkan verdi. Bu onun, bəlkə də, müharibənin taleyini həll edən strateji səhvi oldu. İyunda İtaliya Fransaya müharibə elan etdi. Alman qoşunu Parisi tutdu. **Marşal Petenin** başçılığı ilə yaradılmış **Vişi hökuməti** (iqamətgahı Vişi şəhəri olduğu üçün belə adlanırdı) 22 iyunda Almaniya ilə müqavilə imzaladı. Bu, Fransa tarixində ən böyük məğlubiyyət idi.

"Azad dünyanın son qalası". 1940-cı ilin yazında alman qoşunu Norveçdən İspaniyaya qədər bütün Avropanı işğal etmişdi. Müqavimət göstərən Böyük Britaniya "Azad dünyanın son qalası" idi. Fransa və Avropanın faşistlər tərəfindən işğal edilmiş ölkələrinin mühacir hökumətləri bura sığınmışdılar. Hitler Böyük Britaniyanı havadan və dənizdən daxil olmaqla işğal etmək istəyirdi. Lakin Böyük Britaniyanın hərbi dəniz donanması dənizlərdə öz üstünlüyünü saxlayırdı. Onu məğlubiyyətə uğratmaq üçün hava hücumlarından istifadə etmək qərara alınmışdı. Lakin Böyük Britaniya ilk radarların köməyi ilə hava hücumlarının qarşısını aldı. Bu, Almanıyanın ilk strateji məğlubiyyəti idi.

Böyük Britaniyanın müqaviməti Almaniya-nı daha çox cəbhədə vuruşmağa məcbur etdi. Hitler Böyük Britaniya, Birinci Dünya müharibəsində olduğu kimi, sualtı gəmilərin hü-cumları ilə məğlub etmək istədi. Çünki Böyük Britaniyanın gücü müstəmləkələrdən və ABŞ-dan gələn yardımlardan asılı idi. Beləliklə, At-lantik okeanında döyüşlər başladı. 1940-cı ilin sonunda Afrika da müharibə səhnəsinə çevril-di. İngilis qoşunu italyanların Misirə hücumu-nun qarşısını aldı. 1941-ci ildə Hitler İtaliyaya kömək etmək üçün Liviyaya qoşun göndər-di.

1940-cı ildə İtaliyanın Yunanıstanı işğal et-mək istəyi uğursuz oldu. Hitler yenə ona yar-dım etməli oldu. 1941-ci ildə Yunanıstan və Yuqoslaviya işğal edildi.

SSRİ-nin müharibəyə daxil olması. Hit-ler kommunizmi ləğv etmək, Sovet İttifaqının təbii resurslarını ələ keçirmək istəyirdi. Ona görə də **"Barbarossa"** əməliyyatı hazırlan-mışdı. 1941-ci ilin 22 iyununda SSRİ-yə hü-cum başlandı. Finlandiyadan Qara dənizə qədər 5,5 milyon alman, fin, macar, rumin və italyan əsgəri böyük hərbi texnika ilə Leninq-rad, Moskva və Kiyev istiqamətində hücum etdi. Alman qoşunu üç ay ərzində Ukrayna və Belarusiyanı işğal etmiş, Leninqradı mü-hasirəyə almış və Moskvaya yaxınlaşmışdı. Lakin qışın gəlməsi, təchizatın çətinləşməsi və sovet xalqının vətəni müdafiə üçün güc-lü müqavimət göstərməsi alman qoşununun 1941-ci ilin dekabrında Moskva yaxınlığında dayandırılmasına səbəb oldu.

Uzaq Şərqdə hərbi əməliyyatlar. Tə-bii resurslar baxımından zəif olan Yaponiya 1930-cu illərin əvvəllərindən işğalçı siyasətə başlamış və Çinin ərazilərini işğal etmiş-di. Hind okeanının şərqindəki adaları işğal edərək buranın neft və kauçuk resurslarını ələ keçirmişdi. Dəniz yollarına nəzarəti ələ almaq isə həyati önəm daşıyırdı. Yaponiya müharibə iqtisadiyyatı qurmaq üçün dənizlərdə hege-monluq etməli idi. Bu isə Böyük Britaniya və ABŞ-la rəqabətə səbəb olmuşdu. 1941-ci ilin aprelində Yaponiya və SSRİ arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. Bundan istifadə edən Yaponiya Uzaq Şərqdə fəallaşdı, 1941-ci ilin sonu – 1942-ci ilin əvvəllərinə qədər Filippin, Honkonq, Malaziya və Sinqapuru işğal etdi. Yaponiya bu ölkələrdə "Asiya asiyalılarıdır!" şüarı altında "sarı" irqin ağları məğlub edəcəyi təbli-gatını aparırdı.

"Önümüzdə çox böyük imtahan var. Uzun, aylarla davam edəcək bir müba-rizə və böyük əziyyət var. Məndən həyata keçirəcəyim siyasətin necə olacağını soruşursunuz. Cavabım: Dənizdə, quruda və havada bütün gücümüzlə vuruşmaq! ... Məndən məqsədimizin nə olduğunu soru-şursunuz. Sizə iki kəlmə ilə cavab verim: Qələbə! Nəyin bahasına olursa-olsun, qələbə! ... Yolumuz nə qədər uzun və çətin olsa da, qələbə!"

1940-cı il, may

"Sonuna qədər gedəcəyik... Dənizlərdə, okeanlarda vuruşacağıq, daha çox inamla və daha böyük güclə, ... adamızı müdafiə edəcəyik. ... tarlalarda və küçələrdə vuruşa-caq, əsla təslim olmayacağıq. Əgər bir gün bu ada – bir an belə buna inanmıram – əsarətə məhkum olarsa, o zaman dənizlərin o tərəfindəki imperatorluğumuz Britaniya donanmasının təmin etdiyi silah və inamla müharibəyə davam edəcəyik".

1940-cı il iyun

**U.Çörçill, "Müharibə nitqləri".
Tarix. İstanbul, 2002. səh. 27**

U.Çörçillin fikirlərini necə dəyərlən-dirirsiniz?

Alman qoşunu Moskva yaxınlığında

Şəkil əsasında almanların Mos-kvaya hücumunu çətinləşdirən amili müəyyən edin. Sizcə, bu amil müharibənin gedişinə necə təsir göstərdi?

ABŞ-ın müharibəyə daxil olması. ABŞ müharibənin əvvəllərində bitərəflik siyasəti yürüdü. Lakin hələ 1941-ci ilin martında qəbul edilmiş **Lend-Liz** (borc və kirayə) **qanunu** ilə ABŞ-ın təhlükəsizliyi üçün vacib hesab edilən dövlətlərə yardım edilirdi. Bu qanun əvvəl Böyük Britaniyaya, sonralar isə SSRİ-yə şamil olundu. 1941-ci ilin avqustunda Böyük Britaniyanın Baş naziri **Uinston Çörçill** və ABŞ prezidenti **Franklin Ruzvelt** Atlantik okeanında hərbi gəmidə görüşdülər. Nəticədə, faşist blokuna qarşı müharibənin məqsədlərini və gələcəkdə sülhün prinsiplərini müəyyən edən **Atlantik xartiyasını** imzaladılar. Sənəddə hər iki dövlət başqa əraziləri işğal etmək istəmədiklərini, hər xalqın öz müqəddəratını təyin etmək, faşist diktatorluqlarının süqutundan sonra bütün xalqların öz ərazilərində sülh şəraitində yaşamaq hüququnu tanıdıqlarını elan etdilər. Həmçinin bütün dövlətlərin hərbi qüvvə istifadə etməkdən əl çəkməli olduqlarına inandıqlarını bildirdilər.

Böyük Britaniya və ABŞ SSRİ-yə İran ərazisi vasitəsilə yardım edə bildirdi. Digər yollar Murmansk, Vladivostok və Qara dəniz boğazları idi. Lakin ilk iki liman geniş yardım üçün əlverişli deyildi. Türkiyə isə bitərəf olduğundan müharibə edən tərəflərə Boğazları bağlamışdı. Həmçinin Egey adaları alman işğalı altında olduğuna görə müttəfiq gəmilərinin buradan keçməsi mümkün deyildi. Ən əlverişli yol olaraq İran qalırdı. Lakin İran buna imkan vermək istəmədi. Buna görə Böyük Britaniya və SSRİ 1941-ci ilin avqustunda İranı ələ keçirərək burada hakimiyyət dəyişikliyi etdi. İran nüfuz bölgələrinə ayrıldı. İranın şimalı sovet, cənubu isə ingilis nüfuz dairəsinə çevrildi.

1941-ci ilin dekabrında Yaponiya təyyarələri **Pörl-Harborda** (Havay adaları) olan ABŞ hərbi bazasına zərbə endirdi. Almaniya da ABŞ-a müharibə elan etdi. ABŞ-ın müharibəyə daxil olması siyasi dönüş nöqtəsi oldu. Hərbi əməliyyatlar şərqə və Sakit okeana yayıldı. Müharibə, sözün əsl mənasında, dünya müharibəsinə çevrildi. ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya başda olmaqla, 26 dövlət 1942-ci ilin yanvarında Atlantik xartiyasının əsasında **Birləşmiş Millətlər bəyannaməsini** imzaladılar və faşist blokuna qarşı əməkdaşlıq edəcəklərini bildirdilər. Beləliklə, müharibədən sonra qurulacaq olan **Birləşmiş Millətlər Təşkilatının** yaradılmasında ilk addım atılmış oldu.

Faşist blokunun üstünlüyünün zirvə nöqtəsi. 1942-ci ilin əvvəlləri faşist blokunun üstünlüyünün zirvə nöqtəsi oldu. Həmin ilin yazında Qafqazı və Bakı neftini ələ keçirmək üçün hücum başlandı. Alman qoşunu Volqa çayına çatdı və Stalinqradi mühasirəyə aldı. Lakin Sovet qoşunu almanların böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Bakıya yaxınlaşmasına imkan vermədi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

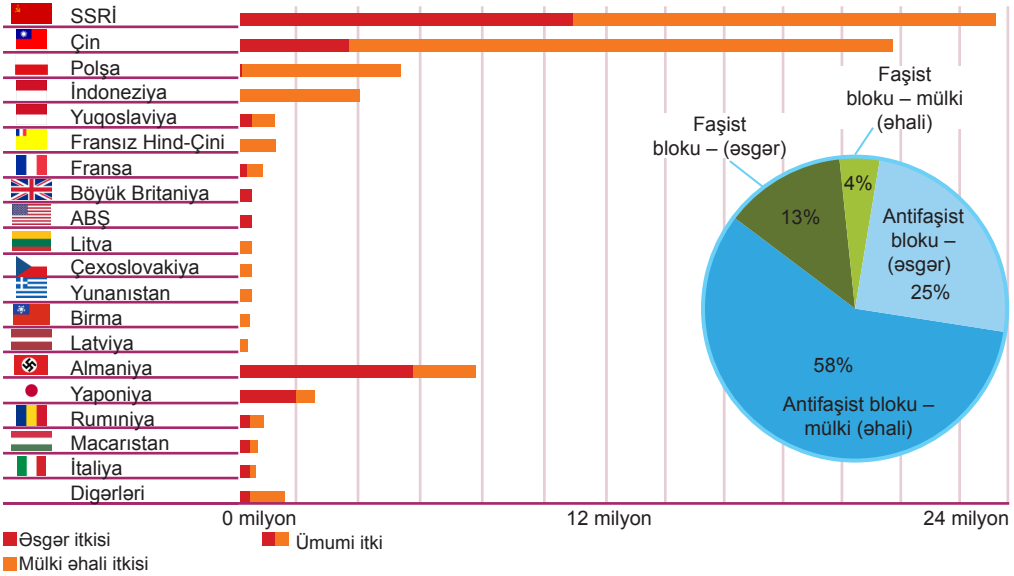
1. Nə üçün Almanıyanın Polşaya hücumu dünya hərbi tarixinə "İldırımsürətli müharibə" kimi daxil olmuşdur?
2. SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətindən çıxarılmasına səbəb nə idi?
3. Nə üçün müharibənin ilk dövrünü "Qərbi müharibə" adlandırırdılar?
4. Hitler Dünkerkdə mühasirədə olan ingilis-fransız qoşununun Böyük Britaniyaya keçməsinə nə üçün imkan verdi?
5. Almanıyanın Böyük Britaniyanı məğlub edə bilməməsi hansı amillərlə bağlı idi? Sizcə, bu, müharibənin gedişinə təsir göstərdimi?
6. ABŞ-ın müharibəyə daxil olması müharibənin gedişinə necə təsir göstərdi?
7. Alman qoşununun Moskva yaxınlığında dayandırılmasının səbəblərini izah edin.
8. Avropada, Afrikada və Uzaq Şərqdə hərbi əməliyyatların gedişinə aid sinxron cədvəl tərtib edin.

MÜHARİBƏDƏ DÖNÜŞ VƏ FAŞİST BLOKUNUN MƏĞLUBİYYƏTİ

AÇAR SÖZLƏR

- Antihitler koalisiyası
- Miduey döyüşü
- Əl-Alameyn döyüşü
- Stalinqrad döyüşü
- Müharibə iqtisadiyyatı
- "Qələbə proqramı"
- Beyin müharibəsi
- Tehran konfransı
- Krım konfransı
- Potsdam konfransı
- Holokost

1942-ci ilin yayından etibarən faşist bloku üstünlüyü tədricən itirməyə başladı. Bütün cəbhələrdə antifaşist bloku qələbələr qazanmaqda idi. Müttəfiqlərin diplomatik, iqtisadi səylərini birləşdirməsi qələbəni təmin etdi. Lakin bu qələbə böyük insan tələfatı və iqtisadi itkilər hesabına əldə edildi.

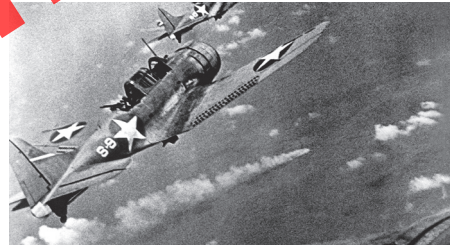
İkinci Dünya müharibəsində itkilər

Diaqramları təhlil edin. Əhali itkisi müharibədən sonra dünyanın sosial-iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilərdi?

Müharibədə dönüş. ABŞ, İngiltərə və SSRİ arasında diplomatik danışıqlar nəticəsində əvvəlcə Almaniyanın məğlub edilməsi, faşist blokunun qeyd-şərtsiz təslim olması razılaşdırıldı. Lakin fikir ayrılıqları qalırdı. Stalin Almaniyanı iki cəbhədə vuruşmağa məcbur etmək üçün 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhənin açılmasını istəyirdi. **Antihitler koalisiyasının** yaranması və möhkəmlənməsi müharibənin gedişinə təsir göstərdi. Lakin ABŞ və İngiltərə hələ ikinci cəbhənin açılması üçün şərtlərin uyğun olmadığını irəli sürərək Almaniya qarşı yalnız hava hücumlarından istifadə edirdilər.

1942-ci ilin yayından başlayaraq faşist blokunun hücumlarının bütün cəbhələrdə qarşısı alındı. Sakit okeanda Mərcan adalarındakı döyüşlərdə Yaponiyanın Avstraliyanı işğal etmək təhlükəsinin qarşısı alındı. **Miduey döyüşündə**

Miduey döyüşü

**Bir alman döyüşçüsü Stalin-
qrad döyüşü haqqında**

*"23 avqust. Hissələrımız Volqaya
çatmış və şəhərin bir hissəsini ələ
keçirmişlər. Artıq rusların (Sovet
ordusunun) yalnız iki çıxış yolu var:
Volqanın o tərəfinə qaçmaq, ya da
təslim olmaq. ...əsir aldığımız yaralı
bir zabıt Stalingradı son əsgər ölənə
qədər müdafiə edəcəklərini söylədi.
[...]"*

*18 sentyabr. Tabur komandiri-
miz bizə: "Siyasi komissarlar mü-
dafiəçilərə ölənə qədər müqavimət
göstərmək əmri vermişdir", – dedi.
Stalingradın bütün evlərini belə
müdafiə etsələr, əsgərlərimizin heç
biri sağ qalmayacaq.*

*10 noyabr. [...] Almaniya
Stalingradı tamamilə ələ keçirdiyimizi
düşünürlər. Nə qorxunc yanlışlıq!*

*29 noyabr. Mühəsiyəyə alındıq.
[...]"*

*28 dekabr. Bütün atları yedik.
İndi pişik əti belə yeməyə razıyam.
[...] Əsgərlər cəsədlərə, ya da
dəlillərə bənzəyirlər. Yalnız yemək
axtarırlar. Artıq güllələr atılarda
yerə yatmırlar. Yeriycək, yatacaq
gücümüz qalmadı. Lənət olsun bu
müharibəyə!"*

**Tarih, TÜSIAD yayınları.
İstanbul, 2002. səh. 31**

**Mənbənin xarakteri nədir? Ha-
disələrin gedişində hansı dəyi-
şiklik baş verir?**

**Müharibə iqtisadiyyatı – bütün re-
sursların (xammal, kənd təsərrüfatı,
işçi qüvvəsi, maliyyə və s.) müharibə-
nin tələbatına uyğunlaşdırılması.**

SSRİ-nin hərbi sənayesi əsasən Urala və Sibirə köçürüldü. Xalq səfərbərliyə alındı. Həbs düşərgələrindəki məhbuslar ön cəbhəyə göndərildi.

SSRİ hərbi sənayesinin Urala və Sibirə köçürülməsinin səbəbi nə ola bilərdi?

ABŞ-da 1942-ci ildə qəbul edilən "Qələbə proqramı" nəticəsində hərbi silah-sursat istehsalı dəfələrlə artırıldı. SSRİ də daxil olmaqla, bütün müttəfiq dövlətlərə silah və sursat göndərilirdi.

"Qələbə proqramı"nın məqsədi nə idi?

yapon qüvvələrinin məğlubiyyəti burada dönüş ya-
ratdı. Şimali Afrikada ingilis qoşunu 1942-ci ilin ok-
tyabrında **Əl-Alameyn** döyüşündə alman-italyan
qoşununu məğlub etdi. Tunisdə mühəsiyəyə alınan
alman-italyan qoşunu 1943-cü ildə təslim oldu.

Sovet–alman cəbhəsində 1942-ci ildə faşist or-
dusu Volqa üzərində strateji əhəmiyyəti olan Sta-
linqrada çatdı. Şəhərin adı hər iki tərəf üçün rəmzi
məna daşıyırdı. Hər küçə və ev uğrunda amansız
döyüşlər baş verdi. Noyabrın sonunda Sovet ordu-
su əks-hücum keçdi. Mühəsiyəyə alınan alman qo-
şunu 1943-cü ilin fevralında təslim oldu. **Stalingrad
döyüşü** müharibənin gedişinə böyük təsir göstərdi.
Sovet alman cəbhəsində əsaslı dönüş yarandı.

Stalingrad döyüşü

Atlantik okeanında müttəfiqlər tərəfindən təchi-
zat əlaqələrinin yaxşı təşkil edilməsi alman sualtı
hücumlarına uzun müddət müqavimət göstərilmə-
sini təmin etdi. Artıq 1943-cü ildə müttəfiqlər bura-
da üstünlüyü ələ almışdılar.

İqtisadi səfərbərlik. Bu müharibə insanları
və iqtisadi resursları səfərbər etmək baxımından
əvvəlkilərdən fərqlənirdi. Şəhərlərə, zavod və fab-
riklərə təşkil edilən strateji bombardmanlar ön və
arxa cəbhə fərqlinin aradan qalxmasına səbəb ol-
muşdu. **Müharibə iqtisadiyyatını** quran ilk dövlət
İngiltərə oldu. Silah zavodlarında işləməyə, böyük
qismi qadınlardan ibarət əlavə işçilər qəbul edildi.

Beyin müharibəsi. Elm sahəsində də səfərbərlik həyata keçirilirdi. ABŞ və İngiltərə elmi tədqiqatlara və onların hərbi sahələrdə tətbiqinə hələ müharibənin əvvəllərindən böyük əhəmiyyət verirdilər. Bunun nəticəsində **radar** kimi yeni nəzarət vasitəsi tətbiq edildi. Almaniya bu sahədə də geri qalmırdı. Hətta maqnitik metallar, reaktiv təyyarələr və raketlər hazırlanmasında da öndə idi. Lakin bu yeni silahların istehsalına yalnız 1943-cü ildən sonra üstünlük verildiyindən, artıq gec idi və onların sayı da müharibənin nəticəsini həll edəcək qədər çox deyildi.

Dənizdə, təchizat daşınmasının müdafiəsində, okeanda təyyarədaşıyan gəmilərdən, döyüş gəmilərindən, hava və dəniz donanmasından birgə istifadə həlledici oldu. **Strateji** hava hücumları düşmənin iqtisadi resurslarını məhv etmək məqsədi daşıyırdı. ABŞ-da yeni tankvuran raketlər yaradıldı və 1944-cü ildə kompüterlərin istifadəsinə başlandı. Faşist Almaniyasından qaçan avropalı alimlərin fəaliyyəti nəticəsində atom bombası hazırlandı.

Ölkə	İstehsal	1940	1941	1942	1943	1944
Almaniya	Polad (milyon ton)	21,5	32	32	35	28
	Döyüş təyyarəsi	10 200	12 400	15 400	24 800	37 950
	Tank	2 200	5 120	9 400	19 900	27 300
ABŞ	Polad	60	65	76	79	80
	Döyüş təyyarəsi	2140	19400	47700	86000	95000
	Tank	346	4000	25000	29500	17600
SSRİ	Polad	18	14	5	8	11
	Döyüş təyyarəsi	Məlumat yoxdur	3950	25450	34900	40300
	Tank	2800	4750	24700	24000	29000

- 1) Almaniyanın silah istehsalının ən yüksək olduğu tarixi müəyyən edin.
- 2) ABŞ və SSRİ-nin 1942-ci ildə hərbi istehsalının Almaniya ilə müqayisədə neçə dəfə çox artdığını müəyyənləşdirin. Sizcə, hərbi istehsalın artmasının müharibədə dönüşün yaranması ilə nə əlaqəsi var?

Deportasiya. İkinci Dünya müharibəsində ayrı-ayrı dövlətlərin dinc əhaliyə qarşı sürgün siyasəti miqyasına görə əvvəlki müharibələrdən fərqlənmişdir. Bu siyasət SSRİ-də bir çox xalqlara – türk, Qafqaz, Baltik (litvalı, latviyalı, eston) və başqalarına qarşı həyata keçirilmişdir. Sovet rəhbərliyi müharibənin gedişində dönüş yarandıqdan sonra 1943-cü ildə Qafqazda yaşayan Qaraçay türklərini, 1944-cü ildə **çecənləri, inquşları, Balkar türklərini** və **kalmıqları**, Krimdən **tatarları**, Gürcüstandan **Ahıska türklərini** sürgün etmək haqqında qərarlar qəbul etmişdir. “Faşistlərlə əməkdaşlıqda” ittiham olunan bu xalqlar Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan və Sibire sürgün edilmişdilər. Sürgün edilənlərin əksəriyyətinin qadınlar, qocalar və uşaqların təşkil etməsi, əslində, bu ittihamın əsassız olduğunu sübut edir. Həmçinin bir çox xalqların (ruslar, ukraynalılar, ermənilər, gürcülər və s.) nümayəndələri də sovet rejimindən narazı olduqları üçün və digər səbəblərdən faşistlərlə əməkdaşlıq etmişlər. Yük qatarları ilə ağır şəraitdə köçürülmə, iqlim şəraiti,

Strategiya – müharibə zamanı bütün hərbi əməliyyatların (hücum və ya müdafiə) planlaşdırılması

Holokost

Faşistlər Almaniya da hakimiyyətə gəldikdən sonra yəhudi xalqına qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirmişdilər. Avropa ölkələri işğal olunduqda bu ölkələrdə yaşayan yəhudilərə qarşı da qətlamlar reallaşdırıldı. Təxmini hesablamalara görə, 6 milyona yaxın yəhudi qətl edilmiş, insanların üzərində qorxunc tibbi təcrübələr aparılmışdı. Yəhudilərə qarşı bu soyqırımı dünya tarixində **holokost** kimi tanınır. Yunanca olan bu ad qurbanın yandırılaraq öldürülməsi mərasimi ilə bağlıdır.

acılıq və s. sürgün edilənlərin bir hissəsinin həlak olmasına səbəb oldu.

Müharibəyə daxil olan ABŞ da öz yapon vətəndaşlarına qarşı sürgün tədbiri görmüşdür. ABŞ prezidenti F.Ruzveltin 1942-ci ildə verdiyi qərarla 130 min yapon əsilli ABŞ vətəndaşı xüsusi düşərgələrə sürgün edilmişdir.

Sonun başlanğıcı. 1942–1943-cü illərdə müttəfiqlər bütün cəbhələrdə faşist blokunun hücumlarının qarşısını aldılar və əks-hücum keçdilər. Atlantik və Sakit okeanlarda üstünlük əldə edildi. Avropa cəbhəsində əsas ağırlıq Sovet İttifaqının üzərinə düşmüşdü. 1943-cü ilin yayında baş verən **Kursk döyüşündə** Sovet ordusu qalib gəldi. Ön böyük tank döyüşü olan bu qarşıdurma nəticəsində sovet-alman cəbhəsində əsaslı dönüş başa çatdı.

1943-cü ilin iyulunda İngiltərə və ABŞ faşist blokuna qarşı qəti hücumu keçərək Siciliyaya daxil oldu. Bu hücum Mussolininin devrilməsi və faşist rejiminin süqutu ilə nəticələndi. İtaliya təslim edildi.

İkinci cəbhənin açılması. Sovet-alman cəbhəsində əsaslı dönüş başa çatdıqdan sonra faşist blokuna qarşı ittifaqın üç böyük dövlətinin başçıları (SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin, ABŞ-ın prezidenti F.Ruzvelt və İngiltərənin Baş naziri U.Çörçill) İranın paytaxtı Tehrandə görüşdülər. 1943-cü il noyabrın sonu dekabrın əvvəlində keçirilən **Tehran konfransında** Avropada Almaniya ya qarşı **ikinci cəbhənin açılması** qərara alındı. Nəticədə, 1944-cü ilin iyununda müttəfiqlər (ABŞ, İngiltərə, general Şarl de Qollun başçılığı ilə fransızlar və s.) Fransanın Normandiya sahillərinə çıxdılar və Parisə doğru hücumu keçdilər. 1944-cü ilin sonunda Fransa, demək olar ki, tamamilə azad edildi.

Paris şəhərinin azad edilməsi

Şarl de Qoll (1890–1970)

Birinci Dünya müharibəsində bir neçə dəfə yaralanmış və əsir düşmüşdür. Sonralar Hərbi Akademiyada zirehli hissələrin müharibədə istifadəsi haqqında yeni **strategiya nəzəriyyəsi** inkişaf etdirmişdir. Almaniya tank hissələri yaradarkən de Qollun bu sahədə təkliflərinə Fransada diqqət yetirilmədi. 1940-cı ildə zirehli diviziyanın komandiri kimi fransızların almanlar qarşısındakı nadir uğurlarından birini əldə etmiş general de Qoll Almaniya qarşısındakı məğlubiyyət və təslim fikri ilə barışmayaraq Londona mühacirət etmiş və orada Fransa müqavimət hərəkatına rəhbərlik etməyə başlamışdı. Bu dövrdə Fransanın azad olunması uğrunda hərəkatda iştirak etmiş azərbaycanlı partizan **Əhmədiyyə Cəbrayilov** Şarl de Qollun döyüş yoldaşı olmuşdur.

Sovet–alman cəbhəsində üstünlüyü qəti olaraq ələ keçirən Sovet ordusu 1944-cü ildə ölkə ərazisini tamamilə azad etdi və Şərqi Avropa ölkələrinə daxil oldu. Artıq 1945-ci ilin fevralında müttəfiqlər Almaniya ərazisinə daxil oldular. Sovet və ABŞ qoşunları aprelə Elba çayı sahilində birləşdilər. Berlini mühasirəyə almış Sovet ordusuna qarşı vuruşmaq üçün Hitlerin yeniyetmələrdən və yaşlılardan təşkil edilmiş dəstələrdən başqa qüvvəsi qalmamışdı.

Avropada müharibənin başa çatması. 1945-ci ilin fevralında **Yaltada (Krim)** SSRİ, ABŞ və İngiltərə başçıların ikinci görüşü oldu. Konfransda müttəfiqlərin hücum əməliyyatlarını əlaqələndirmək qərara alındı. Tərəflər Almaniyanın danışıqsız təslim olmasından sonra ona qarşı siyasət müəyyənləşdirdilər. Uzaq Şərqdə bir sıra ərazilərin SSRİ-yə güzəşti müqabilində onun Yaponiyaya qarşı müharibə elan etməsi haqqında məxfi saziş imzalandı.

Aprelin 30-da Hitler intihar etdi. Mayın 8-də Almaniya təslim oldu və Avropada müharibə başa çatdı. 1945-ci ilin 17 iyul – 2 avqustunda **Potsdamda** (Berlin yaxınlığı) SSRİ, ABŞ və İngiltərə başçıların üçüncü konfransı oldu. Konfrans dünyanın müharibədən sonrakı taleyinə həsr edilmişdi. Konfransın qərarı ilə əsas faşist hərbi-siyasi cənilərini mühakimə etmək üçün **Beynəlxalq hərbi tribunal** yaradıldı.

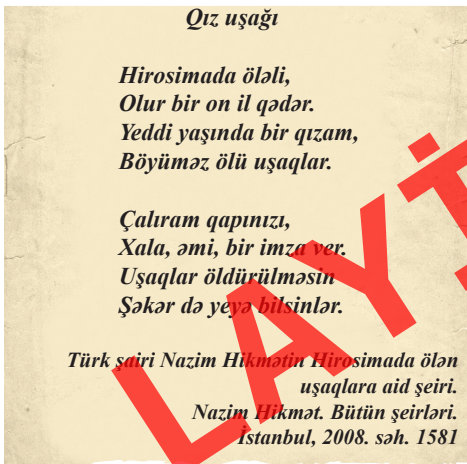
Yaponiyanın təslim olması. Sakit okean bölgəsinin azad edilməsi məsafələrin uzunluğu və tropik iqlim şərtləri nəticəsində çətinliklə həyata keçirildi. Yaponlar əsir düşməkdənsə intihar edir, bomba ilə yüklənmiş təyyarələri Amerika gəmilərinə çırpırdılar. ABŞ 1945-ci il avqustun 6-da **Hirosima**, avqustun 9-da isə **Naqasaki** şəhərlərinə atom bombaları ataraq bəşəriyyət tarixinin ən böyük cinayətlərindən birini törətdi.

Hitlerin son əsgərləri. 1945-ci il, aprel

Atom bombası

Hirosima şəhəri atom bombardmanından sonra. 6 avqust 1945-ci il

Hirosimada sağ qalan bir sakinin məktubu

"Səhər saat 8-ə qalmış yuxudan oyanmışdım... Qəflətən başımdan bir zərbə aldım və gözlərimin qarışısında hər yer qapqaranlıq oldu. ... Qaranlığın içərisində yalnız fırtına uğultusu eşidə bildirdim. Sonra görrüntü çox aydın olmasa da, ətrafım işıqlandı və məşhər yerində olduğumu sandım. Qalın boz buludların arxasınca hər yer əvvəl mavi, sonra başqa rənglərə büründü... Üzləri tamamilə parçalanmış insanlar gördüm... Üzləri elə qorxunc şəkildə şişmişdi ki, kişilərlə qadınları çətinliklə fərqləndirmək olurdu. Onların gözlərinin yerində çuxurlar qalmışdı, dodaqları yanırıdı".

Tarix. İstanbul, 2002. səh. 37

ABŞ daha çox tələfat verməmək üçün bu addımı atdığını söyləyərək özünə bəraət qazandırmağa çalışsa da, əslində, bu, hərbi zərurətdən irəli gəl-mirdi. Eyni gündə SSRİ də Yaponiyaya müharibə elan etdi. 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiya təs-lim oldu. İkinci Dünya müharibəsi başa çatdı.

**Naqasaki şəhəri atom bombardmanından sonra.
9 avqust 1945-ci il**

Mənbə və şəkil əsasında atom bombasının ağır nəticələrini müzakirə edin. Əlavə məlu-matlara istinad edərək bu mövzuda debat təşkil oluna bilər: "ABŞ-ın atom bombasından istifadə etməsi hərbi zərurət idi mi?"

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Müharibədə dönüş yaradan hadisələr hansılar idi?
2. Antihitler koalisiyasının yaranması və möhkəmlənməsi müharibənin gedişinə necə təsir göstərirdi?
3. Holokost nədir? Holokostu Xocalı soyqırımı ilə müqayisə edin.
4. Müharibə iqtisadiyyat və elmə necə təsir göstərmişdi?
5. Kursk döyüşünün hansı nəticələri oldu?
6. Tehran və Krım konfransının oxşar cəhətləri hansılardır?
7. SSRİ nə üçün Yaponiyaya müharibə elan etdi?
8. Əlavə məlumatlar toplayaraq ABŞ-ın atom bombasından istifadə etməsinin səbəblərini müzakirəyə çıxarın. Qruplar şəkilində Xirosima və Naqasakidə atom zərbələri haqqında qəzet məqaləsi və reportaj hazırlayın.
9. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələrin tarixini müəyyən edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Avangard üslub
- Sürrealizm
- Kütləvi mədəniyyət
- "Danışan mətbuat"

Birinci Dünya müharibəsi dünyanın sonrakı siyasi-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə də təsir göstərirdi. İncəsənət sahələri və ədəbiyyatda müharibəyə, onun nəticələrinə etiraz xarakterli əsərlər yaradılırdı. Bu dövr elmdə müxtəlif yeniliklərin və kəşflərin edilməsi ilə də səciyyəvidir.

Popular Mechanics Magazine

WRITTEN SO YOU CAN UNDERSTAND IT

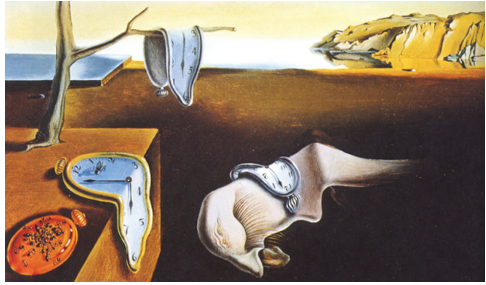
Vol. 54

AUGUST, 1930

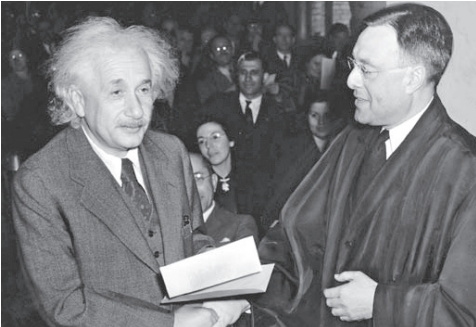
No. 2

İlk televiziya verilişinin çekiliş pavyonu

Salvador Dali. "Yaddaşın daimiliyi"

Albert Eynşteynə ABS
vətəndaşlığının verilməsi

Caz qrupu

Şəkillər əsasında 1920–1930-cu illər mədəniyyətində hansı yeniliklərin baş verdiyini şərh edin.

İncəsənət. Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətləri mədəniyyətin bütün sahələrində yaradıcı insanların – rəssam, şair, yazıçı və s. yaradıcılığına təsir göstərdi. Onlar öz əsərlərində müharibələrə etiraz edirdilər. Beləliklə, yeni mədəniyyət üslubları və hərəkətləri yarandı. Qərb mədəniyyətinin dəyərləri tənqid edilməyə başlandı. **Sürrealizm** (real olmayan) cərəyanı məhz belə şəraitdə yaranmışdı. Ədəbiyyat sahəsində yaranan sürrealizm rəssamlıqda daha geniş yayıldı. Reallığa və məntiqə uyğun olmayan təsvirlər bu üslub üçün çox səciyyəvidir. Məşhur ispan rəssamı **Salvador Dalinin** əsərləri sürrealizmin parlaq nümunələrindən hesab edilir. 1920-ci illərdə Avropa incəsənətində **avangard** (yenilikçi, irəlidə gedən) üslub genişləndi.

Bauhaus məktəbi

susilə klassik musiqi ilə folklor nümunələrinin sintezinə təşəbbüslər edilirdi. ABŞ-ın Birinci Dünya müharibəsinə daxil olması onun Avropa ilə mədəni əlaqələrinin də inkişafına təkan verdi. Nəticədə, **caz** musiqisi Avropaya da yayıldı.

Ədəbiyyat: etiraz və ümid arasında. 1920–30-cu illər ərzində müharibənin təsirləri Avropada özünü göstərirdi. Müharibə ədəbiyyatı ayrıca bir növə çevrilmişdi. Müharibənin dəhşətləri bədii mətnlərdə əks olunurdu. Çex yazıçısı **Frans Kafka** əsərlərində insanın çarəsizliyini ifadə edirdi. Amerika yazıçısı **Con Steynbekin** “Qəzəb salxımı” romanında 1929–1933-cü illər dünya iqtisadi böhranı dövründə yoxsul kəndlilərin həyatı təsvir olunmuşdu.

Rabindranat Taqor 1919-cu ildə İngiltərənin Hindistanda azadlıq hərəkatının iştirakçılarını gülləbaran etməsinə etiraz olaraq İngiltərə hökuməti tərəfindən ona verilmiş “Ser” titulu geri qaytarmışdır. O, **Mahatma Qandinin** başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatında iştirak etmişdir. Dünyanın məşhur şairlərindən hesab edilən Taqor kasta quruluşu və müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə aparmışdır.

Rusiyada 1917-ci il inqilabından sonra dünyanın sosial-iqtisadi və siyasi quruluşunda baş verən kəskin qütbləşmə mədəniyyətə də təsir göstərirdi. XX əsrin 30-cu illərində SSRİ-də mədəniyyətin bütün sahələri dövlətin sərt nəzarəti altında idi. Mədəniyyət xadimləri ayrı-ayrı sahələr üzrə dövlətə və partiyaya xidmət etmək üçün təşkilatlandırılırdılar. Bunun məqsədi kütlələrə sovet ideologiyasını aşılamaq idi. Rus yazıçısı **Maksim Qorki** və şair **Vladimir Mayakovski** sovet mədəniyyətinin dünyada tanınan nümayəndələri idilər.

XX əsrdə dünyanın ən məşhur şairlərindən biri olan **Nazim Hikmət** Türkiyədə sərbəst şeirin yaradıcısı olmuşdur. O, siyasi görüşlərinə görə dəfələrlə həbs və sürgün edilmişdir.

Səməd Vurğun və Nazim Hikmət

Memarlıq. 1920–30-cu illərdə şəhərsalma və memarlıq inkişaf etdi. Almaniyada yaranan **Bauhaus** memarlıq tərzü üçün yeni sənaye texnikaları ilə sənəti bütünləşdirmək səciyyəvi idi. 1933-cü ildə nasistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra onların təzyiqi nəticəsində bu məktəbin nümayəndələri müxtəlif ölkələrə köçdülər. Nəticədə digər ölkələrin memarlığına təsir gücləndi. 1930-cu illərdən başlayaraq respublika dövründə türk memarlığında Avropa üslublu modern memarlıq üstünlük təşkil edirdi.

Musiqi. İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə klassik musiqiyə dönüş genişləndi. Xü-

Elm. Elmin müxtəlif sahələrində yeniliklər baş verirdi. Fizika və digər təbiət elmlərində kəşflər müxtəlif sahələrin yaranması və inkişafına səbəb oldu. İlk dəfə **1926-cı ildə** reallaşdırılan raket sınağı uğurlu alındı. 1930-cu illərdə radar sahəsi inkişaf etdi. Nüvə enerjisi sahəsində mühüm kəşflər edildi. Tibb sahəsində baş verən inkişaf nəticəsində yeni peyvənd və dərmanlar yaradıldı. Orqan köçürülməsinin başlanması bu sahədə böyük dəyişikliklər meydana çıxardı. **1929-cu ildə** penisillinin

kəşf edilməsi və müxtəlif xəstəliklərə qarşı peyvəndlərin tətbiqi kütləvi insan ölümlərinin qarşısını almağa kömək etdi. 1921-ci ildə fizika sahəsində Nobel mükafatı alan **Albert Eynşteyn** nasistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra Almaniyanı tərk etdi. O, 1939-cu ildə ABŞ prezidenti F.Ruzveltə məktub yazaraq faşist Almaniyaşının atom bombası hazırlamaq istiqamətində çalışdığı haqqında xəbərdarlıq etmişdir. Məhz bu məktubun təsiri ABŞ-ı İkinci Dünya müharibəsində atom bombası hazırlamağa sövq etdi.

Sosial elmlər sahəsində də yeniliklər baş verdi. **1929-cu ildə** tarix elmində "Annallar" (sənamələr) fransız məktəbinin meydana gəlməsi ilə ənənəvi tarix anlayışı dəyişdi. Artıq tarixin mərkəzində yalnız müharibələr, hökmdarların fəaliyyəti deyil, sosial-iqtisadi həyat və mədəniyyət də dayanırdı.

Kütləvi mədəniyyətə doğru. İngilis aktyoru **Çarli Çaplinin**, sovet rejissoru **Sergey Eynşteynin** səssiz filmləri dünyada məşhur idi. 1920-ci illərin ikinci yarısından səslə filmlər yaradılmağa başlandı. Fotoqrafiya, çizgi filmi, kino kimi vizual sənət sahələrində gedən inkişaf **kütləvi mədəniyyətin** formalaşmasına təsir etdi. Yazılı mətbuata fotolar əlavə olundu. Avropada "Tenten", ABŞ-da "Supermen" kimi komikslər (şəkilli hekayələr) məhz bu dövrdə yaradıldı. Dünyadakı siyasi inkişafə əlaqədar olaraq filmlərdən təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilməyə başlandı. **1923-cü ildə** İngiltərədə yaradılan televiziya 1930-cu illərdə artıq evlərdə geniş istifadə olunurdu.

"Danışan mətbuat". 1920-ci illərdə səsə yazılmasını mümkün edən texniki inkişaf nəticəsində musiqinin dinlənmə arealı genişləndi. Radio 1920-ci illərdə geniş yayıldı, Avropa və ABŞ-da isə kütləvi media vasitəsinə çevrildi. Bununla da, **"Danışan mətbuat"** dövrü başlandı. Artıq radio siyasətin əsas təbliğat vasitəsi idi. O həmçinin klassik musiqi, caz və teatrın təbliğində də rol oynadı.

Mədəniyyət və siyasət. 1920–1930-cu illərdə İtaliyada faşizm, Almaniyaşada nasizm, SSRİ-də isə bolşevizm öz məqsədlərinə xidmət etdirmək üçün mədəniyyətin bütün sahələrini sərt nəzarət altına almışdı.

Mədəniyyətin inkişafında dövlətlər hansı rolları oynaya bilərlər?

Bu dövrdə dünyada mədəniyyət xadimləri siyasi müzakirələrdə daha fəal iştirak etməyə başladılar. Bir çox alman ziyalıları nasizmi tənqid etdilər. Onların əksəriyyəti 1933-cü ildə Hitler hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkəni tərk etməyə məcbur qaldılar. XX əsr rəssamlığında dərin iz buraxmış sənətkarlardan biri **Pablo Pikasso** olmuşdur. Onun məşhur əsəri olan **"Gernika"**da İspaniyada Vətəndaş müharibəsi dövründə alman təy-yarələri tərəfindən dağıdılmış Gernika şəhəri təsvir edilir.

Pablo Pikasso. "Gernika"

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Birinci Dünya müharibəsi **mədəniyyətə** necə təsir göstərdi?
2. **Sürrealizm** üslubu nədir və hansı sahədə yaranmışdır?
3. **Respublika** dövründə türk memarlığında hansı xüsusiyyət seçiyyəvi idi?
4. 1920–1930-cu illərdə elm sahəsində baş vermiş yeniliklərə aid cədvəl tərtib edin.
5. Birinci Dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyatda hansı yeniliklər qeydə alınıb?
6. Mədəniyyət və siyasətin qarşılıqlı əlaqələri haqqında müzakirə aparın.
7. 1920–1930-cu illərdə mədəniyyət sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə aid zaman oxu tərtib edin.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA (1945–2017)

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın siyasi və sosial-iqtisadi mənzərəsində böyük dəyişikliklər baş verdi. Beynəlxalq münasibətlərdə yaranan Yeni Dünya düzəni XX əsrin ikinci yarısının xüsusiyyətlərini müəyyən etdi. Sosializm dünya sistemində çevrildi, lakin əsrin sonlarında dağıldı. Soyuq müharibə dövründə dünya bir neçə dəfə qorxunc nüvə müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya sivilizasiyasının müxtəlif sahələrində global dəyişikliklər baş verdi. Qloballaşma dövlətlər və xalqlar arasında sərhədləri aradan qaldırmaqla bərabər, özünəməxsus problemlər də yaratdı. Yeni etnik-dini münaqişələr baş verdi. Ekoloji problem dünyanın gələcəyi üçün təhlükəyə çevrildi.

Fələstinli uşaq tanka qarşı

AÇAR SÖZLƏR

- “Ədalətli xətt”
- “Qara bəbirlər”
- “Uotergeyt”
- “Reyqanomika”
- “Obamakeyr”

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərb dövlətləri arasında əsaslı yerdəyişmə baş verdi. Qaliblər sırasında müharibədən yalnız ABŞ iqtisadi və hərbi cəhətdən güdrətli dövlət kimi çıxmışdı. ABŞ Qərb dünyasını sovet təcavüzündən müdafiə etməyi özünün başlıca missiyası elan etdi və tezliklə lider oldu.

1945-ci ilin aprelində F.Ruzveltin qəfil vəfatından sonra onu bu vəzifədə vitse-prezident **Harri Trumen** əvəz etməyə başladı. “Yeni xətt”i davam etdirən Harri Trumen Kongresə sonralar “Ədalətli xətt” adlandırılan geniş liberal islahatlar proqramını təklif etdi. Müharibədən sonra güclənmiş iri kapital dairələri isə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi siyasətinə qarşı çıxaraq “prosperiti dövrü”nün qaydalarına qayıdılmasını tələb edirdilər. 1948-ci ilin prezident seçkilərində H.Trumen qalib gəldi. Minimum əməkhaqqının artırılması, sosial sığorta haqqında qanunun əhatə etdiyi şəxslərin sayının çoxaldılması, azgəlirli ailələr üçün mənzillərin inşasının maliyyələşdirilməsi haqqında qanunlar qəbul olundu. Soyuq müharibənin kəskinləşməsi, SSRİ-nin atom casusluğu, Çində kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi ABŞ cəmiyyətində təlaş əhvalını gücləndirmişdi. Bu zaman ABŞ-da aparılan qatı antikommunist kampaniyası senator **Cozef Makkartinin** adı ilə makkartizm (1950–1954) adlanırdı. ABŞ əhalisini kommunist təhlükəsi ilə hədələyən senator və onun tərəfdarları azad fikrli insanlara qarşı genişmiqyaslı təqiblər aparırdılar.

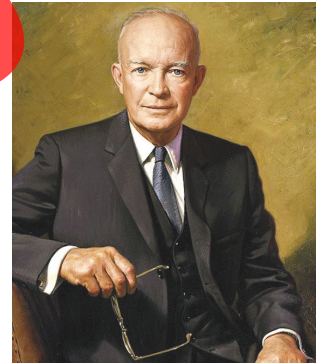
Harri Trumen

Sizcə, 1948-ci ilin prezident seçkilərində nə üçün H.Trumen qalib gəldi?

Koreya müharibəsinin həlledici təsir göstərdiyi 1952-ci ilin prezident seçkilərində respublikaçıların namizədi general **Duayt Eyzenhauer** qalib gəldi. Onun “dinamik mühafizəkarlıq” adını almış daxili siyasəti iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəiflədilməsini nəzərdə tuturdu.

1950-ci illərdə ABŞ-da baş verən nəhəng elmi-texniki tərəqqi yeni sənaye sahələrinin yaranmasına, işsizliyin azalmasına, əhalinin rifahının yüksəlməsinə səbəb oldu. İstehsalın kompüterləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması həyata keçirildi. 1950-ci illərdə ABŞ-ın sənaye məhsullarının həcmi müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə üç dəfə artdı. Kənd təsərrüfatının müasir səviyyəli texnika ilə təchizatı yaxşılaşdırıldı. Şəhər ətrafında yaşamağa üstünlük

Duayt Eyzenhauer

verən orta təbəqə və ixtisaslı fəhlə ailələri üçün bütün zəruri şəraiti olan evlərdən ibarət yeni yaşayış massivlərinin genişmiqyaslı inşasına başlanıldı. 1960-cı ildə ölkə əhalisinin $\frac{1}{3}$ -ə qədər burada yaşayırdı. Şəhərlərin yarıdan çoxunun şəxsi evi, 72%-nin isə şəxsi avtomobili var idi.

Ölkənin iqtisadi inkişafının əhəlinin rifahına təsirini təhlil edin.

İlk dəfə teledebatların keçirildiyi 1960-cı il prezident seçkilərində namizədlər arasında “yeni hüdudlar” şüarını irəli sürən demokratların namizədi **Con Kennedi** qalib gəldi. O, iqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin fəal iştirakının tərəfdarı idi. Əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və geniş sosial proqramların həyata keçirilməsi üçün daxili siyasətdə dövlət xərcləri artırıldı. Ölkə tarixində inflyasiya ən aşağı həddə düşdü. Prezidentin daxili və xarici siyasət fəaliyyətindən narazı olan cəmiyyətin mühafizəkar qrupları

Con Kennedi qızı ilə

nın kəskin müqaviməti şəraitində Kennedi 1963-cü il noyabrın 22-də qətlə yetirildi. Onu prezident vəzifəsində əvəz edən və növbəti prezident seçkilərində qalib gələn **Lindon Conson** yoxsulluğun aradan qaldırılması və ölkədə “böyük cəmiyyət”in qurulması məqsədilə geniş sosial islahatlar keçirdi: gəliri az olan şəxslərə tibbi xidmətin göstərilməsi təmin edildi, minimum əməkhaqqı artırıldı, gəlir vergisi azaldıldı.

Martin Lüter King

ABŞ-da afro-amerikalıların irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizələri güclənmişdi. 1955-ci ildə Montheride (Alabama ştatı) afro-amerikalılara qarşı şəhər nəqliyyatında irqi ayrı-seçkiliyə etiraz olaraq **Martin Lüter Kinqin** başçılığı ilə aparılan qeyri-zorakı mübarizə uğurla nəticələndi. Arkanzas ştatı irqi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün konqresin qanunvericilik aktlarını qəbul etməsinə qarşı çıxdıqda Eyzenhauer buraya qoşun yeritdi. Afro-amerikalıların “Qara bəbirlər” təşkilatına rəhbərlik edənlər mövcud quruluşa qarşı silahlı mübarizənin tərəfdarı idilər. Kennedinin irqi ayrı-seçkiliyə qarşı konqresə təqdim etdiyi qanunverici təşəbbüslər mühafizəkar qüvvələr tərəfindən rədd ediləndə, prezident afro-amerikalı tələbələrin universitetlərə buraxılmadıqları Missisipi və Alabama ştatlarına qoşun yeritdi. 1960-cı illərin ikinci yarısında konqres irqi ayrı-seçkiliyin bütün təzahürlərinə son qoyan qanunlar qəbul etdi.

ABŞ-da XX əsrin 60-cı illərinə kimi irqi ayrı-seçkiliyin qalmasının səbəblərini müəyyən etməyə çalışın.

1968-ci il prezident seçkilərində seçicilərin əksər hissəsi ölkədə radikal gənclərin qiyamları və afro-amerikalıların zorakı davranışlarının qarşısını ala biləcək namizədi müdafiə edirdi. “Qanun və qaydanın müdafiəsini təmin edəcəyini” vəd edən respublikaçı **Riçard Nikson** seçkilərdə qalib gəldi. O, federal hökumətin tənzimləyici funksiyalarını azaldaraq ştatlara və bələdiyyələrə geniş maliyyə səlahiyyətləri verdi. 1971-ci

ildə iqtisadi böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün “yeni iqtisadi siyasət” adlandırılan tədbirlərin keçiriləcəyini bəyan etdi. Qiymətlər və əməkhaqqı üzərində nəzarət tətbiq olundu, sosial xərclər artırıldı, ərzaq talonları alan şəxslərin sayı artırıldı və s. R.Nikson cəmiyyəti ciddi narahat edən radikal gənclər hərəkatına qarşı sərt repressiya tədbirləri həyata keçirdi. “Qara bəbirlər”in bir sıra liderləri qətlə yetirildilər. Lakin hökumət gənclərə və afro-amerikalılara güzəştə getməyə məcbur oldu. 1972-ci ilin prezident seçkilərində Demokratlar Partiyası daxilində çəkişmələrdən istifadə edən Nikson yenidən qalib gəlsə də, onun ətrafında olan şəxslərin seçki kampaniyası dövründə qanunazidd vasitələrdən istifadə etməsi (“Uotergeyt”, rüşvət, gizli sövdələşmələr) siyasi böhrana səbəb oldu. **İmpeçment** təhlükəsi qarşısında əvvəl vitse-prezident, sonra isə prezident (1974) istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Bu hadisə dövlət hakimiyyətinin nüfuzunu sarsıtdı. ABŞ tarixində ilk dəfə dövləti seçki yolu ilə deyil, təyinatla vəzifələr tutan siyasi xadimlər idarə etməli oldular.

Riçard Nikson

İmpeçment (ing. *Impeachment* – etimadsızlıq) – dövlət başçısı da daxil olmaqla yüksək vəzifəli məmurlara etimadsızlıq göstərilməsi, habelə onlara qarşı məhkəmə qaydasında ittiham irəli sürülməsi proseduru

A.Balayev. Tarix terminləri lüğəti. Bakı, 2017.

1976-cı ilin prezident seçkilərində seçicilərin respublikaçı administrasiyalardan narazılığından istifadə edən və “heç vaxt ölkəyə yalan danışmayacağını” vəd edən demokrat **Cimmi Karter** qalib gəldi. Lakin onun prezidentliyi dövründə ölkənin iqtisadi və sosial vəziyyəti daha da ağırlaşdı: büdcə kəsiri, inflyasiya, işsizlərin sayı, hərbi xərclər artdı, səhiyyə və vergi sahələrində vəd edilmiş islahatlar keçirilmədi. Daxili və xarici siyasət sahəsindəki fəaliyyətində böyük uğursuzluqlara görə tənqid olunan Karter 1980-ci il prezident seçkilərində respublikaçı **Ronald Reyqana** məğlub oldu.

R.Reyqanın daxili siyasətinin əsas məqsədi ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq idi. Onun bu məqsədlə təklif etdiyi tədbirlər proqramı (“**Reyqanomika**”) 1981-ci ildə konqresdə qəbul olundu. Büdcə xərcləri, əsasən, sosial xərclər və xüsusi sahibkarlara yardım məqsədilə vergilər azaldıldı, sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində dövlətin nəzarəti zəifləndi, sənayeyə kapital qoyuluşu artırıldı. Bundan başqa, enerji sahəsində dövlətin nəzarəti zəiflədi, ərzaq talonları alanların sayı azaldıldı, işsizlərə verilən uzunmüddətli müavinət ləğv edildi və s. Kasıblıq həddində yaşayan əhali vergilərdən azad olundu, işsizlərin sayı yarıya qədər azaldı. 1980-ci illərin ortalarında işləyən əhəlinin əksəriyyəti xidmət sahəsində məşğul idi. İnsanların həyatına ciddi təsir göstərmiş yeniliklər meydana çıxdı. 1981-ci ildə ilk fərdi kompüter istehsal olundu. 1983-cü ildə ölkədə mobil telefon rabitə şəbəkəsi yaradıldı.

Ronald Reyqanın konqresdə çıxışı

R.Reyqanın iqtisadi siyasətində xüsusi sahibkarlığa hansı güzəştlər edildi?

Ronald Reyqanın daxili siyasətini prezident **Corc Herbet Uoker Buş** davam etdirdi. Lakin 1980-ci illərin sonlarından etibarən dərinləşən iqtisadi tənəzzül, büdcə kəsirinin daha da artması, sosial yardım proqramlarının maliyyələşdirilməsinin azaldılması və s. hallar Buşun 1992-ci il prezident seçkilərində məğlubiyyətinə səbəb oldu. Seçkilərdə qalib gələn demokrat **Bill Klintonun** dövlət səhiyyə xidməti sahəsində islahatı konqres tərəfindən rədd edilsə də, dövlət idarəçilik xərclərinin azaldılması, vergi, sosial təminat və təhsil islahatlarının aparılması, yeni iş yerlərinin açılması sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Federal büdcə kəsiri aradan qaldırıldı, dövlət borcu, inflyasiya və işsizlik xeyli azaldıldı. Klintonun prezidentliyi dövrü XX əsrdə ABŞ-ın iqtisadi tarixinin ən uğurlu mərhələlərindən biri oldu.

2000-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində respublikaçı **Corc Uoker Buşun** mübahisəli şəraitdə qalib gəlməsi ilk dövrdə onun nüfuzuna ciddi xələl gətirdi. 2001-ci ilin 11 sentyabr terror hadisələri iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu, işsizlik artdı. Həm daxili

Barak Obama

təhlükəsizliyi möhkəmləndirməyə yönəlmiş əlavə xərclər, həm də hökumətin maliyyə siyasəti büdcə kəsirinin artmasına gətirib çıxardı. C.U.Buşun ikinci prezidentliyi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdı. 2007-ci ilin yayından etibarən dərinləşən maliyyə böhranı hökuməti ciddi tədbirlər görməyə məcbur etdi.

2008-ci ilin prezident seçkilərində ABŞ tarixinə ilk dəfə "Biz dəyişikliklərə inanırıq" adlı platforma ilə çıxış edən afro-amerikalı və valideynlərindən biri müsəlman olan demokrat **Barak Obama** qalib gəldi. Sabit iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün dövlətin tənzimləyici rolunun artırılmasının tərəfdarı kimi çıxış edən Obama, ilk növbədə, iqtisadi böhranın nəticələrinin aradan qaldırılmasına diqqət yetirdi. Səhiyyə xidmətində aparılacaq islahatların ("Obamacare") maliyyələşdirilməsi üçün yüksək gəliri olan təbəqənin ödəyəcəyi vergilər artırıldı, büdcə kəsiri və işsizlik azaldıldı.

Donald Tramp

2016-cı ildə keçirilən prezident seçkilərində qalib gələn respublikaçı **Donald Tramp** mühacirlərə qarşı sərt münasibət nümayiş etdirir, sosial xərclərin azaldılmasına çalışırdı. Onun ilk tədbirləri və ziddiyyətli çıxışları cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmırdı. Lakin keçirilən vergi islahatı ölkə iqtisadiyyatında böyük canlanmaya və işsizliyin xeyli azalmasına səbəb oldu.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İkinci Dünya müharibəsinin ABŞ üçün hərbi, siyasi, iqtisadi sahədə hansı nəticələrə səbəb olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışın.
2. XX əsrin 50–60-cı illərində afro-amerikalıların apardıqları mübarizədə hansı vasitələrdən istifadə olunurdu?
3. R.Niksona qarşı impiçment təhlükəsinin yaranmasının səbəbi hansı amillərlə bağlı idi?
4. 2001-ci il 11 sentyabrda baş verən terror hadisələrinin ABŞ iqtisadiyyatına hansı təsirləri oldu?
5. U.Klintonun və B.Obamanın iqtisadi siyasətləri arasında oxşarlıqları müəyyən edin.

AÇAR SÖZLƏR

- "Zəfər və faciə"
- M.Tetçer
- Müvəqqəti rejim
- Şarl de Qoll
- K.Adenauer
- "İqtisadi möcüzə"
- "Təmiz əllər"
- S.Berluskoni

XX əsrin II yarısında müharibənin nəticələrini tez bir zamanda aradan qaldırmağı bacaran Qərbi Avropa ölkələri sürətli iqtisadi inkişaf dövrünü yaşayırdılar. Əhali yüksək yaşayış səviyyəsinə sahib olmuşdu. İnteqrasiya prosesi dərinləşmiş, vahid siyasi, iqtisadi, mədəni məkan formalaşmışdı. İkinci Dünya müharibəsinin qalıbları və məğlubları artıq müttəfiqlərə çevrilmişdilər.

Böyük Britaniya. Milli sərvətinin 25%-ni itirmiş Böyük Britaniya üçün müharibə "zəfər və faciə" (U.Çörçill) ilə nəticələndi. 1945-ci ildə keçirilən növbədənkenar parlament seçkilərində qalib gələn leyboristlər bir sıra müəssisələri dəyəri sahibkarlara ödənilməklə milliləşdirdilər. Yeni sosial sığorta sistemi yaradıldı və dövlət əhalini ölkə tarixində ilk dəfə pulsuz tibbi yardım ilə təmin etdi.

1951-ci ildə parlament seçkilərində qalib gələn mühafizəkarlar leyboristlərin iqtisadi və sosial sahədə həyata keçirdikləri siyasəti qismən dəyişdirdilər. 1950-ci illərdə Böyük Britaniya sənaye istehsalının həcminə görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci dövlət oldu. Lakin elmi-texniki inqilabın genişləndiyi bir dövrdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə funksiyalarının zəiflədilməsi və müstəmləkələrin itirilməsi ölkəni ağır böhran qarşısında qoydu. Böyük Britaniya cəmiyyəti ölkənin siyasi, iqtisadi və elmi-texniki sahədə geriliyi, imperiyanın süqutu və böyük dövlət statusunu itirməsi səbəbindən mənəvi problemlər ilə üzləşmişdi. 1960-cı illərin sonlarında Olsterdə milli-siyasi zəmində toqquşmalar artdı. Hökumətin Avropa Birliyinin ümumi bazarına daxil olmaqla ixracatın artırılmasına və büdcə gəlirlərinin çoxalmasına olan ümidləri gerçəkləşmədi.

XX əsrin 60-cı illərində Böyük Britaniyanın iqtisadi geriliyinin səbəblərini müəyyən edin.

Marqaret Tetçerin mühafizəkarlar hökuməti (1979–1990) azad sahibkarlığı və ədalətli rəqabəti iqtisadi rifahın təməli hesab edir, dövlətin əsas vəzifəsini iqtisadi inkişaf üçün sabit şəraitin təmin olunmasında, xüsusilə inflyasiyaya qarşı mübarizədə görürdü. Əməkqabiliyyətli vətəndaşların dövlət hesabına yardım almalarının əleyhinə çıxan hökumət Tetçerin *"havanı pəndir yalnız siçan tələsində olur"* fikrini müdafiə etdi. Bununla da, sərt maliyyə siyasətinə başlanıldı, vergilər artırıldı, kommunal təsərrüfata, mədəniyyətə və təhsilə ayrılan xərclər azaldıldı. Dövlətə məxsus sənaye, nəqliyyat və kommersiya müəssisələrinin $\frac{1}{3}$ -ü özəlləşdirildi. Onların səhmlərinin fəhlə və qulluqçular tərəfindən satın alınması təşviq edildi. Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət qayğısı artırıldı. Nəticədə, 1980-ci illərdə istehsalın illik orta artım sürəti 3–4% oldu. Əhəlinin əksəriyyətin öz evi, avtomobili var idi. Onların yarıdan çoxu işə övladlarını yüksək təhsil səviyyəsini təqdim edən pullu məktəblərdə oxutdurmaq imkanına malik idilər. Lakin bununla yanaşı, əhəlinin

Marqaret Tetçer

20%-i yoxsulluq həddində yaşayırdı. Yeni vergi islahatı cəmiyyətin əksər hissəsi tərəfindən sosial ədalətsizlik kimi qiymətləndirilirdi. 1989-cu ildə hökumətdə onun siyasi avtoritarizminə qarşı etirazlar artdıqda Tetçer istefa verdi.

M. Tetçerin iqtisadi siyasətinin əsas prinsipini necə adlandırırdınız?

"Dəmir ledi" – 1976-cı il yanvarın 19-da Tetçerin öz çıxışında SSRİ-ni tənqid etməsinə cavab olaraq "Krasnaya zvezda" qəzetinin müxbiri Yuri Qavrilov yanvarın 24-də "Dəmir ledi qorxudur.." adlı məqalə dərc etdirdi. Bu ad ömrünün sonuna kimi M. Tetçerin ləqəbi kimi qaldı.

Tereza Mey

Mühafizəkarlar 1997-ci ilə kimi hakimiyyətdə qaldılar. Vergi islahatı ləğv edildi, Şotlandiyanın və Uelsin muxtariyyətləri genişləndirildi. Bu zaman Böyük Britaniya iqtisadi inkişaf sürətinə görə Avropa Birliyi ölkələri arasında öndə gedirdi. Mühafizəkarları əvəz edən leyboristlər Lordlar palatasında islahat keçirdilər. Olster məsələsi ilə bağlı tərəfləri qane edən saziş imzalandı. 2007-ci il avqustun 1-də Böyük Britaniya qoşunlarının Olsterdən çıxarılması başa çatdırıldı.

1998-ci il aprelin 10-da Olsterdə vəziyyətin nizamə salınması məqsədilə Böyük Britaniya, İrlandiya və Olsterin siyasi partiyaları arasında bağlanmış Belfast və ya Pasxa sazişinə əsasən Olsterə geniş muxtariyyət hüququ verildi. Silahlı qruplaşmalar tərk-silah olunmalı idilər.

2010-cu ildən etibarən mühafizəkarlar hakimiyyətdədirlər və hal-hazırda hökumətə Tereza Mey başçılıq edir.

Fransa. Fransanın işğaldan azad edilməsi mərhələsində fransızların "xilaskar" adlandırdıqları general Şarl de Qollun başçılığı ilə Müvəqqəti hökumət təşkil olundu. Şarl de Qoll Fransanın əvvəlki qüdrətini bərpa etməyə ümid edirdi. Hökumət dövlət aparatında çalışan satqın memurlara qarşı irimiqyaslı təmizləmə işləri apardı. Dünyada ən mükəmməl sosial sığorta sistemlərindən biri Fransada yaradıldı. 1944–1946-cı illərdə işğalçılarla əməkdaşlıq etmiş sahibkarların mülkiyyətləri müsadirə olundu, iqtisadiyyatın bəzi sahələrində isə müəssisələr mülkiyyətçiyə dəyəri ödənilməklə milliləşdirildi.

Şarl de Qoll

De Qoll qanunverici orqanın hökumətin gündəlik fəaliyyətinə müdaxiləsinə qarşı etiraz edərək 1946-cı ilin yanvarında istefa verdi. Oktyabrda keçirilən referendumda təsdiq edilən yeni Konstitusiyaya parlamentin icra hakimiyyəti üzərində güclü nəzarətini təsbit edirdi. Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi ilə Fransada Müvəqqəti rejim IV Respublika dövrü ilə əvəz olundu. Müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması, elmi-texniki tərəqqi, dövlət tərəfindən iri kapital qoyuluşu və sifarişlərin verilməsi iqtisadiyyatın inkişaf sürətini artırdı. Fransa 1950-ci illərin

ortalarında bu göstəriciyə görə ABŞ və Böyük Britaniyanı ötüb keçdi. XX əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq, kapitalın xaricə ixracı azaldılıb ölkə iqtisadiyyatına qoyulurdu.

1950-ci illərin ikinci yarısında hökumətlərin tez-tez dəyişməsi parlament sisteminin nüfuzunu sarsıdırdı. 1958-ci ildə Fransa ordusunun Əlcəzairdəki komandanlığı

qiyam qaldıraraq parlamentdən hakimiyyətin Şarl de Qolla verilməsini tələb etdi. Fransada hərbi çevriliş və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Parlament de Qolla geniş səlahiyyətlər verərək onun yaratdığı hökumətə etimad göstərdi və "tətillə çıxdı". Beləliklə, IV Respublika süqut etdi.

IV Respublikanın daxili siyasətdə əldə etdiyi uğurları təhlil edin.

1958-ci ilin sentyabrında de Qollun rəhbərliyi ilə hazırlanmış yeni Konstitusiya referendumda seçicilərin əksəriyyəti tərəfindən bəyənilədi. Güclü prezident hakimiyyətinin yaradılmasını nəzərdə tutan bu Konstitusiya ilə Fransada V Respublikanın yaradıldığı hüquqi cəhətdən təsbit edildi.

De Qollun prezidentliyi dövründə (1958–1969) ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı planlar qəbul olundu, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında sənayenin bir sıra sahələri yenidən quruldu, sənaye istehsalının həcmi artdı. Hökumət iri maliyyə-sənaye inhisarlarına böyük həcmdə maliyyə yardımları göstərsə də, Fransa sənayenin təmərküzləşməsi səviyyəsinə görə inkişafetmiş kapitalist ölkələrindən geri qalırdı. Ərzaq ixracına görə isə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. Lakin 1960-cı illərin ortalarından etibarən cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin de Qollun fəaliyyətində avtoritar meyillərə, hökumətin mühafizəkarlığına, həyat şəraitinin qənaətbəxş olmamasına qarşı narazılığı artmışdı. Tələbələr geridəqalmış hesab etdikləri təhsil sistemində qarşı çıxır, təhsillərini başa vurduqdan sonra işlə təmin olunacaqlarına zəmanət verilməsini tələb edirdilər.

Tələbələrin 1968-ci il Parisdə başlanan çıxışlarına daha sonra fəhlələr və qulluqçular da qoşuldular. Hökumət etirazçıların bəzi tələblərini təmin etdi. Parlament buraxıldı. Seçkilərdə partiyasının qalib gəlməsinə baxmayaraq, de Qoll əsaslı islahatların keçirilməsinin vacibliyi qənaətində idi. Senat və yerli özünüidare orqanlarının islahatı ilə bağlı referendumda çıxarılan qanun layihəsi qəbul edilmədikdə o, 1969-cu ildə istefa verdi. Onun "yeni cəmiyyət" in qurulacağını bəyan edən siyasi varisi Jorj Pompidu isə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini azaltmışdı. 1970-ci illərdə Fransanın iqtisadiyyatı sabit inkişaf dövrünə qədəm qoydu və əhəlinin güzəranının yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra islahatlar keçirildi.

Parisdə hökumət əleyhinə çıxışlar

Şarl de Qollun daxili siyasətinin əsas məqsədini müəyyənləşdirməyə çalışın.

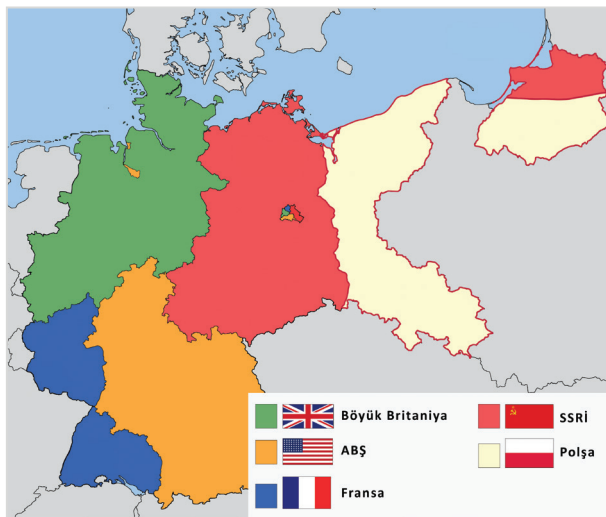
1980-ci illərin əvvəllərində hakimiyyətə gələn sosialistlərin həyata keçirdikləri geniş milliləşdirmə tədbirləri nəticəsində iqtisadiyyatda iri dövlət bölməsi yarandı. Minimum əməkhaqları, məzuniyyət günləri və ailə müavinətləri bir neçə dəfə artırıldı, həftəlik iş saati və təqaüd yaşı azaldıldı, yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri genişləndi, ölüm cəzası ləğv edildi. 1990-cı illərdə elmi-texniki inqilabın çoxqun inkişafı Fransanın sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Elektronika, informatika və onlarla əlaqəli sahələr sürətlə inkişaf etdi. 1994-cü ildə XX əsrin ən böyük texniki nailiyyətlərindən biri olan La Manş tuneli istifadəyə verildi.

Emmanuel Makron

2017-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində qalib gələn Emmanuel Makron Fransa respublikası tarixində ən gənc prezidentdir.

Almaniya Federativ Respublikası. Mühəribədən sonra viran qoyulmuş Almaniya-nın mənəvi cəhətdən tamamilə düşkün vəziyyətdə olan əhalisi üçün ən vacib məsələ gündəlik qida və yaşayış yeri ehtiyaclarının təmin edilməsi idi. Ölkənin maliyyə sistemi iflasa uğramışdı. ABŞ siqaretləri qara bazarlarda əsas "valyuta" hesab olunurdu. Qaçqın düşmüş və deportasiya olunmuş almanların sayı 12 mln. nəfərə çatmışdı.

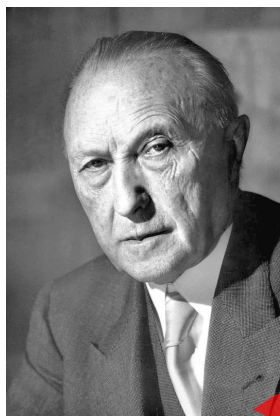

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyanın parçalanması və işğal zonalarına bölünməsi

elan etdi. Xristian Demokratik İttifaqının (XDI) rəhbəri **Konrad Adenauer** AFR-in ilk federal kansleri seçildi. SSRİ də, öz növbəsində, buna cavab olaraq Almaniyanın sovet işğal zonasında Almaniya Demokratik Respublikasının yaradılmasına qərar verdi.

1949-cu ildə Almaniyanın parçalanmasına səbəb olmuş amilləri müəyyən edin.

Konrad Adenauer

1950-ci illərdə AFR-də "iqtisadi möcüzə"nin baş verməsi, ilk növbədə, iqtisadiyyata iri kapital qoyuluşu, "Marşall planı"-na əsasən yardımın göstərilməsi, aşağı əməkhaqqı ilə çalışmağa razı olan yüksək ixtisaslı işçi ehtiyatının mövcudluğu, elmi-texniki tərəqqi, hərbi xərclərin az olması, ölkənin Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi integrasiyasında iştirakı ilə bağlı idi. Sənaye istehsalının artım sürətinə görə AFR bu dövrdə yalnız Yaponiya və İtaliyadan geri qalırdı. 1960-cı illərin əvvəllərində iqtisadi inkişafı təmin edən mənbələrin tükənməsi, iqtisadi böhranlar, tətil hərəkatlarının genişlənməsi Adenauerin nüfuzuna zərbə vurdu. "Şpigel" jurnalı ətrafında yaranmış qalmaqalla əlaqədar ictimai rəyin təzyiqi ilə 87 yaşlı Adenauer 1963-cü ildə istefa verdi. 1960-cı illərin sonu 1980-ci illərin əvvəllərində hakimiyyətdə olan koalisiya hökumətləri sosial-iqtisadi sahədə bir sıra islahatlar keçirdilər.

XDI-nin sədri **Helmut Kol** 1982-ci ildə AFR-in kansleri seçildi. Azad sahibkarlığın fəaliyyətinə qayğı artırıldı. Sabit maliyyə sistemi yaradıldı. 1980-ci illərin ortalarından etibarən iqtisadi yüksəliş başladı. 1990-cı ilin oktyabrında Şərqi Almaniyanın birləş-
- "Şpigel" jurnalı hökumətin fəaliyyətini tənqid etdiyi üçün redaksiyasına polis tərəfindən basqın edilmiş və bir sıra əməkdaşları həbs olunmuşdu.

dirilməsi ilə AFR ərazisinə görə Qərbi Avropanın üçüncü, əhalisinə görə isə birinci dövləti oldu. Şərqi Almaniyanın iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin qərbində və şərqində yaşayan almanların qarşılıqlı münasibətlərinin qurulması ən mürəkkəb məsələlərdən biri idi. Ölkə prezidentinin "Birləşmək – bölüşməyi bacarmaq deməkdir" fikri Qərbi Almaniyanın əksər əhalisi tərəfindən qəbul edilmirdi. İqtisadi problemlərin artması Kolun nüfuzuna mənfi təsir göstərirdi. 1998-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində H.Kol məğlub oldu.

Hal-hazırda AFR-in kansleri vəzifəsini 2005-ci ildən XDI-nin sədri Angela Merkel icra edir. O, Almaniyanın tarixində bu vəzifəni icra edən ilk qadın siyasətçidir.

Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra sosial-iqtisadi vəziyyətdə yaranmış çətinliklər nə ilə bağlı idi?

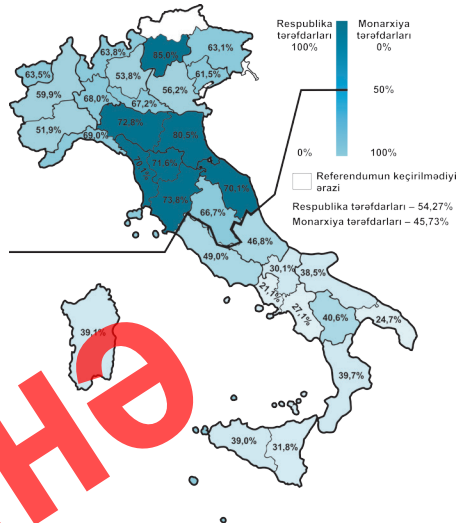
Angela Merkel və Helmut Kol

Helmut Kol dəfələrlə Almaniyanın parçalanmasının aradan qaldırılması haqqında çıxışlar etsə də, bu hadisənin şahidi olacağına inanmırdı. 1989-cu ilin noyabrında o AFR və ADR-in birləşdirilməsi haqqında 10 maddədən ibarət plan hazırladı. Almaniyanın birləşdirilməsi planlaşdırıldığından tez – 1990-cı ilin oktyabrında baş verdi.

Angela Merkel – 2004–2017-ci illərdə "Forbes" jurnalının apardığı rəy sorğusuna əsasən, 12 dəfə dünyanın ən nüfuzlu qadın siyasətçisi hesab olunmuşdur. 2012-ci ildə internet saytlarının biri Merkeli "Tefton Marqeret Tetçeri" adlandırmışdır.

İtaliya. Müharibədən sonra keçirilən referendumda respublika tərəfdarları qalib gəldilər. 1947-ci ildə Respublika-nın Konstitusiyası qəbul olundu. 1950-ci illərdə keçirilən aqrar islahat nəticəsində ölkənin cənubunda iri torpaq sahibkarlığı ləğv edildi. 1950–1963-cü illərdə sənaye istehsalının orta illik sürətinə görə İtaliya bütün Qərbi Avropa ölkələrindən irəlidə idi. "İqtisadi möcüzə", ilk növbədə, istehsalın əsas sahələrinə iri kapital qoyuluşu, dövlətin iqtisadiyyatda nizamlayıcı rolunun artırılması, "Marşall planı" əsasında yardımın edilməsi və İtaliyanın Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi integrasiyasında iştirakı ilə bağlı idi.

1980-ci illərdə İtaliyanın daxili siyasi vəziyyəti qeyri-sabitliyin güclənməsi ilə səciyyəvi idi. Növbədənənar parlament seçkilərinin keçirilməsini labüd edən hökumətlərin istefaları siyasi sistemdə islahatların aparılmasını tələb edirdi.

1946-cı ildə keçirilən referendumun nəticələri

İtaliyada mafiya qruplarının ölkə siyasətinə güclü təsiri 1990-cı illərin əvvəllərində daha da güclənmişdi. Hökumətin mafianı himayə etməsi, deputatların, ən azı, 100 nəfərinin mafioz olması bildirilirdi. 1991-ci ildə mafiya qrupları tərəfindən 718 qətl, 822 adam oğurluğu, 830 qəsd, 886 yerli hakimiyyət nümayəndələrinin qorxudulması qeydə alınmışdı.

1992–1994-cü illərdə mafiyanın siyasətə təsirinin aradan qaldırılması məqsədilə “Təmiz əllər” adı altında keçirilən irimiqyaslı antikorupsiya əməliyyatları gedişində İtaliyanın əsas siyasi partiyaları ölkə ictimaiyyəti qarşısında nüfuzdan düşdülər. 1993-cü ildə yeni seçki qanunu qəbul olundu. Növbəti ildə keçirilən parlament seçkilərində yeni siyasi ittifaqlar iştirak edirdilər. Bununla da, Birinci Respublika dövrü başa çatdı və İkinci Respublika dövrü başladı.

Silvio Berlusconi

2001-ci il seçkilərində “Forza Italia” (“İrəli, İtaliya!”) partiya-sının sədri Silvio Berlusconi qalib gələrək hökumət təşkil etdi və 2011-ci ilə kimi ona fasilələrlə başçılıq etdi. Avropada ilk dəfə idi ki, iri kapitalın nümayəndəsi, milyarder hökumət başçısı olurdu. Onun siyasət meydanında bu uğurunu “Berluskoni fenomeni” adlandırırlar.

“Berluskoni fenomeni” – S.Berluskoni İtaliyanın siyasət meydanına nisbətən gec, 57 yaşında atılmışdı. Lakin 1994-cü ilin yanvarında onun yaratdığı siyasi partiya 60 gündən sonra parlament seçkilərində qalib gəlməklə dünya siyasi tarixində nadir rekorda imza atdı. Berluskoninin istifadə etdiyi siyasi texnologiyanın yeniliyi öz siyasi maraqlarına uyğun olaraq, ictimai rəyi televiziya vasitəsilə təsir altına almağı bacarması idi. O, ölkə problemlərinin səbəbkarı kimi cəmiyyəti deyil, siyasi elitani günahlandırır. Özünü “yeni dövrün nümayəndəsi”, “İtaliyanın xilaskarı”, “azadlıq uğrunda mübariz” kimi qələmə verir, peşəkarlıq bacarığına və biznesdə uğuruna görə ölkədə özünə rəqib görmədiyini bildirirdi. Berlusconi İtaliya respublikasında Baş nazir vəzifəsini daha uzun müddət –1994-cü ildən 2011-ci ilə kimi fasilələrlə 4 dəfə icra etmiş dövlət xadimidir.

Cüzeppe Konte

Berluskoni iri kapitalın nümayəndəsi olduğuna görə onun siyasətdə qələbə qazanmasını “Berluskoni fenomeni” adlandırırlar. Onun hökumətinin keçirdiyi islahatlar cəmiyyət tərəfindən birmənalı qəbul edilmirdi. Müəllimlər və şagirdlər hökuməti dövlət təhsil sistemini zəiflətməkdə ittiham edərək təhsil islahatının əleyhinə çıxış etdilər. Vilayətlərə geniş muxtariyyət hüququ verən inzibati islahata qarşı güclü etiraz çıxışları oldu. 2005-ci ildə aparılan konstitusiyaya

islahatı ilə Baş nazirin səlahiyyətləri artırıldı. 2006-cı ildə onun hökumətinin nazirlərindən birinin Məhəmməd peyğəmbərin karikaturası çəkilmiş köynəyi geyinməsi və onu televiziya tamaşaçılarına nümayiş etdirməsi İslam dünyasında böyük etiraz çıxışlarına səbəb oldu.

2008-ci ildə parlament seçkilərində qalib gələn Berlusconi yenidən hökuməti təşkil etdi. Hökumət öz fəaliyyətinə küçələrdən zibillərin təmizlənməsi böhranının həlli ilə başladı. Daha sonra məhkəmə və təhsil sahələrində islahatlar keçirildi.

2018-ci il iyunun 1-dən İtaliya respublikasının 65-ci hökumətinə Cüzeppe Konte başçılıq edir.

1990-cı illərin əvvəllərində İtaliyanın əsas siyasi partiyalarının nüfuzdan düşməsinin səbəbini müəyyənləşdirin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mühəribənin Böyük Britaniyanın vəziyyətinə təsiri haqqında “zəfər və faciə” qiymətləndirməsini necə izah edərdiniz?
2. M.Tetçerin “havayı pəndir yalnız siçan tələsində olur” fikrinə münasibətinizi bildirin.
3. Qanunverici orqanın hökumətin gündəlik fəaliyyətinə müdaxiləsinə qarşı de Qollun etirazına münasibətinizi bildirin.
4. Fransızları 1960-cı illərin sonlarında de Qolla qarşı etiraza başlamağa vadar edən səbəblər hansı idi?
5. K.Adenauerin Almaniya tarixində rolu haqqında araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.
6. İtaliyada və Almaniya “iqtisadi möcüzə”lərin səbəblərini müqayisəli şəkildə təhlil edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Planlı iqtisadiyyat
- Sülh şəraitində birlikdə yaşama
- Durğunluq dövrü
- Yenidənqurma
- "Praqa baharı"
- Srebrenitsa soyqırımı

İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ-də Stalinin totalitar rejimi daha da gücləndi. Hər cür azadlıqların məhdudlaşdırılması, Kommunist Partiyasının diktaturası, iqtisadiyyat və mədəniyyət üzərində dövlət nəzarəti bu rejimin mahiyyəti idi. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra sovet cəmiyyətində tədricən yumşalma prosesi başladı.

Müharibə Sovet İttifaqına böyük iqtisadi zərbə vurmuşdu. Şəhərlər, kəndlər dağıdılmış, sənaye müəssisələri və kənd təsərrüfatı böyük zərər görmüşdü. Dördüncü beşillik planının (1946–1950-ci illər) məqsədi ölkə iqtisadiyyatının bərpa edilməsi idi. Ağır sənaye və infrastruktura daha çox vəsait ayrılması əhalinin, onsuz da, ağır olan vəziyyətini daha da pisləşdirirdi. Böyük metallurgiya müəssisələrinin və nəhəng elektrik stansiyalarının yaradılması Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqını dünyanın böyük hərbi və iqtisadi gücünə çevirdi. 1949-cu ildən atom bombasına sahib olan SSRİ-də sosial-iqtisadi problemlər tədricən dərinləşdi. Gündəlik tələbat məhsullarının azlığı, mənzil təminatı və iqtisadiyyatın xammalla təchiz edilməsi əsas problemlərdən idi.

Totalitar rejim. 1947-ci ildən sonra dünyanın iki qütbə bölünməsi düşüncələr üzərində də nəzarəti gücləndirdi. Cəmiyyətin bütün sahələri, siyasi və sosial-iqtisadi fəaliyyət dövlətin inhisarında idi. Planlı iqtisadiyyat sistemi davam etdirilirdi. Rejim rəsmi ideoloji təbliğatı gücləndirmişdi. 1940-cı illərin ikinci yarısı – 1950-ci illərin əvvəllərində repressiya və terror rejimi daha da sərtləşdirildi. Lakin 1953-cü ildə Stalinin ölümü ölkəni repressiyaların yeni dalğasından xilas etdi.

"Amerikaya çatmaq və onu ötüb-keçmək". Stalinin vəfatından sonra hakimiyyətə **Nikita Xruşşov** gəldi. Xruşşov dövrü (1953–1964) Stalinin totalitar rejiminin mülayimləşdirilməsi ilə səciyyəvidir. 1956-cı ildə Sov. İKP-nin XX qurultayında Stalin dövrünün şəxsiyyətə pərəstis siyasəti tənqid edildi. Bununla da, Xruşşov ölkədəki problemlərin səbəbi olaraq Kommunist Partiyasını deyil, Stalinin və onun ətrafını günahlandırdı. Xarici siyasətdə də dəyişiklik baş verdi. Soyuq müharibə əvəzinə, "Kapitalist dövlətlərlə sülh şəraitində birlikdə yaşama" prinsipi irəli sürüldü.

Stalin dövrünün tənqid edilməsi iqtisadi sahədə də dəyişiklikləri zəruri edirdi. Xruşşov kommunizmin yalnız bolluq yaradılması ilə qalib gələcəyini düşünürdü. Bu məqsədlə "Amerikaya çatmaq və onu keçmək" şüarını irəli sürdü. Mənzil təminatının yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması ön plana çəkildi. Xalqın həyat şəraiti yaxşılaşdırıldı. Xam torpaqların istifadəsinə başlanıldı.

Lakin Xruşşovun daxili və xarici siyasətindən narazı olan qüvvələr 1964-cü ildə onu vəzifədən kənarlaşdırdılar.

Durğunluq dövrü. Xruşşovdan sonra rəhbərliyə gələn **Leonid Brejnev** (1964–1982) hakimiyyəti dövrü islahatlar aparılmaması ilə bağlı olaraq durğunluq dövrü

İosif Stalin

1982-ci ildən SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini olan Heydər Əliyev sonralar qeyd edirdi: "Artıq 70-ci illərdə Sovet İttifaqı böhran keçirirdi. Hərbi güc çox idi, lakin iqtisadiyyat geriləyirdi. SSRİ iqtisadi rəqabətə davam gətirmirdi. Təkcə Sovet İttifaqı deyil, Şərqi Avropa ölkələri də..."

İbrahim Əliyev. "XX əsrin 80-ci illərində sovet rəhbərliyinin "yenidənqurma" siyasəti və onun nəticələri". strategiya.az. 16 fevral 2013-cü il

tin həyatına nəzarəti gücləndirdi. Bütün bunlar SSRİ-nin beynəlxalq nüfuzuna zərbə vurdu.

1980-ci illərin əvvəllərində SSRİ-nin dünyada və ölkə daxilində yürütdüyü təbliğatla sosial-iqtisadi reallıq fərqli idi. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, Sovet modeli sərt mərkəzləşmə, yuxarıdan planlaşdırma, iqtisadiyyatda bürokratik maneələr və şəxsi təşəbbüslərin qarşısının alınması 1930-cu illərdə olduğu kimi qalırdı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, 1930-cu illərdə cəmiyyətin əsasını kəndlərdə yaşayan və təhsil səviyyəsi aşağı olan sosial qruplar təşkil edirdi. 1980-ci illərdə isə cəmiyyət keyfiyyət və kəmiyyət cəhətdən dəyişmişdi.

Yenidənqurmada süquta. 1985-ci ildə hakimiyyətə gələn **Mixail Qorbaçov** "Yenidənqurma" adlanan islahatlar proqramı elan etdi. Xruşşovun dövründən fərqli olaraq, yenidənqurma yalnız iqtisadi sahəni deyil, daxili və xarici siyasi sistemi də əhatə edirdi. İqtisadi islahatlara əsasən ticarət və xidmət sahəsində xüsusi sahibkarlığa icazə verildi. Səmərəliliyin artırılması məqsədilə kadrların ixtisarı işsizliyin inkişafına səbəb oldu. İnflyasiya, tətillər artır, istehsal isə çökdü.

Rusiyanın prezidenti Boris Yeltsin (sağda) SSRİ prezidenti Mixail Qorbaçovdan Kommunist partiyasını qeyri-qanuni elan etməyi tələb edir. 1991-ci il, avqust

ləşdirdi. Digər tərəfdən, partiya və dövlət rəhbərliyindəki mühafizəkar qrup Qorbaçovu anarxiya yaratmaqda günahlandırdı. **1991-ci ilin avqustunda** dövlət çevrilişinə cəhd edildi. Lakin xalqın müqaviməti çevrilişin uğursuzluğuna səbəb oldu. Bu, ölkədə kommunist rejiminə qarşı narazılığı artırdı və mərkəzi hakimiyyətin süqutunu sürətləndirdi.

adlanır. Bütün dünyanı bürüyən iqtisadi böhranın başlanması ilə eyni vaxtda həyata keçirilən növbəti beşillik planda (1976–1980) hərbi sənaye və Sibiri geniş təbii resurslarının istifadəsi ön plana çıxdı. Dövlətin gəlirlərini artırmaq üçün əsasən xammal ixrac etmə siyasəti gücləndi. Lakin bu, problemlərin həllinə deyil, iqtisadi tənəzzülün genişlənməsinə səbəb oldu. ABŞ-la silahlanma yarışında hərbi xərclərin artması, iqtisadi səmərəliliyin və sərmayə qoyuluşunun azalması iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxardı. Təhsil səviyyəsinin tədricən yüksəlməsi, şəhər əhalisinin artması rəsmi ideologiyadan fərqli düşüncəyə sahib olan insanların çoxalmasına gətirib çıxardı. Sovet rejiminə müxalif fikirli ziyalılar ortaya çıxdı. Lakin təhlükəsizlik orqanları cəmiyyətə

Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslər Baltik ölkələrində, Qafqazda və başqa bölgələrdə millətçiliyin artmasına səbəb oldu. Yenidənqurma siyasəti bir çox qüsurlarla həyata keçirildi. Bu qüsurları hökumət iclasında M.Qorbaçova cəsarətlə bildirən **Heydər Əliyev** 1987-ci ildən vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Bundan istifadə edən Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinə qarşı iddia irəli sürdü. Tezliklə Ermənistanda və Qarabağda azərbaycanlı əhaliyə qarşı terrorçuluq fəaliyyəti başlandı. Sovet rəhbərliyi tərəfindən qarşısının alınmaması ölkədə yeni milli münaqişə ocaqlarının yaranmasına səbəb oldu. Bu, iqtisadi və siyasi böhranı dərinləşdirdi.

SSRİ-yə daxil olan dövlətlər öz müstəqilliklərini elan etdilər. 1991-ci ilin dekabrında Qorbaçovun istefası ilə SSRİ-nin varlığına son qoyuldu.

Rusiya müasir dövrdə. Rusiya tarixi üçün 1990-cı illər bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi islahatlarla səciyyəvidir. Bu islahatların əsasında özəlləşdirmə prosesi dayanırdı. Lakin özəlləşdirmə prosesində yol verilən qanunsuzluqlar, korrupsiya və ölkədə kriminal vəziyyətin pisləşməsi islahatların uğursuzluğuna səbəb oldu. İnflyasiya artdı, əhalinin vəziyyəti pisləşdi. Bu dövrdə siyasi həyatda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Çoxpartiyalı sistem formalaşdı. Eyni zamanda ölkənin çoxmillətli olması etnik-dini münaqişələrin, müstəqillik meyillərinin artmasına səbəb olurdu. 1994-1996-cı illər Çeçenistan müharibəsində məğlubiyyət siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Rusiya Federasiyasının ilk prezidenti **Boris Yeltsin** 1999-cu ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldu. Hakimiyyətə **Vladimir Putin** gəldi. Onun siyasətinin əsasını dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və Rusiyanın beynəlxalq nüfuzunun bərpa edilməsi təşkil edirdi. Siyasi sabitlik və Rusiyanın ixracatının əsasını təşkil edən neft-qaz məhsullarının qiymətinin dünya bazarında yüksəlməsi nəticəsində ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşmağa başladı. Hərbi sənayenin modernləşməsi Rusiyanın əvvəlki hərbi qüdrətinin bərpasına səbəb oldu.

*Rusiya Federasiyasının
Prezidenti Vladimir Putin*

2014-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən ilhaq edilməsi ABŞ və Avropa Birliyinin ona qarşı iqtisadi sanksiya tətbiq etməsinə səbəb oldu.

Şərqi Avropada “Sovet modeli”nin yaradılması. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropa ölkələrində əvvəlcə bütün siyasi qüvvələri birləşdirən Milli Birlik Hökumətləri yaradıldı. Siyasi azadlıqlar bərpa edildi. Parlament seçkiləri keçirildi. Ona görə də bu dövr “xalq demokratiyası” dövrü adlanırdı. Lakin tədricən bu ölkələrdə olan Sovet qoşunlarının müdaxiləsi ilə Kommunist Partiyalarından başqa digər siyasi təşkilatlar qadağan edildi. 1940-cı illərin sonlarında Rumıniyada, Macarıstanda, Polşada, Bolqarıstanda, Şərqi Almaniya və Çexoslovakiyada sosialist sistemi – “Sovet modeli” totalitar rejimlər yaradıldı. Təqribi rejim, xüsusi mülkiyyətin ləğvi və milliləşdirmə, planlı iqtisadiyyat bu rejimin xüsusiyyətləri idi. SSRİ-nin üstünlüyünü qəbul etməsə də, sosialist rejimi Yuqoslaviyada da qurulmuşdu.

Stalinin ölümündən sonra SSRİ-də baş verən mülayimləşmə siyasəti Şərqi Avropa ölkələrinə də təsir göstərdi. 1956-cı ildə Macarıstanda sosialist rejiminə qarşı xalq hərəkatı baş verdi, lakin Sovet hərbi qüvvələri tərəfindən yatırıldı. 1968-ci ildə Çexoslovakiyada rejimin liberallaşdırılması üçün islahatlara təşəbbüs edildi. Senzura ləğv olundu, Kommunist Partiyasından başqa digər siyasi partiyaların fəaliyyətinə icazə verildi. “Praqa baharı” adlanan bu islahatlar Sovet rəhbərliyinin narazılığına səbəb oldu. Ona görə də SSRİ və onun müttəfiqləri – Bolqarıstan, Polşa, Macarıstan ölkəyə müdaxilə etdilər. Çexoslovakiyada xalqın iradəsinə zidd olaraq hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi.

1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də başlanan **yenidənqurma və aşkarlıq** siyasəti Şərqi Avropa ölkələrinə də təsir göstərdi. Bu ölkələri tətillər və nümayişlər bürüdü. 1989-cu il Şərqi Avropanın sosialist ölkələri üçün dönüş nöqtəsi oldu. Polşada, Çexoslovakiya-

da, Macarıstanda və Bolqarıstanda sosialist sisteminin dağılması dinc yolla, islahatlarla həyata keçirildi. Rumıniyada **Nikolau Çauşeskunun** diktatura rejimi xalq üsyanı ilə devrildi. 1989-cu ildə Berlin divarı dağıldı və 1990-cı ildə Almaniyaya birləşdirildi.

"Beynəlxalq ictimaiyyət tərəfli bir şəkildə minlərlə insanı silahsızlaşdırmış və sonra da onları ən azğın düşmənlərinə təslim etmişdir. ...Beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyi qatilləri cəsarətləndirmiş, onlara yardım etmiş və işlərini asanlaşdırmışdır. Srebrenitsanın ələ keçirilməsi, əslində, olmamalı idi. ...Minlərlə müsəlman bosniyalı uşaqların atalarının, babalarının, yaxınlarının serblər tərəfindən qətl edilməsi həkayəsi ilə böyüməsi olmamalı idi".

İlk kütləvi məzarları ortaya çıxaran Pultzer mükafatı qazanan ABŞ jurnalisti David Rohde. "Son Oyun", səh. 351, 353.

Müəllif hadisənin səbəbi olaraq nəyi göstərir və beynəlxalq ictimaiyyəti nədə günahlandırır? Şəkil və mənbə əsasında Xocalı və Srebrenitsa soyqırımlarını müqayisə edin.

Srebrenitsa soyqırımının qurbanının məzarı

Qondarma "erməni soyqırımı"nı tanıyan Rusiyanın Srebrenitsa soyqırımını tanımasını necə dəyərləndirirsiniz?

Sonralar Bosniya prezidenti **Aliya İzzetbeqoviç** xalqa müraciətində qeyd etmişdir: "Mühəribədə böyük zülmə məruz qaldınız. Zalımları əfv edib-etməməkdə sərbəstsizsiniz. Nə edirsiniz edin, amma soyqırımını unutmayın. Çünki unudulan soyqırımı təkrar olunur!"

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Dördüncü beşillik planın mənfə cəhəti nə idi?
2. Stalinin ölümü SSRİ-nin sonrakı siyasi inkişafına necə təsir göstərdi?
3. Xruşşov dövrü hansı xüsusiyyəti ilə səciyyələndirilir?
4. Leonid Brejnevlin hakimiyyət illəri nə üçün "durğunluq dövrü" adlandırılır?
5. Yenidənqurma siyasəti SSRİ-nin süqutunu nə üçün sürətləndirdi?
6. Sosialist sisteminin dağılması nə üçün yeni münaqişələrin yaranması ilə müşahidə edilirdi?
7. Şərqi Avropada "Sovet modeli"nin yaradılmasının səbəb-nəticə əlaqəsini təhlil edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Trumen doktrinası
- Marşall planı
- Kibris sülh hərəkəti
- "Ağ inqilab"
- İslam inqilabı
- İran–İraq müharibəsi

Türkiyə və İran İkinci Dünya müharibəsində bitərəf olsalar da, əslində, müharibə onlara iştirak edən dövlətlər qədər təsir etdi. Müharibə dövründə Türkiyədə həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər gənc dövlətin sosial vəziyyətinə dərin təsir göstərdi. İran isə müharibə meydanına çevrilməyə də, ərazisi işğal edilmişdi. Müharibədən sonra hər iki dövlət yerləşdikləri coğrafi mövqeyə görə dünyanın geosiyasi vəziyyətində önəmli amilə çevrildilər.

İkinci Dünya müharibəsində hər iki tərəfin cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə bitərəf qaldı. 1945-ci ilin fevralında Türkiyə Almaniyaya və Yaponiyaya müharibə elan etdi. Bunun səbəbi yaranması nəzərdə tutulan BMT-yə üzv qəbul edilmək üçün bu addımın atılmasının əsas şərt olması idi. Lakin bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq vəziyyəti çətin idi. Belə ki 1945-ci ilin martında SSRİ Türkiyəyə ərazi iddiaları irəli sürmüşdü. Ona görə də Türkiyə SSRİ-nin təcavüz təhlükəsinə qarşı ABŞ-la yaxınlaşmağa məcbur idi. **Trumen doktrinası** və **Marşall planına** əsasən, ABŞ Türkiyəyə hərbi-iqtisadi yardım göstərdi.

Müharibə dövründə həyata keçirilən iqtisadi siyasət – əmlak və torpaq vergisi böyük torpaq və sənaye müəssisələri sahiblərinin narazılığına səbəb olmuşdu. 1945-ci ildə qəbul edilən aqrar qanuna görə, dövlət torpaqlarının torpaqsız kəndlilərə paylanması və böyük torpaq sahiblərinin mülklərinin bir hissəsinin milliləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanun torpaq sahiblərinin narazılığı ilə nəticələndi. Ona görə də onlar torpaq sahibləri olan millət vəkillərinin təzyiqi ilə yumşaldıldı.

Türkiyəni İkinci Dünya müharibəsində daxil olmasına imkan verməyən prezident **İsmət İnönü** müharibədən sonra ölkədə demokratiyanın genişlənməsini təmin etdi. O, ölkənin qarşılaşdığı sosial-iqtisadi problemlərin xarici iqtisadi əlaqələr genişləndirilmədən həll edilməyəcəyini anlayırdı. Ona görə də bu dövrdə siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə islahatlar keçirildi.

"Dünyanın azadlıqsevər xalqları üçün müstəqil və iqtisadi cəhətdən sabit bir dövlət olaraq Türkiyənin gələcəyi, şübhəsiz, Yunanıstanından önəmsiz deyil. ...Türkiyənin milli birliyi və bərabərliyi Orta Şərqdə nizamın qorunması üçün son dərəcə önəmlidir. ...Yunanıstanda olduğu kimi, Türkiyənin ehtiyac duyduğu yardımı da ABŞ təmin etməlidir.

...Yunanıstanda hakimiyyətin silahlı azlığın əlinə keçməsi qonşu Türkiyəyə də təsir göstərə biləcəkdir. Qarışıqlığın bütün Orta Şərqə yayılma ehtimalı yüksəkdir. Bu həlledici anda Yunanıstan və Türkiyəyə lazım olan yardımı etməsək, bunun təsirləri Qərbdə və Şərqdə özünü göstərəcəkdir".

ABŞ prezidenti H.Trumenin ABŞ Konqresində çıxışı. 12 mart 1947-ci il
Tarix. İstanbul, 2002. səh. 297

? *Trumen Türkiyənin əhəmiyyətini necə əsaslandırır? Türkiyənin gələcəyi hansı dövlət üçün önəmli hesab edilir?*

"İnkişaf etmiş cəmiyyətin maddi şərtlərini və mənəvi vasitələrini mümkün qədər tez tamamlamaq üçün çalışmalıyıq. Respublika ilə qurulan xalq idarəsi bütün istiqamətlərdə irəliləməyə və inkişafa davam edəcəkdir. Müharibə dövrünün ehtiyatlı tədbirlərini zəruri edən çətinliklər aradan qalxdıqca ölkənin siyasi və düşüncə həyatında demokratiya daha da genişlənəcək".

Türkiyə Prezidenti İsmət İnönünün çıxışı.
May, 1945-ci il
Tarix. İstanbul, 2002. səh. 283

? *İsmət İnönü ölkədə demokratiyanın genişlənməsinə hansı amilin təsir edəcəyini irəli sürürdü?*

1940-cı illərin ikinci yarısı – 1950-ci illərdən başlayaraq Türkiyədə dövlətin iqtisadiyyata nəzarəti nisbətən zəiflədi. İqtisadiyyatda xarici ticarətə imkan verən liberal siyasət həyata keçirilməyə başlandı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq siyasi və iqtisadi sistem Türkiyənin daxili siyasi durumuna da təsir göstərdi. BMT-yə üzv olan Türkiyə daxili siyasətində demokratikləşmə tədbirləri həyata keçirdi. İlk növbədə, siyasi partiyaların yaradılmasına icazə verildi. Müharibədən sonra iqtidarda olan Cümhuriyyət Xalq Partiyasının bir qrup üzvü ayrılaraq Demokrat Partiyasını qurdular. Onlar iqtisadi siyasətdə milliləşdirmənin əleyhinə çıxdılar. 1950-ci il seçkilərində Demokrat Partiyasının qalib gəlməsi Türkiyə tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Partiyanın liderləri **Cəlal Bayar** prezident, **Adnan Menderes** isə Baş nazir oldu. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasətində ABŞ-a meyil gücləndi. Türkiyə NATO-ya daxil olmaq üçün Koreya müharibəsində ABŞ-ın və Cənubi Koreyanın müttəfiqi kimi fəal iştirak etdi. Nəticədə, 1952-ci ildə NATO-ya daxil oldu. Onun ərazisində ABŞ hərbi bazasının yaradılmasına icazə verildi. 1950-ci illərin ortalarından başlayan iqtisadi zəifləmə və böhran əlamətləri daxili vəziyyəti gərginləşdirdi. Türkiyə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsullarına xarici tələbatın azalması ölkənin gəlirlərini aşağı saldı. İnflyasiya sabit gəlirli əhalinin – məmurların, müəllimlərin, fəhlələrin və hərbiçilərin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Tezliklə iqtisadi və siyasi səbəblər üzündən Demokrat Partiyasına qarşı narazılıq artdı. Mətbuat, məhkəmə və ali məktəblərə təzyiqin çoxalması bunun səbəblərindən biri idi. Ölkədə siyasi qütbləşmə və gərginlik tədricən yüksəlirdi. Baş nazir Menderes mətbuatda və çıxışlarında iqtisadi rifahın mövcud olduğunu iddia etsə də, əslində, iqtisadiyyat pozulmuş, yoxsulluq artmışdı. Nəticədə, tələbə nümayişləri baş qaldırdı. 1960-cı ildə hərbi çevriliş baş verdi və ordu hakimiyyəti ələ keçirdi. Beləliklə, Türkiyə tarixində hərbi çevrilişlər dövrünün başlanğıcı qoyuldu.

Türkiyə 1960–1980-ci illərdə. 1961-ci ildə yeni Konstitusiyaya qəbul edildi. Onun önəmli cəhəti hakimiyyət bölgüsü prinsipinin güclənməsi və icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması idi. Hökumətə nəzarəti artırmaq üçün Konstitusiyaya Məhkəməsi yaradıldı. Məhkəmə müstəqilliyi əsas hüquq və azadlıqların təminatı hesab edilirdi. Məhkəmə ilk dəfə olaraq qanunverici və icraedici hakimiyyət qolları ilə bərabər, “üçüncü hakimiyyət” qurumu kimi tanındı. İcraedici hakimiyyətin səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı və ona nəzarət gücləndirildi. Mətbuat azadlığı genişləndi. 1961-ci il Konstitusiyasının təmin etdiyi siyasi azadlıqlar həmkarlar ittifaqı və sol təmayüllü təşkilatların (Kommunist və s.) yaranmasına səbəb oldu. Lakin 1969-cu ildən genişlənən siyasi sabitsizlik və qütbləşmə ordunun yenidən siyasətə müdaxiləsinə gətirib çıxardı. 1971-ci ildə yaranan yarıhərbi rejim dövründə Konstitusiyaya dəyişikliyi edildi. Nəticədə, əsas hüquq və azadlıqlar, TRT (dövlət televiziyası) və universitetlərin muxtariyyəti məhdudlaşdırıldı. İcraedici hakimiyyətin səlahiyyətləri gücləndirildi və ona məhkəmə nəzarəti zəiflədi.

1971-ci il Konstitusiyaya dəyişikliyi necə dəyərləndirirsiniz?

1950-ci illərdən başlayaraq **Kipr məsələsi** Türkiyənin xarici siyasətinin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdi. Adanın yunan və türk icması arasında fikir ayrılığı var idi. Yunanlar Kiprin Yunanıstana ilhaq edilməsini (enosis), türklər isə iki tərəf arasında bölünməsinə təklif edirdilər.

1960-cı illərdə Kiprdə (Kıbrıs) vəziyyət gərginləşdi. Yunan millətçiləri Kiprin türk əhalisinə qarşı soyqırımı və terror siyasəti həyata keçirdi. 1974-cü ildə Yunanıstanın Kipri enosis (birləşdirmə) cəhdinə cavab olaraq Türkiyə "Kıbrıs (Kipr) sülh hərəkəti" adı ilə

Bülent Ecevit

Xilaskar türk ordusu Kiprdə

adaya qoşun çıxardı. Türk əhalisinin soyqırımına göz yuman ABŞ, İngiltərə və SSRİ bu hadisəni işğal kimi qiymətləndirdi. Türkiyəyə qarşı siyasi təzyiq və iqtisadi embarqo tətbiq edildi. Lakin Türkiyənin Baş naziri **Bülent Ecevit** qətiyyət göstərərək geri addım atmadı. Kiprin şimalında türk dövlətinin yaradılması ilə ada iki hissəyə bölündü.

1970-ci illər Türkiyədə siyasi qeyri-sabitlik və tez-tez baş verən hökumət dəyişiklikləri ilə səciyyəvidir. Sağ (mühafizəkar və millətçi) və sol (sosialist və kommunist) təmayüllü təşkilatlar arasında siyasi mübarizə artıq silahlı mübarizəyə çevrilirdi. Terror və müxtəlif siyasi qruplar arasında silahlı münaqişələr artmışdı. Bu isə cəmiyyətdə xaos yaradırdı. Həmkarlar ittifaqlarının təşkil etdikləri tətillər hərəkatı genişlənirdi. Belə bir siyasi şəraitdə 1980-ci ildə yeni hərbi çevriliş baş verdi.

Kənan Evrenin başçılığı ilə hərbi rejim yaradıldı. Siyasi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün bir çox siyasi liderlərə siyasi fəaliyyət qadağası qoyuldu. 1983-cü ildə fövqəladə vəziyyət ləğv edildi və seçkilər nəticəsində hakimiyyətə **Turqut Özal** gəldi.

Turqut Özalın inkişaf planı

İnkişaf üçün zəruri ünsürlərin başında ixracat və görünməyən gəlirlər (turizm, xidmət və s.) dayanır. ...Sabit inkişafın ən önəmli şərti budur. Mənbələrdən ən əhəmiyyətli vətəndaşların qənaətidir. ...Xarici borc ağıllı edilsə, valyuta gətirə biləcək layihələrdən istifadə olunarsa, Türkiyə təkrar sıxıntıya düşmədən bu mənbələri istifadə edə bilər. Məsələn, 1 milyard dollar borcla etdiyimiz yatırım bir neçə il ərzində 1 milyardlıq ixracat həyata keçirirsə, bu, ağıllı borclanmadır. Beləliklə, həm borclar rahat ödənər, həm də başqasının pulundan istifadə etməklə daha sürətlə inkişaf baş verər. Keçmişdə borclanma sahəsində edilən səhv alınan borcların valyuta qazandırmayan yatırımlara sərf edilməsi idi. ...Həmçinin xarici kapital ağıllı bir siyasətlə Türkiyəyə gətirilə bilsə, həm texnoloji inkişaf sürəti artar, həm də işsizliyi qısa zamanda həll edə bilərik.

“Turqut Özalın görüşləri”
Tarix. İstanbul, 2002. səh. 355

?

İqtisadi inkişaf üçün hansı amillər zəruri hesab edilir? Ağıllı borclanma anlayışını dəyərləndirin.

Turqut Özal

Süleyman Dəmirəl

Rəcəb Tayyib Ərdoğan

Turqut Özal iqtisadiyyatda liberal islahatlar həyata keçirdi. Onun hakimiyyəti illərində azad bazar iqtisadiyyatı tətbiq edildi. Xarici ticarət sərbəstləşdirildi. Xarici kapital təşviq edildi. İstehsal, nəqliyyat və rabitənin inkişafına şərait yaradıldı.

1989-cu ildə prezident seçilən T.Özal 1993-cü ildə vəfat etdi. Həmin il **Süleyman Dəmirəl** prezident, **Tansu Çillər** isə Türkiyənin ilk qadın Baş naziri oldu.

1990-cı illərdə siyasi sabitsizlik tədricən ölkənin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Əhalinin yüksək artımı və kəndlərdən şəhərlərə axını demoqrafik tarazlığı pozmuşdu. İşsizlik və inflyasiya sürətlə çoxalırdı. Gəlirlərin bölüşdürülməsində ədalətsizlik və korrupsiya bu dövrdə ölkənin əsas sosial problemlərindən biri idi. Xarici dövlətlərin Türkiyəyə təsir vasitəsinə çevrilən separatçı PKK (Kürdistan İşçi partiyası) təşkilatı terrorçuluq fəaliyyətini genişləndirdi. 2002-ci il seçkilərində qalib gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası hələ də hakimiyyətdədir. Bu partiyanın lideri **Rəcəb Tayyib Ərdoğan** əvvəl Baş nazir, sonralar isə prezident seçildi.

İran. İkinci Dünya müharibəsində İran özünü bitərəf elan etsə də, şah hökumətinin Almaniya ilə yaxınlaşması onun ərazisinin 1941-ci ildə SSRİ və İngiltərə qoşunları

tərəfindən işğal edilməsinə səbəb oldu. Rza şah devrildi və onun oğlu **Məhəmməd Rza (1941–1979)** şah elan edildi. Razılışmaya əsasən, müharibə bitdikdən sonra bu dövlətlər qoşunlarını geri çəkməli idilər. Ona görə də ABŞ və İngiltərə qoşunları 1945-ci

Məhəmməd Rza şah Pəhləvi

ildə İranı tərk etdilər. Lakin Sovet qoşunları işğal bölgəsi olan Cənubi Azərbaycanda qalırdı. Cənubi Azərbaycan məsələsi Soyuq müharibənin başlanmasına təsir edən amillərdən biri oldu. Bu məsələ 1945-ci ildə yaradılmış BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edilən ilk hadisə idi.

Şah hökuməti SSRİ-yə güzəştli neft müqaviləsi vəd edərək **1946-cı ildə** Sovet qoşunlarının İranı tərk etməsinə nail oldu. Bundan sonra İran ordusu hücum edərək Cənubi Azərbaycan muxtar hökumətini işğal edərək ləğv etdi. Bundan sonra ziyalılara və demokratik qüvvələrə qarşı repressiya siyasəti həyata keçirildi. Onlar həbs olunur və İranın cənubuna sürgün edilirdilər. Mətbuat üzərində senzura qoyulmuşdu. Ölkədə iqtisadi böhran güclənir, işsizlik artırdı. Kütləvi nümayiş və fəhlə tətiləri baş verirdi.

1940-cı illərin sonunda ingilislərin inhisarında olan neft sənayesinin milliləşdirilməsi uğrunda mübarizə başlandı. Bu hərəkatın başında Milli Cəbhə lideri **Məhəmməd Müsəddiq** dururdu. 1949–1953-cü illəri əhatə edən ictimai-siyasi hərəkatın əsas tələbləri İranın siyasi həyatının demokratikləşdirilməsi, neft sənayesi üzərində ingilis inhisarına son qoyulması və bu sahənin milliləşdirilməsi idi. 1951-ci ildə Müsəddiqin təklifi ilə Məclis neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Xalq arasında böyük nüfuzu olan Müsəddiq Baş nazir təyin edildi. Bu, İngiltərə və ABŞ-ın narazılığına səbəb oldu. Müsəddiq iqtisadi problemləri həll etmək üçün tədbirlər həyata keçirdi. Bu məqsədlə böyük torpaq sahiblərinə məxsus ərazilərin bir hissəsini torpaqsız kəndlilərə paylaşmaq göstərişini verdi. Ancaq Müsəddiqin bu cəhdləri böyük torpaq sahiblərinin ona qarşı çıxmasına səbəb oldu. 1953-cü ilin avqustunda ABŞ və İngiltərənin köməyi ilə dövlət çevrilişi baş verdi. Müsəddiq hökuməti devrildi.

Məhəmməd Müsəddiq

İranda “Ağ inqilab”. 1960-cı illərin əvvəllərində iqtisadi böhranın dərinləşməsi İranda siyasi vəziyyəti gərginləşdirmiş, sosial ziddiyyətləri gücləndirmişdi. Şah hökuməti artıq problemi zor gücü ilə həll edə bilməyəcəyini anlamışdı. Ona görə də hökumət islahatlar keçirməyə məcbur oldu. Bu islahatlar güc tətbiq edilmədən həyata keçirildiyi üçün **“Ağ inqilab”** adlandırıldı. İslahatlar sosial, iqtisadi və mədəni sahələri əhatə edirdi. Əsasən aqrar sahədə aparılan bu islahatlar ilk olaraq 1962-ci ildə Cənubi Azərbaycanda həyata keçirilməyə başlandı. Çünki burada sosial ziddiyyətlər daha dərin, narazılıq daha güclü idi. Bu islahat kəndlilərin dövlətdən və iri torpaq sahiblərindən torpaq sahələri satın almasına yardım etməli idi. Aqrar islahatlar nəticəsində kənddə yarımfeodal torpaq mülkiyyətinə son qoyuldu. Kəndlilərin böyük bir hissəsi torpaq sahibinə çevrildi. Lakin aqrar islahatların yarımçıq keçirilməsi, kəndlilərə dövlət tərəfindən maliyyə yardımının edilməməsi bu sahədə problemləri tamamilə həll etmədi. Aqrar islahatlar böyük torpaq sahibləri olan ruhanilərin narazılığına səbəb oldu. Məhkəmə islahatı nəticəsində bu sahədə də nəzarəti itirmələri onların şah hökumətinə qarşı nifrətini daha da artırdı. Həmçinin, dünyəvi orta və ali məktəblərin açılması da ruhanilərin nüfuzunu sarsıtmışdı. 1960–1970-ci illərdə reallaşdırılan islahatlarda ölkənin sənayeləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmirdi.

a) “İranda sosial ədalətsizliyə, zülm və istismarı meydana gətirən amillərə və inkişafın önünə keçib cəmiyyəti ibtidai səviyyədə saxlamaq istəyən irticaya son qoyaraq köklü bir düzənə ehtiyac vardır. Köhnənin yerinə yeni bir düzən qoyarkən... İran xalqının xarakterinə, ölkənin ərazisinə, tarixinə və coğrafiyasına uyğun yol seçilməlidir. İki əsas prinsip bizim üçün müqəddəs sayılmalı idi. Birincisi, mənəvi prinsiplərimiz və dini inanclarımız, digəri isə şəxsi və ictimai azadlığın qorunması idi”.

Məhəmməd Rza şah Pəhləvi

b) “Xalqım, şahı inanmayın. O sizin xilaskarınız deyil. Sizi düşünmür, yalnız özünü və ona əmr edənləri düşünür. Ölkəmizi satır və hamınızı aldadır. Şah getməlidir!”

M.Xomeyni.

İnqilabdan sonra İran İslam Respublikasında siyasət.

Konya, 2016. səh. 57, səh. 61

Mənbələri müqayisə edin. Şahın çıxışı ilə fəaliyyəti uyğun idimi? Sizcə, problemlərin həlli üçün islahat, yoxsa inqilab daha əlverişlidir?

ABŞ prezidenti C.Karter 1978-ci ildə İrana rəsmi səfərində demişdir: "Dünyanın ən problemlili bölgəsində, şahın böyük liderliyi altında İran bir sabitlik adasıdır".

İnqilabdan sonra İran İslam Respublikasında siyasət.
Konya, 2016. səh. 62

Sizcə, ABŞ prezidentinin bu mülahizəsi doğru idi?

İran İslam inqilabı

şəhərində nümayişçilərə qarşı silah işlədilməsi Cənubi Azərbaycanda narazılıqla qarşılandı. 1978-ci il fevralın 18-də Təbrizdə dini başçı **Şəriətmədarinin** çağırışı ilə əhali nümayişə çıxdı. Nümayişdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan insanlar iştirak edirdilər. Dinc etiraz nümayişi mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Şahın devrilməsi ilk dəfə Təbriz üsyanında tələb edilmişdir. Şah İranın başqa şəhərlərindən gətirdiyi hərbi hissələrin köməyi ilə Təbriz üsyanını qəddarlıqla yatırdı. Təbriz üsyanı İranın siyasi və sosial həyatına böyük təsir göstərdi. Üsyanlar bütün ölkəni bürüdü. Əhalinin bütün

"Nə Şərq, nə Qərb" – səfalət çəkən və təzyiq altında yaşayanların dünyasında islam inqilabının süarıdır. Bu, müsəlman ölkələrinin və Allahın izni ilə islamı insanlığın yeganə xilas yolu seçəcək ölkələrin əsl bloklara qoşulmamaq siyasətini ifadə edir. Müsəlman ölkələri və xalqları nə Qərbə (ABŞ və Qərbi Avropaya), nə də Şərqə (SSRİ-yə) bağlı olmalıdır".

Ayətullah Xomeyni.
Tarix. İstanbul, 2002. səh. 247

İslam inqilabı. ABŞ-ın köməyi ilə şah ölkədə qərbləşdirmə siyasəti yürüdü. Əhalinin böyük hissəsi yoxsulluq və səfalət içərisində yaşayırdı. Kiçik bir qrup isə dövlətin bütün gəlirlərini mənimsəyirdi. Orta təbəqənin olmaması bu iki qrup arasında tarazlığı pozurdu. İslahatların keçirilməsi ilə yanaşı, şah hökuməti demokratik qüvvələrə, ziyalılara və mütərəqqi din xadimlərinə qarşı təqib siyasətini davam etdirirdi. Əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi, cəmiyyətdə islahatlara, qərbləşdirmə tədbirlərinə nifrəti artırırırdı. Bu, dini müxalifətin güclənməsinə də səbəb oldu. 1970-ci illərin ikinci yarısından etibarən İranın müxtəlif yerlərində baş verən hadisələr ölkədə sosial narazılığın yüksəldiyini göstərirdi.

Şah rejiminin milli və sosial zülmünə daha çox məruz qalan Cənubi Azərbaycanda bu narazılıq güclü idi. 1978-ci ilin yanvarında ölkənin ən böyük dini mərkəzlərindən olan Qum

social təbəqələrinin hərəkata qoşulmasına səbəb oldu. İnqilabın əsas xüsusiyyətlərindən biri şah hakimiyyətinə qarşı mübarizənin bütün social təbəqələri birləşdirməsi idi. Ona görə də İran İslam inqilabı tarixdə ən böyük kütləvi hərəkatlardan biri olmuş, şah hakimiyyətinin əsaslarını sarsıtmışdır. Bu zaman xaricdə olan və sonralar azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən **Ayətullah Musəvi Xomeyni** Təbriz əhalisinə məktub yazaraq onların qəhrəmanlığını alqışlamışdı. Təbriz üsyanının əks-sədası Avro-

pa və Amerikada da çox güclü oldu. Xəbərin "Vaşinqton Post" və "Nyu-York Tayms" kimi qəzetlərdə yayılması ilə Təbriz azadlıq mərkəzi kimi məşhurlaşdı.

1978-ci il sentyabr ayında inqilabın ikinci mərhələsi başladı. Bu dövrdə inqilabda ruhanilərin rolu artdı. Hərəkata sürgündə olan M.Xomeyni rəhbərlik edirdi.

Ölkədə tətıl və nümayişlərin ara verməməsi, hərəkət rəhbərlərinin “Şah getməlidir!” təkidli tələbi, sayı milyonları ötmüş inqilabçıların təzyiqi nəticəsində şah 1979-cu ilin yanvarında İranı tərk etdi. Fevralda Ayətullah Xomeyni Parisdən Tehrana qayıtdı. İnqilab qalib gəldi. Ümumxalq rəy sorğusu ilə 1979-cu il aprelin 1-də **İran İslam Respublikası** elan edildi. Bununla da, inqilabın milli-demokratik istiqamətdə inkişafının qarşısı alındı.

İslam inqilabından sonra şah hakimiyyətini müdafiə etdiyi üçün ABŞ-la münasibətlər pisləşdi. Bir qrup tələbə Tehrandakı ABŞ səfirliyini ələ keçirdi və işçilərini girov götürdü. ABŞ kəşfiyyat orqanlarının girovları azad etmək əməliyyatı uğursuz nəticələndi. Yalnız ABŞ İranın bəzi tələblərini yerinə yetirdikdən sonra girovlar azad edildi. İran İslam inqilabının beynəlxalq nəticəsi də oldu. ABŞ prezidenti **C.Karter** növbəti seçkilərdə məğlubiyyətə uğradı.

Bundan sonra ABŞ İrana qarşı mübarizə taktikasını dəyişdi. O, İranla sərhəd anlaşılmazlığı olan İraqı **1980-ci ildə** onunla müharibəyə təhrik etdi. İslam inqilabının ərazisindəki müsəlman xalqlarına təsirlərindən çəkinən SSRİ və Ərəb ölkələri də İraqa kömək edirdilər. **1988-ci ilə** qədər davam edən müharibə BMT-nin vasitəçiliyi ilə başa çatdı. Qalibi olmayan bu müharibədə milyondan çox insan məhv edildi.

Müasir dövrdə İran iqtisadiyyatının neft amilindən asılı olması ölkə rəhbərliyi üçün qeyri-neft məhsullarının istehsal və ixracını artırmaq siyasətini əsas məqsədə çevirmişdi. ABŞ və bəzi Qərbi Avropa dövlətləri tərəfindən İrana qarşı tətbiq edilən iqtisadi embarqo ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas maneələrdən biri idi. Ona görə də son dövrlərdə İran siyasəti dairələrində Qərbə qarşı mülayimləşmə, nüvə proqramında güzəştlər və islahatlar təşəbbüsləri ön plana çıxır. Milli ayrı-seçkilik siyasətinin davam etməsi ölkənin daxili vəziyyətində müxtəlif vaxtlarda gərginləşməyə səbəb olmuşdur. Dünyanın ən böyük tamaşaçı kütlələrindən birinə malik olan Təbrizin “Traktorsazi” futbol komandasının oyunları zamanı şüarların səslənməsi milli ayrı-seçkilik siyasətinə dinc etiraz forması mahiyyəti daşıyırdı.

*İran İslam inqilabına aid plakat.
Həsən İsmayılzadə 1979. Çikaqo
Universitetinin kitabxanası*

*M.Xomeyninin sürgündən
qayıtməsi*

Həsən Ruhani

İran xarici siyasəti hər cür xarici hakimiyyətin rədd edilməsi, tam müstəqilliyin qorunması, bütün müsəlmanların hüquqlarının müdafiə edilməsi və hegemon böyük güclərdən asılı olmamaq prinsipləri üzərində qurulmuşdur.

*İran konstitusiyasının 156-cı maddəsi.
İnqilabdan sonra İran İslam Respublikasında siyasət.
Konya, 2016. səh. 153*

Konstitusiyanın bu maddəsi ilə İranın Ermənistanla yaxın əməkdaşlığı necə ziddiyyət təşkil edir?

2006-cı ildə İranın nüvə proqramını elan etməsi ABŞ-in təşəbbüsü ilə BMT-nin ona iqtisadi sanksiya tətbiqinə səbəb oldu. Bunun nəticəsində yaranan iqtisadi problemlər sosial gərginliyi artırdı. İran cəmiyyətində islahat tələbləri yüksəlməyə başladı.

2013-cü il prezident seçkilərində islahat və dialoq tərəfdarı **Həsən Ruhani** qalib gəldi. Həsən Ruhaninin əsas xarici siyasəti Qərbin İrana tətbiq etdiyi iqtisadi embarqonun aradan qaldırılmasına, Qərbi Avropa ölkələri ilə başlanan çoxtərəfli danışıqlar isə İranı təcridedilmədən qurtarmağa yönəlmişdi. Bu siyasətin məqsədi embarqo nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında yaranmış böhranın aradan qaldırılması idi. 2015-ci ildə əldə edilmiş razılaşmalar nəticəsində iqtisadi embarqo yumşaldıldı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq vəziyyət Türkiyənin daxili siyasi durumuna necə təsir göstərdi?
2. 1961-ci ildə Türkiyədə qəbul edilən yeni Konstitusiyanın önəmli cəhəti nədən ibarət idi?
3. 1940-cı illərin sonlarında şah hökumətinin həyata keçirdiyi siyasətin mahiyyəti haqqında danışın.
4. 1949–1953-cü illər hərəkatının tələblərini sadalayın.
5. 1960-cı illərin əvvəllərində şah hökumətinin islahatlar keçirməyə məcbur olmasının səbəbləri nə olmuşdur?
6. 1962-ci ildə keçirilən aqrar islahatın nəticələri nədən ibarət oldu?
7. Yunan millətçilərinin Kiprin türk əhalisinə və işğalçı Ermənistanın Qarabağda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı və terror siyasətlərini müqayisə edin.
8. İslam inqilabının səbəblərini cədvəle yazın.

Siyasi	İqtisadi	Sosial

AÇAR SÖZLƏR

- Kəşmir münaqişəsi
- Ərəb-İsrail münaqişəsi
- Altıgünlük müharibə
- İlk neft şoku
- Kemp-Devid sazişi
- Oslo sazişi

İkinci Dünya müharibəsi dünyanın sonrakı siyasi vəziyyətinə böyük təsir göstərdi. Bu, xüsusilə müstəmləkəçilik sahəsində müşahidə edildi. Müstəmləkə xalqlarının azadlıq mübarizəsi gücləndi. Müstəmləkə imperiyaları dağıldı və dünyanın müxtəlif bölgələrində müstəqil dövlətlər yarandı. Lakin bu xalqlar sülh və sabitliyə, iqtisadi inkişafa tam nail ola bilmədilər. Müstəmləkə dövründən qalma problemlər yeni dini, etnik və siyasi münaqişələrə səbəb oldu.

Cənubi və Mərkəzi Asiya

Müstəmləkədən azadlığa doğru. İkinci Dünya müharibəsində İngiltərə hökumətinin Hindistanın seçilmiş nümayəndələri ilə məsləhətləşmədən hind döyüşçülərini cəbhəyə göndərməsi milli azadlıq hərəkatını gücləndirdi. Hind milli azadlıq hərəkatının lideri **Mohandas Qandi** müstəmləkəçilərə qarşı dinc mübarizə kampaniyasını elan etdi. İngiltərə hökuməti müharibədən sonra islahatlar keçirməyi vəd edərək bu mübarizəni dayandırmaq istəyirdi. Lakin islahatlarda Hindistana müstəqillik verilməsi nəzərdə tutulmurdu. İngiltərə hökuməti eyni zamanda ənənəvi siyasətindən istifadə edir, milli azadlıq hərəkatını zəiflətmək üçün Hindistanın iki böyük icması – hindlilər və müsəlmanlar arasında nifaq salırdı.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra İngiltərənin iqtisadi vəziyyəti pisləşmişdi. Müharibə böyük maliyyə borcları yaratmışdı. Müstəmləkələrin idarə olunması böyük xərclər tələb edirdi. Ona görə də İngiltərə hakim dairələri güzəşt etməyə məc-

bur qaldılar. **1947-ci ildə** İngiltərə Parlamenti Hindistanı iki hissəyə – Hindistana və Pakistana bölərək onlara müstəqillik verdi. Müstəqillik qazanılsa da, müxtəlif dini və etnik qruplar arasında münaqişələr baş qaldırırdı. M.Qandi müsəlman qaçqınlarına qarşı ədalətli davranılması üçün çağırışlar etdi. Onun bu mövqeyi 1948-ci ildə bir hind millətçisi tərəfindən öldürülməsinə səbəb oldu.

Kəşmir münaqişəsi. Tərəflər arasında münaqişə Kəşmir məsələsində daha da kəskinləşdi. Kəşmir Hindistanın şimalında yerləşən və əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olan bölgə idi. Müstəqillik əldə edildikdən dərhal sonra Hindistan və Pakistan Kəşmir uğrunda mübarizəyə başladılar. Mühəribə 1949-cu ildə BMT-nin vasitəçiliyi nəticəsində atəşkəslə dayandırıldı. Kəşmirin üçdə bir hissəsi Pakistanın, qalan hissəsi isə Hindistanın nəzarətinə verildi. Lakin bu, münaqişəni tamamilə həll etmədi və tərəflər arasında ziddiyyətlər yenə də davam etdi.

Müstəqil Hindistan. M.Qandinin siyasi davamçısı olan **Cəvahirləl Nehru** Hindistanın ilk Baş naziri oldu. Onun daxili siyasətini demokratikləşdirmə, birlik və iqtisadi modernləşdirmə təşkil edirdi. O, xarici siyasətdə bloklara qoşulmama hərəkatının liderlərindən biri idi.

"Artıq Hindistan və Pakistan nüvə silahı sınaqları həyata keçirdilər. ...Ehtimal az olsa da, etnik və dini münaqişənin nüvə müharibəsinə çevrilməsi kimi qlobal nəticələrdən qorxuruq. Hindistan və Pakistan bir-biri ilə müzakirəni, daha etibarlı münasibətlərə doğru irəliləməyi öyrənməlidirlər".

*"Nyu-York Tayms",
28 iyun 1988-ci il*

Mənbədə əsas diqqət nəyə yönəldilmişdir? Sizcə, bu nəarahatlığın haqlı səbəbləri varmı?

1966-cı ildə Baş nazir **İndira Qandi** oldu. Böyük sənaye sahələri və banklar milliləşdirildi. 1970-ci illərdə Hindistanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti pisləşdi. Onun hakimiyyət dövrü etnik-dini münaqişələr və yerli özünüidarəetmə sahəsində ziddiyyətlərin güclənməsi ilə səciyyəvidir. 1984-cü ildə o, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Müasir Hindistan iqtisadi inkişaf sürətinə görə fərqlənsə də, onun ən böyük problemi əhalinin sürətlə artımıdır. Həmçinin sosial bərabərsizlik və etnik-dini münaqişələr də ölkənin əsas problemləri olaraq qalmaqdadır. Kəşmir məsələsi ətrafında Hindistan və Pakistan arasında gərginlik davam edir. Hər iki dövlətin nüvə silahına malik olması bu münaqişəni beynəlxalq problemə çevirmişdir.

Pakistan. Pakistan müstəqil dövlət kimi yaranarkən ərazisi iki hissəyə ayrılmışdı. Şərqi Pakistan Hindistanın şərqində, Qərbi Pakistan isə şimal-qərbində idi. Bu bölgələr mədəniyyət, dil, ərazi, iqtisadi və etnik cəhətdən bir-birindən fərqlənirdi. Onları yalnız islam dini birləşdirirdi. 1971-ci ildə Şərqi Pakistan özünü müstəqil Banqladeş dövləti elan etdi.

Soyuq müharibə dövründə Pakistan ABŞ-ın NATO üzvü olmayan mühüm müttəfiqlərindən biri idi. SSRİ (sonralar Rusiya), ABŞ və Çin kimi böyük dövlətlərin Cənubi Asiya bölgəsində maraqları Pakistan–Hindistan münasibətlərinə təsir göstərmişdir. Bu amil ölkənin xarici və daxili siyasi vəziyyətində həlledici olmuşdur. Ona görə də ölkədə ordunun daxili siyasətə müdaxiləsinə və tez-tez hərbi rejimlərin yaranmasına şərait yaranmışdır. 1950–1970-ci illər Pakistanı siyasi sabitsizlik və hərbi çevrilişlər ilə səciyyəvi idi.

1988-ci və 1993-cü illərdə **Benazir Bhutto** Baş nazir seçildi. O, İslam dünyasında bu vəzifəyə seçilən ilk qa-

Benazir Bhutto

dın oldu. Pakistanın siyasi tarixində mühüm rol oynamış Bhutto 2007-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Pakistan nüvə silahına malik yeganə müsəlman ölkəsidir. O, dünyanın ən güclü ordularından birinə sahibdir. Dünya neft tranzit yolları və Mərkəzi Asiya təbii qaynaqları üzərində yerləşməsi ölkənin strateji mövqeyini artırır.

Pakistan dövləti qurulduqdan bəri islam dini onun daxili və xarici siyasətində əsas amil olmuşdur. Fələstin münaqişəsinə görə İsrailin tanınmaması bunun nəticəsidir. Pakistan Azərbaycanın da strateji müttəfiqidir. Hər iki ölkəni tarixi, mədəni və dini amillər birləşdirir. Pakistan Xocalı soyqırımını tanıyan ilk və Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyi üçün Ermənistanı tanımayan yeganə dövlətdir.

Ərəb ölkələri. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə siyasi vəziyyət tamamilə dəyişdi. Bölgədə ərəb xalqlarının azadlıq mübarizəsi nəticəsində bir-birinin ardınca müstəqil dövlətlər yarandı. 1947-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Fələstinin iki hissəyə bölünərək burada Fələstin ərəb və İsrail yəhudi dövlətlərinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Qüds şəhəri isə beynəlxalq statusa malik olmalı idi.

Lakin ərəb ölkələri bu qərara qarşı çıxdılar. 1948-ci ildə **İsrail** dövlətinin yaradılması elan edildi. Buna cavab olaraq altı Ərəb dövlətləri (Misir, İraq, İordaniya, Livan, Səudiyyə Ərəbistanı və Suriya) İsrailə müharibə elan etdilər. Lakin qüvvələr nisbəti, pis idarə edilməsi və İsrailə edilən xarici silah yardımı nəticəsində Ərəb qüvvələri məğlub oldu. Beləliklə, indiyə qədər də davam edən **Ərəb-İsrail münaqişəsinin** əsası qoyuldu. BMT-nin qərarı ilə yaradılmalı olan Fələstin dövlətinin əraziləri İsrail tərəfindən işğal edildi. Yüz minlərlə fələstinli öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Onlar BMT-nin təşkil etdiyi qaçqın düşərgələrində məskunlaşdırıldılar.

BMT-nin Fələstin bölməsi planı

1. BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan prinsiplərin həyata keçirilməsini, Yaxın Şərqdə aşağıdakı iki prinsipin tətbiq edilməsini ... bildirir:

a) İsrail sülhəli qüvvələrinin son müharibədə işğal edilən ərazilərdən çəkilməsi;

b) ...bölgədə bütün dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin ... tanınması.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 242 nömrəli qərarı 22 noyabr 1967-ci il

Mənbənin xüsusiyyətini müəyyənləşdirin, onun məzmununu Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi ilə bağlı BMT-nin qətnamələri ilə müqayisə edin.

1967-ci ildə baş verən **Altıgünlük müharibədə** qalib gələn İsrail yeni ərazilər işğal etdi. Ərəb ölkələrinin məğlubiyyəti Ərəb dövlətləri arasında birliyi zəiflətdi.

1973-cü ildə ərəb dövlətləri itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq məqsədilə yenidən müharibəyə başladılar. Bu müharibə Ərəb–İsrail münaqişəsinin beynəlxalq miqyas alması ilə nəticələndi. SSRİ Ərəb ölkələrinə, ABŞ isə İsrailə yardım edirdi. Əsas neft ixracatçıları olan Ərəb dövlətləri neftin qiymətini dörd dəfə artırmağı qərara aldılar. Bu, dünyada **ilk neft şokuna** səbəb oldu. Neft artıq beynəlxalq münasibətlərdə təsir vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

1970-ci illərin ikinci yarısında iqtisadi və sosial problemlər Misirin İsrailə yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. 1978-ci ildə **Kemp-Deviddə** (ABŞ) ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Misir–İsrail sazişi bağlandı. Sazişə görə, Misir İsraili müstəqil dövlət kimi tanıyır, İsrail

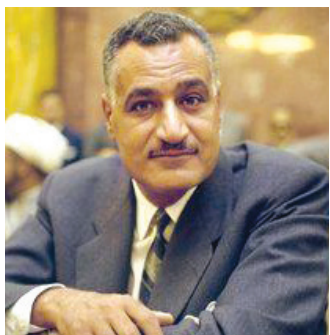

Fələstinli uşaq tanka qarşı

isə Sinay yarımadasını Misirə qaytarırdı. Lakin bu saziş Ərəb dövlətlərinin əksəriyyətinin narazılığına səbəb oldu. Onlar Misirlə siyasi-iqtisadi əlaqələri kəsdilər.

Soyuq müharibənin başa çatması Yaxın Şərqdə də münaqişənin sülh yolu ilə həlli ümidini artırdı. 1993-cü il **Vaşinqton sazişinə** görə Qəzza zolağı və Əriha şəhərində Fələstin muxtariyyəti yaranması nəzərdə tutulurdu. Lakin tərəflər arasında münaqişə hələ də davam edir.

Misir. 1952-ci ildə hərbi çevriliş yolu ilə Misirdə monarxiya rejiminə son

Gəmal Əbdül Nasir

qoyuldu və növbəti il respublika elan edildi. Hərbi çevrilişin rəhbərlərindən olan **Cəmal Əbdül Nasir** tezliklə hakimiyyəti ələ aldı. Ərəb dünyasının birləşdirilməsi ideyası onu ərəb millətçiliyinin rəmzinə çevirmişdi. Nasirin hakimiyyəti dövründə torpaq islahatı həyata keçirildi. 84 ha-dan çox ərazisi olanların torpağı alınaraq kəndlilərə paylanılmalı idi. C.Ə.Nasirin 1956-cı ildə Süveyş kanalını milliləşdirərək gəlirlərini kənd təsərrüfatı və digər iqtisadi inkişaf layihələrinə yönəldəcəyi ilə bağlı verdiyi bəyanat beynəlxalq böhrana səbəb oldu. İngiltərə, Fransa və İsrail Misirə qarşı hərbi əməliyyatlara başlasalar da, ABŞ və SSRİ-nin tələbi ilə hücumu dayandırılmalı oldular. Bu

hadisə Misirin mövqeyini möhkəmləndirdi. Nəticədə Misir 1958-ci ildə Suriya ilə birləşərək Birləşmiş Ərəb Respublikasını yaratdı. Lakin daxili ziddiyyətlər səbəbindən bu respublika tezliklə parçalandı. Nasirin Ərəb birliyi planı baş tutmadı. Misir bu dövrdə SSRİ ilə yaxınlaşdı. Həyata keçirilən islahatlara görə Nasirin siyasəti “Ərəb sosializmi” adlandırılırdı. 1967-ci ildə İsrailin Sinay yarımadasını işğal etməsi Nasirin nüfuzunu zəiflətdi. Ondan sonra hakimiyyətə gələn **Ənvər Sədatın** dövründə Misirin daxili və xarici siyasətində əsaslı dəyişiklik baş verdi. “**Açılım**” adı ilə liberal iqtisadi və siyasi təd-birlər həyata keçirildi. SSRİ-nin hərbi və mülki mütəxəssisləri ölkədən çıxarıldı. 1978-ci ildə Misirin İsrailə Kemp-Devid sazişini imzalaması ərəb dünyasında narazılıqla qarşılandı. Bu saziş ölkə daxilində də vəziyyəti gərginləşdirdi və Ə.Sədat 1981-ci ildə

sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə gələn **Hüsnü Mübarəkin** dövründə siyasi sabitlik yaranırsa da, demokratik hüquqlar məhdudlaşdırıldı. XXI əsrin ilk onilliyində ölkədə işsizlik sürətlə artdı, inflyasiya dərinləşdi. Sosial ədalətsizlik və diktatura rejimi 2011-ci ildə “Ərəb baharı”nın təsiri ilə Misirdə kütləvi nümayişlərə səbəb oldu. Nəticədə H.Mübarəkin hakimiyyətinə son qoyuldu. 2012-ci ildə ilk dəfə olaraq demokratik seçki ilə hakimiyyətə gələn **Məhəmməd Mursinin** dövlətə rəhbərlik etməsi isə çox çəkmədi. 2013-cü ildə hərbi çevriliş nəticəsində onun da hakimiyyətinə son qoyuldu.

İraq. 1958-ci ildə İraqda hərbi çevriliş baş verdi və monarxiya devrildi. İraq respublika elan edildi. 1960–1970-ci illər İraq tarixində torpaq islahatı, milliləşdirmə və sosializm ideyalarının genişləndiyi dövrdür. Lakin hərbi çevrilişlərin baş verməsi bu dövrdə ölkədə siyasi sabitliyin yaranmasına mane olurdu. 1967-ci ildə İraq İsrailə müharibə elan etdi. Həmçinin İsraili müdafiə etdiyi üçün ABŞ və digər Qərb dövlətlərinə neft satışını dayandırdı. Bütün xarici şirkətlər milliləşdirildi. Bundan sonra İraqın ABŞ-la diplomatik münasibətləri pisləşdi və o, SSRİ ilə yaxınlaşdı.

1979-cu ildə **Səddam Hüseynin** hakimiyyətə gəlməsi ilə İraq tarixində yeni mərhələ başladı. Onun ziddiyyətli şəxsiyyəti hakimiyyətdə olduğu dövrdə İraq tarixinə də təsir göstərdi. ABŞ Yaxın və Orta Şərqdə “regional bir gücün” meydana gəlməsini istəmədiyindən milli və dini münaqişələrdən istifadə edirdi. 1980-ci ildə ABŞ-ın da təsiri ilə İraq İrana müharibə elan etdi. Əslində, ABŞ hər iki tərəfin müharibə nəticəsində zəifləməsini istəyirdi. İslam inqilabından sonra münasibətləri gərginləşən İrana 1980-ci illərin ortalarında ABŞ-ın silah satması ilə bağlı problemin üzə çıxması bu siyasətin nəticəsi idi. Müharibə dövründə ABŞ İraqa silah (hətta kimyəvi silahlar) satışı və kəşfiyyat yardımı edərək ona köməklik göstərirdi.

Səddam Hüseyn

Körfəz müharibəsi. 8 il davam edən İran–İraq müharibəsi hər iki tərəf üçün böyük insan və iqtisadi itki ilə nəticələndi. İraq diktatoru Səddam Hüseyn bu müharibədə bütün ərəb dünyasını şüə İranının təhlükəsindən müdafiə etdiyini söyləyirdi. Ona görə də Küveytdən aldığı borcların tamamilə ləğv olunmasını tələb edirdi. Küveyt isə bu tələbi rədd etdi. Həmçinin Küveyt və Körfəzin digər ərəb ölkələrinin dünya bazarlarına normadan çox neft çıxarmaları onun qiymətini ucuzlaşdırmışdı. Bundan zərər görə İran 1990-cı ilin avqustunda Küveyti işğal etdi. Bu işğal ABŞ və Qərbi Avropa dövlətlərinin bölgədəki iqtisadi və geosiyasi maraqlarına zidd idi. Ona görə də ABŞ BMT-dəki nüfuzundan istifadə edərək İraq qoşunlarının Küveytdən çıxarılması haqqında qətnamə qəbul etdirdi. İraqın bundan imtinası 1991-ci ilin yanvarında, ABŞ başda olmaqla, 30-dan çox dövlətin İraqa hücum etməsinə səbəb oldu. ABŞ Vyetnam müharibəsindəki məğlubiyyətindən dərs çıxararaq təkbaşına deyil, böyük koalisiya ilə hücumu keçməyi qərara almışdı. Bu əməliyyat “Səhrada tufan” adlanırdı. İraq məğlub edildi, Küveyt ərazisini tərk etdi. Lakin SSRİ ilə razılaşmaya görə, İraq ərazisi işğal olunmadı, S.Hüseyn isə devrilmədi.

2003-cü ildə ABŞ Səddam Hüseyni devirmək üçün **İkinci Körfəz müharibəsinə** başladı. “İraqın azadlığı” adlanan bu əməliyyatda ABŞ və İngiltərənin bəhanəsi İraqın kütləvi qırğın silahlarına malik olması idi. İraq işğal edildi və S.Hüseynin hakimiyyətinə son qoyuldu. Lakin heç bir kütləvi qırğın silahı tapılmadı. Bundan sonra ABŞ İraqda insan hüquqlarının pozulması və ölkənin demokratikləşdirilməsi iddiaları ilə işğala haqq qazandırmaq istədi. Lakin işğal nəticəsində bir milyondan çox iraqılı həlak olmuşdu.

1991-ci ildə Küveytdən çəkilən İraq əsgərlərini və mülki əhaliyə ABŞ təyyarələri bombardman etmişdi

İŞİD terroru nəticəsində qaçqın düşmüş türkmənlər

İraq türkmənləri. İraq hökuməti ölkənin ən böyük xalqlarından biri olan türkmənlərə qarşı müxtəlif dövrlərdə repressiya siyasəti həyata keçirirdi. İraqda respublika qurulduqdan sonra da bu siyasət davam etdirildi. 1959-cu ildə qədim türk torpağı olan Kərkükdə türkmənlərə qarşı qətlə təhvil verilməmişdi. S.Hüseynin hakimiyyəti dövründə türkmənlərə qarşı **assimiliyasiya** və təzyiq siyasəti gücləndirildi.

Assimiliyasiya – bir xalqın başqa bir xalqın dilini, adətlərini və s. qəbul etməsi nəticəsində onun içərisində əriyib getməsi

Onlara məxsus yaşayış yerlərinin türkçə adları ərəbləşdirilir, tarixi torpaqlarından – Kərkükdən, Mosuldan və s. deportasiya edilirdilər. 2003-cü ildə İraqın ABŞ və İngiltərə tərəfindən işğalından sonra bölgəyə kürdlər yerləşdirildi və buranın etnik vəziyyəti süni şəkildə dəyişdirildi. 2014-cü ildə bölgənin İŞİD (İraq Şam İslam Dövləti) terror təşkilatının işğalları nəticəsində türkmənlər öz torpaqlarını tərk etməyə məcbur qaldılar.

Müasir dövrdə İraq türkmənlərinin vəziyyəti ilə bağlı araşdırma aparın.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Hindistanda milli azadlıq hərəkatını zəiflətmək üçün İngiltərə hökuməti hansı siyasəti yürüdüdü?
2. Kəşmir məsələsinin mahiyyəti nədir?
3. Müasir Hindistanın hansı siyasi və sosial-iqtisadi problemləri var?
4. Pakistan dövləti qurulduqdan bəri onun daxili və xarici siyasətində hansı əsas olmuşdur?
5. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqi siyasi vəziyyətində hansı dəyişiklik baş verdi?
6. Ərəb dövlətləri arasında birləşmənin zəifləməsinin səbəbi nə idi?
7. Soyuq müharibənin başa çatması Yaxın Şərqdə münafişənin həllinə necə təsir göstərdi?

AÇAR SÖZLƏR

- "Böyük sıçrayış"
- "Mədəni inqilab"
- "Dörd modernləşmə"
- "Tyananmen hadisəsi"
- Koreya müharibəsi
- Koreya möcüzəsi

İkinci Dünya müharibəsi Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə böyük təsir göstərdi. Çin Vətəndaş müharibəsi ilə üzləşdi. Nəticədə, ölkədə kommunist diktatorası yaradıldı. 1980-ci illərdə aparılan iqtisadi islahatlar ölkənin iqtisadi inkişafına səbəb oldu. Yaponiya iqtisadiyyat sahəsində irəli gedərək dünyanın ən inkişafetmiş dövlətlərindən birinə çevrildi. Soyuq müharibənin ilk dövründə Koreyada Vətəndaş müharibəsi ölkənin parçalanmasına səbəb oldu.

Çində Vətəndaş müharibəsi. İkinci Dünya müharibəsi dövründə Çində millətçilər və kommunistlər Yaponiyaya qarşı müharibə aparmaq üçün müvəqqəti olaraq birləşmişdilər. Onlar ölkənin şimal-qərbində möhkəmlənməkdə idilər. Burada kəndliləri yaponlara qarşı partizan müharibəsi aparmaq üçün səfərbər etdilər. Kommunistlərin təhsili inkişaf etdirmək və məhsul istehsalını artırmaq istiqamətində göstərdikləri fəaliyyəti onların burada nüfuzunu artırırmışdı. 1945-ci ildə Şimali Çinin böyük hissəsi kommunistlərin nəzarətində idi. Bu zaman millətçi qüvvələr Çinin cənub-qərbində möhkəmləndirdilər. Müharibə illərində ABŞ yaponlara qarşı müharibə aparmaq üçün millətçilərə yardım göstərmişdi. Yaponiya təslim olduqdan sonra millətçilər və kommunistlər arasında vətəndaş müharibəsi yenidən başladı. 1945–1949-cu illəri əhatə edən müharibədə kommunistlər qalib gəldi. Onlar torpaqların kəndlilərə verilməsi təbliğatından istifadə edərək əhəlinin bu təbəqəsini öz tərəflərinə çəkə bildilər. Millətçilər məğlub olaraq ölkənin cənubuna çəkildilər. 1949-cu ildə kommunistlər bütün ölkəni ələ keçirərək Çin Xalq Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. Millətçilər isə Tayvan adasına çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

Kommunistlərin qələbəsi, 1950-ci ildə Çin və SSRİ arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması ABŞ-ın antikommunist fəaliyyətini gücləndirdi. Millətçilərin Tayvanda Çin Respublikası adlanan dövlət yaratmasına yardım etdi. Bir müddət BMT-də Çini bu dövlət təmsil etdi. SSRİ Çin Xalq Respublikasına iqtisadi, hərbi və texniki yardım göndərirdi. Çin və SSRİ arasında hücumla məruz qaldıqları təqdirdə bir-birlərinə kömək edəcəkləri haqqında saziş imzalanmışdır.

1950–1951-ci illərdə Çin Tibeti işğal etdi. Dini liderləri Dalay Lamanın başçılığı ilə tibetlilərin azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün onlara müxtəriyyət vəd edildi. Lakin sonralar Dalay Lama Hindistana qaçmağa məcbur oldu.

Çində Kommunistlərin islahatları. Yaponiyaya qarşı illərlə davam edən müharibə və Vətəndaş müharibəsi ölkədə böyük dağıntılara səbəb olmuşdu. Ona görə də kommunistlər islahatlar keçirməyə başladılar. Onların lideri **Mao Tsedun** sosializmə əsaslanaraq Çin iqtisadiyyatını yenidən qurmaq istəyirdi. Əhəlinin yüzdə səksənini torpaqsız kəndlilər təşkil edirdi. 1950-ci illərdə keçirilən aqrar islahat nəticəsində böyük torpaq sahiblərinin mülkləri əllərindən alındı. Müqavimət göstərən bir milyondan çox sahibkar öldürüldü. Torpaqlar kəndlilər arasında bölüşdürüldü. Daha sonra hökumət kəndliləri kollektiv təsərrüfatlarda birləşməyə məcbur etdi.

Sənaye sahəsində də islahatlar keçirildi. Özel şirkətlər tədricən milliləşdirildi və dövlət mülkiyyətinə verildi. Sənaye məhsullarının yüksək artımını təmin etmək üçün beşillik plan tətbiq edildi.

“Böyük sıçrayış”. İlk beşillik planın uğurlarından sonra Mao Tszedun 1958-ci ildə sənaye və kənd təsərrüfatının sürətlə inkişafı üçün **“Böyük sıçrayış”** planını elan etdi. Bu plan daha böyük kollektiv təsərrüfatlar (kommunalar) yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Kəndlilər komitələrin nəzarəti altında birlikdə işləyirdilər. Ortaq yeməxanalarda yeyir, ortaq yataxanalarda qalırdılar. Lakin “Böyük sıçrayış” uğursuz oldu. O, milyonlarla insanı öldürən aclıq ilə nəticələndikdən sonra proqram 1961-ci ildə ləğv edildi.

1950-ci illərin sonlarında Çinin daxili vəziyyəti ilə yanaşı, xarici vəziyyəti də pisləşdi. SSRİ ilə ziddiyyətlər yarandı. Onların hər ikisi dünya miqyasında kommunist hərəkatına nəzarət etməyə çalışırdı. Dünyanın ən uzun sərhədlərinə malik olduqları üçün aralarında ərazi iddiaları da var idi.

Mao Tszedun

1949-cu ildən Çini idarə edən Mao Tszedun kəndli bərabərliyini, inqilabi ruhu və gərgin əməyi Çin iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas amillər hesab edirdi. Lakin modern texnologiyanın olmaması Çinin kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalını yüksəltmə cəhdlərinə maneə idi. Həmçinin Mao-nun siyasəti iqtisadi inkişafın qarşısını alır, daha yüksək istehsal üçün təşviq etmirdi. Ailə həyatı kommunalarda həyatla əvəzəlməyə çalışılırdı. Bu siyasət kəndlilərin özlərinin və ailələrinin rifahı üçün çalışmaq istəyinə mane olurdu. İqtisadi tənəzzülə qarşı bəzi Çin kommunistləri iqtisadiyyatı modernləşdirmək təklifi etdilər. Lakin Mao onları “kapitalist üsuluna meyildə” günahlandıraraq 1966-cı ildə Çində əks-inqilabi təsirləri təmizləmək üçün “Mədəni inqilab”a başladı. Lakin “Mədəni inqilab” radikal kommunizmi möhkəmləndirmək əvəzinə, ona qarşı narazılığı artırdı. 1970-ci illərdə Çində mülayimləşmə dövrü başladı. 1976-cı ildə Mao Tszedunun ölümündən sonra bu daha da gücləndi.

“Böyük sıçrayış”ın uğursuzluğu və SSRİ ilə münasibətlərdə ziddiyyətlər Maonun mövqeyini zəiflətdi. Bəzi rəhbərlər onun qatı sosialist düşüncələrindən uzaqlaşdılar. Məsələn, bir çoxları kollektiv təsərrüfatların kiçik ailə təsərrüfatlarına bölünməsinə və məhsulların azad satışını təklif edirdilər. Fabrik və zavod işçilərinin əməkhaqqı artımı üçün rəqabət apara bilmələri sənayenin inkişafı üçün əsas şərt hesab olunurdu.

Lakin Mao Tszedun yeni iqtisadi siyasətin Çinin kommunistlərini ictimai bərabərlik məqsədindən uzaqlaşdırdığını düşünürdü. Ona görə də **1966-cı ildə** gənclərə “inqilab edərək inqilabı öyrənmək” çağırışını etdi. Milyonlarla şagird və tələbə bu çağırış əsasında **“Qırmızı keşikçilər”** adlı dəstələr yaratdılar. Bununla da, on il davam edən **“Mədəni inqilab”** hərəkatı başlandı. Məqsəd “hər kəsin bərabər olduğu bir kəndli və işçi cəmiyyəti” qurmaq idi. Kəndlilər cəmiyyətin təkanverici qüvvəsi elan edildilər. Ziyalılara təhlükəli təbəqə, incəsənətə isə faydasız sahə kimi yanaşılırdı. Bu təhlükəni ləğv etmək üçün “Qırmızı keşikçilər” məktəbləri və universitetləri bağlayırdılar. Ziyalılar ucqar kəndlərdə ağır işlərə cəlb edilirdilər. Bu dövrdə minlərlə insan məhv oldu. Yaranan xaos nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalı zəiflədi və sənaye müəssisələri bağlandı. Vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Bir neçə il sonra Mao Tszedunun özü də belə “Mədəni inqilab”ın dayandırılmasının zəruri olduğunu etiraf etdi. Orduya **“Qırmızı keşikçilər”**in ləğv edilməsi əmri verildi.

"Mədəni inqilab" illərində Çin dünya siyasətindən, demək olar, kənarda qalmışdı. 1960-cı illərdə SSRİ ilə münasibətlər pisləşmişdi. ABŞ-ın Tayvan hökumətinə kömək etməsi də bu ölkə ilə münasibətləri gərginləşdirirdi.

Çinin təcrid olunması ölkə rəhbərliyini narahat edirdi. Ona görə də Qərblə münasibətləri yumşaltmaq təşəbbüsü göstərildi. 1971-ci ildə ABŞ Çinə qarşı siyasətini dəyişdi və Çin Xalq Respublikasının BMT-yə üzv qəbul edilməsinə razılıq verdi. Bu ölkələr arasında diplomatik, mədəni və məhdud ticarət əlaqələri yarandı.

İqtisadi islahatlar. 1970-ci illərin sonunda **Den Syaopin** Çinin ən güclü lideri oldu. 1949-cu ildən Çini idarə edən "köhnə inqilabçılar"ın hakimiyyətinə son qoyuldu. Kommunist olmasına baxmayaraq, Den Syaopin kəskin islahatlarla mülayim iqtisadi siyasət həyata keçirdi. Maonun əksinə, o, Çin iqtisadiyyatının inkişafı üçün kapitalist üsullarının da tətbiq olunmasına şərait yaratdı, beləliklə, **"dörd modernləşmə"** adlanan islahatlar həyata keçirildi ki, bu, kənd təsərrüfatı, sənaye, hərbi, elm və texnologiya sahələrində inkişafı əhatə edirdi. Əvvəlcə kommunalar ləğv edildi və torpaqlar kəndlilərə icarəyə verildi. Kəndlilər sabit məhsul vergisi ilə dövlətə icarə haqqını ödəyirdi. Qalan məhsul isə satıla bilərdi. Nəticədə, məhsul istehsalı yüzdə əlli faiz artdı. Azad ticarətə icazə verildi. Dövlət sənaye müəssisələrinə istehsal hədəfini müəyyənləşdirməkdə sərbəstlik verdi. Xaricdən texnologiya gətirilməsinə və sərmayə qoyuluşuna imkan yaradıldı. Den Syaopin iqtisadi siyasəti Çinin sosial-iqtisadi həyatında inkişafa səbəb oldu.

Tyananmen hadisəsi. Den Syaopinin iqtisadi islahatları inkişafı ilə bərabər yeni problemlər yaratdı. Həyat səviyyəsi artıqca varlılar və yoxsullar arasında fərqlər də çoxalırdı. Yeni siyasət yalnız Qərb sərmayəsinin və turistlərin deyil, siyasi düşüncələrin də ölkəyə daxil olmasına imkan verdi. Xaricdə təhsil alan çinlilərin sayı artdı və onlar Qərb demokratik dəyərlərini öyrəndilər. Nəticədə, Çində mövcud olan siyasi azadlıqların məhdudlaşdırılması tənqid edilməyə başladı. Tələbələr demokratiya tələbi ilə nümayişlərə çıxdılar. 1989-cu ildə onların Pekinin Tyananmen meydanında nümayişləri silah gücünə dağıdıldı.

Naməlum üsyançı. Tyananmen meydanına gedən tankların qarşısını təkbaşına kəsən nümayişçi

Çin yeni minillikdə. Müasir dövrdə Çində iqtisadi sərbəstlik mövcud olsa da, siyasi həyatda məhdudiyyətlər davam edirdi. Çin nümunəsi demokratiyanın yavaş və məhdud bir proses ola biləcəyini, iqtisadi sahədə liberal islahatların siyasi islahatlara dərhal təsir etmədiyini göstərir. Artıq 2007-ci ildə ABŞ, Yaponiya və Almaniyadan sonra Çin dünyanın dördüncü böyük iqtisadiyyatına malik idi. Lakin onun iqtisadiyyatının inkişafının mənfi cəhətləri də var idi. Belə ki şəhər və kənd arasında böyük fərqlər yaranmış, sosial bərabərsizlik ictimai narazılığa səbəb olmuşdu. Sürətli sənayeləşmə ekoloji çirklənməyə və digər problemlərə gətirib çıxarmışdı.

Uyğur türkləri və Çin. 1944-cü ildə uyğur türkləri **Şərqi Türküstan Respublikası** yaratmışdılar. Lakin 1949-cu ildə ÇXR bu dövləti süquta uğradaraq ərazisini işğal etmişdir. Bundan sonra Çində uyğur türklərinə qarşı assimilyasiya siyasəti həyata keçirilir. Onların hüquqları pozulur, dini ibadətləri məhdudlaşdırılır. **2009-cu ildə** Urumçidə uyğurlara qarşı qətləmin həyata keçirilmişdir. Lakin təəssüf ki, beynəlxalq ictimaiyyət bu qətləmə münasibət bildirməmişdir.

Yaponiya İkinci Dünya müharibəsindən sonra. İkinci Dünya müharibəsi Yaponiya üçün fəlakətlə nəticələndi. İki milyon yapon həlak oldu. Paytaxt Tokio da daxil olmaqla, ölkənin başlıca şəhərləri dağıldı. Atom bombası Hiroşima və Naqasakini külə çevirdi. Məğlub olmuş Yaponiyada işğal rejimi yaradıldı.

Gələcəkdə yeni müharibənin qarşısını almaq üçün hərbsizləşdirmə həyata keçirildi və Yaponiya silahlı qüvvələri ləğv edildi. Demokratikləşmə prosesi başlandı. **1947-ci ildə** ABŞ siyasi məsləhətçiləri tərəfindən hazırlanan yeni Konstitusiya qüvvəyə min-di. İmperatorluq İngiltərə nümunəsində parlamentli monarxiyaya çevrildi. Konstitusiya yapon cəmiyyətində dərin dəyişikliklər yaratdı. Yapon dövlət ənənələrinə görə, im-perator Tanrını təmsil edirdi. Onun iradəsi mütləq əmr hesab olunurdu. Yeni Konsti-tusiyada İmperatorun siyasi gücü də əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldı. Böyük Britaniya hökmdarı kimi imparator da yalnız simvolik funksiya daşımağa başladı. Yeni Konstitu-siya Yaponiyada hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğunu təsbit etdi. Qadınlar da daxil olmaqla, bütün vətəndaşlara seçki hüququ verildi. Konstitusiya əsas insan hüquq

**Yaponiya ilə sülh müqaviləsinin
imzalanması**

və azadlıqlarının təminatçısı idi. Onun daha bir əhəmiyyətli maddəsi müharibədən imtina edilməsi haqqında idi.

İqtisadi sahədə də islahatlar həyata keçirildi. Böyük sahibkarların torpaqlarının bir hissəsi alınaraq uyğun qiymətə kəndlilərə satıldı. Lakin torpağın kiçik hissələrə bölünməsi səmərəliliyi azaltdı. Fəhlələrə Həmkarlar İttifaqı qurmaq hüququ verildi.

1951-ci ildə ABŞ və İkinci Dünya müharibəsində Yaponiyaya qarşı vuruşmuş digər dövlətlər Yaponiya ilə sülh müqaviləsi imzaladılar. SSRİ və onun bir neçə müttəfiqi bu müqaviləni

rədd etdi. ABŞ işğal rejimi aradan qaldırıldı. Lakin yapon silahlı qüvvələri ləğv edildiyi üçün ABŞ ölkəni qorumaq bəhanəsi ilə ordusunun qalmasını hakimiyyətlə razılaşdırdı. Bir zamanların düşmənləri olan ABŞ və Yaponiya artıq müttəfiqə çevrilmişdilər. Yaponiyada qalmaqda davam edən ABŞ əsgərlərinin törətdiyi cinayətlər yaponların bu bazaların bağlanması tələbi ilə çıxış etməsinə səbəb oldu.

1950-ci illərin əvvəllərində baş verən **Koreya müharibəsi** ABŞ üçün Yaponiyanın əhəmiyyətini artırdı. Buradakı Amerika ordusunun ehtiyacları yapon sənaye mallarına tələbatı çoxaldırdı. Bu, Yaponiya sənayesinin inkişafı üçün yeni başlanğıc oldu. 1950–1960-cı illərdə yapon iqtisadiyyatının inkişafı üçün üç əsas vasitədən istifadə edilmişdir. Birincisi, əsas sənaye sahələrinin hədəf seçilməsidir. İkincisi, yeni yaranan və strateji hesab edilən sənaye sahələrində idxalın məhdudlaşdırılması ilə xarici rəqabətdən qorunmaqdır. Üçüncü vasitə isə hökumətin dəstəyi ilə ixracatın təşviq edilməsi idi. Nəticədə, iqtisadi ağırlıq mərkəzi kənd təsərrüfatından sənayeyə, yüngül sənayeden ağır sənayeyə keçmişdir. Beləliklə, yapon iqtisadiyyatında idxalat məhdudlaşdırılmış, yalnız xammal və əsas ehtiyac məhsulları üçün aşağı gömrük haqqı qoyulmuşdur. ABŞ və Qərbi Avropadan fərqli olaraq iqtisadi sahədə himayəçi və müdaxiləçi siyasət yürüdülmüşdür. 1970-ci illərdə yapon firmaları beynəlxalq rəqabətə hazır olduğundan sonra isə artıq nisbətən liberallaşma siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Yapon iqtisadiyyatının sürətli inkişaf səbəblərindən biri də hələ XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllə-

rindən başlayaraq təhsilə verilən önəm idi. Məhz insan kapitalı amili sənayeləşmə və modernləşmədə əsas rol oynadı və ölkədə sənaye cəmiyyətinin formalaşmasına şərait yaratdı. Nəticədə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaponiya tezliklə iqtisadiyyatını bərpa edə bildi, iqtisadi supergücə çevrildi və ölkənin informasiya cəmiyyətinə keçidi sürətləndi. 1990-cı illərə qədər yapon iqtisadiyyatı dünyanın ən sürətli inkişaf göstəricilərindən birinə malik idi. Ölkə dünyanın ikinci böyük iqtisadiyyatına sahib ola bilmişdi.

Koreya. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Koreyada yapon işğalına son qoyuldu. Soyuq müharibənin başlanması ilə ölkə iki hissəyə parçalandı: cənubu ABŞ, şimalı isə SSRİ tərəfindən işğal edildi. Nəticədə, fərqli ideoloji-siyasi sistemə malik olan iki Koreya dövləti quruldu. 1948-ci ildə ölkənin cənubunda **Koreya Respublikası**, şimalında isə kommunistlərin hakim olduğu **Koreya Xalq Demokratik Respublikası** yaradıldı. 1950–1953-cü ildə hər iki Koreya dövləti arasında müharibə baş verdi. BMT-nin müdaxiləsi ilə müharibə beynəlxalq miqyas aldı. ABŞ başda olmaqla, BMT-nin beynəlxalq qüvvələrinin köməyi ilə Cənubi Koreya qalib gəldi.

Koreya müharibəsi

İlk dövrlərdə Cənubi Koreyada siyasi sabitlik yox idi. Tez-tez hərbi çevriliş baş verirdi. 1960-cı illərin ortalarından başlayaraq həyata keçirilən islahatlar ölkənin müasir iqtisadi inkişafının – **“Koreya möcüzəsi”**nin başlanğıcını qoydu. Bu dövrdə özəlləşdirilmə aparılır, böyük yerli şirkətlər himayə edilirdi. Ölkəyə ABŞ və Yaponiya kapitalının daxil olması, 1980-ci illərin ikinci yarısından başlanan siyasi sabitləşmə iqtisadi inkişafı sürətləndirirdi.

Müasir dövrdə Koreya xalqının başlıca məqsədi iki hissəyə bölünmüş tarixi vətənlərinin birləşdirilməsidir. Soyuq müharibənin başa çatması bu istiqamətdə ümidlərin artmasına səbəb oldu. 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi və Şimali Koreya dövlət başçıları arasında danışıqlar prosesi həyata keçirildi. Lakin son dövrdə Şimali Koreya rəhbərliyinin təcavüzkar siyasəti, nüvə sınaqları keçirməsi bölgədə və dünyada sülh üçün təhlükə yaradır.

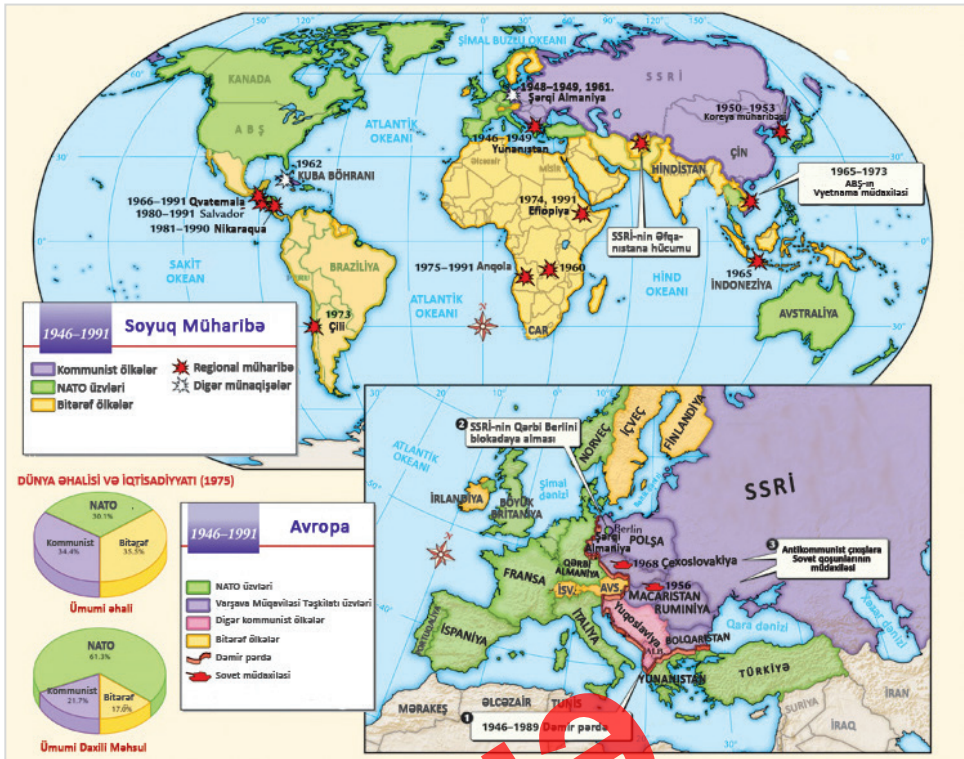
SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mao Tzedun və Stalinin fəaliyyətlərində hansı oxşar xüsusiyyətlər var?
2. Çində “Dörd modernləşmə” adlanan islahatların əsas istiqamətləri hansılar idi?
3. 1947-ci ildə Yaponiyada qəbul edilən yeni Konstitusiyaya ölkənin sonrakı siyasi inkişafına necə təsir göstərdi?
4. 1950–1960-cı illərdə yapon iqtisadiyyatının inkişafı üçün hansı əsas vasitədən istifadə edilmişdir?
5. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Koreyanın parçalanmasının səbəbi nə idi?
6. Yapon iqtisadiyyatının sürətli inkişafının səbəblərini təhlil edin.
7. 1960-cı illərin ortalarından başlayan “Koreya möcüzəsi”nin səbəblərini təhlil edin.
8. XX əsrin ikinci yarısında Yaponiya və Cənubi Koreyanın tarixi inkişafı arasında müqayisə aparın.

AÇAR SÖZLƏR

- Soyuq müharibə
- Trumen doktrinası
- Marşall planı
- Yumşalma dövrü
- "Üçüncü dünya ölkələri"
- Bloklara qoşulmayanlar hərəkəti
- Berlin divarı
- Kuba böhranı
- Strateji müdafiə təşəbbüsü

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Antifaşist koalisiyasının iki böyük dövləti arasında ziddiyyətlər yarandı. Bu, 1940-cı illərin ikinci yarısında açıq gərginliyə gətirib çıxardı. Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısının əsas xüsusiyyətini müəyyən edən Soyuq müharibə başladı.

Xəritə əsasında Soyuq müharibə dövründə dünyanın siyasi vəziyyətini təhlil edin. Diaqramla istinad edərək Soyuq müharibənin nəticələri haqqında mülahizələr irəli sürün.

Faşist bloku üzərində qələbədən sonra Qərb və SSRİ arasında ziddiyyətlər yenidən başlandı. Qərb faşist işğalından azad edilmiş Şərqi Avropa və Balkan ölkələrinin SSRİ-nin nüfuz dairəsinə daxil olmasını qəbul etmirdi. U.Çörçill 1946-cı ildə Fultonda (ABŞ) məşhur çıxışında ilk dəfə Avropanı bölən "dəmir pərdə" ifadəsini işlətdi. Bu, soyuq müharibənin başlanğıcı oldu. SSRİ də atom bombasına malik olan ABŞ-a və onun müttəfiqlərinə qarşı ehtiyatla yanaşmağa başlamışdı. Almaniyanın taleyinin müəyyən edilməsi məsələsində tərəflər arasında fikir ayrılıqları yaranmışdı. Böyük İttifaqın son ortaq addımı 1947-ci ildə Almaniya və müttəfiqləri ilə sülh müqavilələri bağlamaq üçün keçirilən konfrans oldu. Beləliklə, Qərbi Avropada 1937-ci ilə qədərki sərhədlər, əsasən, bər-

a) "Baltik sahillərindən Adriatik sahillərindəki Triyesta qədər qitənin üzərinə dəmir pərdə endi. Bu xəttin arxasında bütün Şərqi Avropa ölkələrinin paytaxtları var. ...Bu şəhərlər və xalqlar sovetlərin mühasirəsindədir. ...Hamısına yalnız sovetlərin təsiri deyil, Moskvanın geniş və artan nəzarəti tətbiq edilir. ...Şərqi Avropadakı bu ölkələrdə kommunistlər ...totalitar nəzarət tətbiq etmək istəyirlər. Hər yerdə polis dövləti qurulur. ...heç yerdə həqiqi demokratiya qalmadı. ...Rusiyanın (SSRİ) müharibə istədiyini düşünmürəm. Əsl istəyi müharibənin meyvələrini toplamaq və gücünü ...yaymaqdır".

U.Çörçillin Fultonda çıxışı.
<https://winstonchurchill.org>
 kisencer. 487–488

? Sizcə, nə üçün bu çıxış dövrlətlərarası münasibətlərdə dönüş nöqtəsi hesab edilir? Bu dönüşün mahiyyəti nə ola bilər?

b) "ABŞ ...xarici təzyiqlərə müqavimət göstərən azad xalqları müdafiə etməlidir. ... Edəcəyimiz yardım əsas olaraq iqtisadi və maliyyə sahəsində olmalıdır. Artıq hər bir xalq iki zidd həyat tərzində seçim qarşısındadır. Bunlardan biri çoxluğun iradəsinə əsaslanır və azad təşkilatlar, təmsilçiliyə əsaslanan hökumət, azad seçkilər, insan hüquqlarının, fikir və vicdan azadlığının təmin edilməsi və hər cür siyasi təzyiqlərin olmaması kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Digəri isə güc tətbiq etmək yolu ilə çoxluğun məcbur edildiyi azlığın iradəsinə əsaslanır, qorxu və təzyiq, mətbuata nəzarət, saxta seçkilər və insan azadlıqlarının ləğvi üzərində qurulur. Totalitar rejimlərin əkdüyü toxumlar səfalət və yoxsulluqla bəslənir. ...Dünyanın azad xalqları bizdən azadlıqlarını qorumalarına yardım etməyimizi gözləyirlər".

Trumen doktrinası, 1947-ci il.
Kennedi Paul. Böyük güclərin yüksəliş və çöküşləri.
 2001. s. 442

pa edildi. Şərqi Avropada isə SSRİ 1939–1940-cı illərdə işğal etdiyi torpaqları əlində saxladı.

? Xatırlayın: SSRİ 1939–1940-cı illərdə Şərqi Avropada bəzi əraziləri hansı müqavilə nəticəsində işğal etmişdi? Bu ərazilər hansılar idi?

Böyük İttifaqın dağılması. 1946–1947-ci illərdə SSRİ-nin Şərqi Avropada təsirini artırması ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrini narahat etməyə başladı. ABŞ buna qarşı iki strategiya həyata keçirmək qərarına gəldi. 1947-ci ilin əvvəlində prezident H.Trumen Avropa dövlətlərinə hərbi yardım edilməsini təklif etdi. Bu "sədcəkmə" siyasəti adlanırdı. Digər strateji addım isə 1947-ci ilin yayında ABŞ dövlət katibi Corc Marşallın Avropa ölkələrinə iqtisadi yardım təklifi idi. Qərbi Avropa ölkələri bu təklifi qəbul, Şərqi Avropa ölkələri isə SSRİ və onun təzyiqi ilə imtina etdilər.

1947-ci ildə SSRİ, Şərqi Avropa ölkələri, İtaliya və Fransa kommunist partiyaları Sovet İttifaqı rəhbərliyinin hazırladığı hesabatı qəbul etdilər. Hesabat dünyanı iki cəbhəyə – ABŞ-ın başçılıq etdiyi "imperialist" və SSRİ-nin başçılıq etdiyi "demokratik və antiimperialist" adlandırılan cəbhələrə ayırırdı. Beləliklə, İkinci Dünya müharibəsi dövründə faşist blokuna qarşı yaranmış Böyük İttifaq dağıldı. Dünyanın iki bloka bölünməsi qətiləşdi.

c) ABŞ-ın yeni ekspansionist meyillərinin məqsədi Amerika imperalizminin bütün dünyada hakimiyyətini təmin etməkdir. Bu yeni meyil ...ABŞ-ın ən böyük iki rəqibinin (Almaniya və Yaponiya) məğlub olması və kapitalist ortaqları olan İngiltərə və Fransaın zəifləməsi ilə inhisarçı mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdir. Bu yeni meyil hərbi, iqtisadi və siyasi sahədə tədbirləri əhatə edən geniş proqrama əsaslanır. Bu proqramın tətbiq edilməsi Amerika ekspansionizminin hədəfində olan bütün ölkələrdə ABŞ-ın iqtisadi və siyasi hakimiyyətini qurmasını təmin edəcək. ...ABŞ-ın Avropada kölələşdirmə planına qarşı müqavimət hərəkətinə başçılıq etmək xüsusi tarixi vəzifə olaraq kommunist partiyalarının üzərinə düşür.

Avropa Kommunist partiyaları konfransında Sovet İttifaqı rəhbərliyinin hesabatı, 1947-ci il.
Tarix. İstanbul, 2002. s. 203

? b) və c) mənbələrini müqayisə edin. Hər iki tərəfin mövqeyindəki fərqli cəhətlər əsasında debat təşkil edin.

1947-ci ildən iki böyük dövlət öz təsir dairələri ni möhkəmləndirməyə başladı. ABŞ 1948-ci ildən

Marşall planını tətbiq etməkdə idi. Plana əsasən, Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatının bərpa olunması üçün iqtisadi yardımlar edildi. Bu dövlətlərlə bağlanan müqavilələrə görə, gömrük tariflərinin endirilməsinə, idxal məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına qərar verildi.

Avropada sülhü və iqtisadi əməkdaşlığı möhkəmləndirmək üçün sonralar – 1957-ci ildə **Avropa İqtisadi Birliyi** (indiki Avropa Birliyi) yaradıldı. ABŞ və Qərbi Avropa hərbi sahədə də təşkilatlandılar. 1949-cu ildə ABŞ, Kanada və Qərbi Avropanın bir sıra dövlətləri **Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatını (NATO)** yaratdılar.

Sosialist blokunun yaranması. 1940-cı illərin ikinci yarısında Rumıniya, Macarıstan, Polşa, Bolqarıstan və Çexoslovakiyada SSRİ-nin müdaxiləsi ilə sovet modeli rejimlər yaradıldı. Təkpərpartiyalı sistem, planlı iqtisadiyyat və milliləşdirmə tətbiq edildi. Bu dövlətlər SSRİ ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığa məcbur olunurdu. Yalnız Yuqoslaviya bundan imtina edə bildi. 1949-cu ildə Marşall planına alternativ olaraq sosialist bloku ölkələri **Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ)** yaradaraq Sovet İttifaqının yardımından istifadə etdilər. 1949-cu ildə Çində də kommunistlər hakimiyyətə gəldi və sovet tərəfdarları blokuna qoşuldular. Həmin ildə SSRİ-nin atom bombası hazırlamağa nail olması Sosialist blokunu daha da gücləndirdi.

Beləliklə, sosial-iqtisadi və ideoloji cəhətdən bir-birinə zidd sistemlərin yaranması dövlətlərarası münasibətləri kökündən dəyişdirdi. Qərb bloku kommunizmin yayılmasından, SSRİ isə blokadaya alınmasından çəkinirdi. Hər iki tərəfin atom bombasına malik olması müharibə baş verəcəyi halda dünyanın məhv ediləcəyi təhlükəsini yaradırdı.

Almaniyanın parçalanması. 1948-ci ildə Çexoslovakiyada kommunist çevrilişi ilə Şərqi Avropanın bütün ölkələri SSRİ-nin təsiri altına düşdü. Bu təsirin qərbə doğru yayılmasının qarşısını almaq üçün ABŞ və müttəfiqləri Almaniyanın öz nəzarətləri altında olan bölgələrində yeni alman dövləti yaratmağı qərara aldılar. Bu, Soyuq müharibənin ilk böhranına səbəb oldu. Buna cavab olaraq, 1948-ci ildə SSRİ Qərbin işğal zonalarını blokadaya aldı. ABŞ blokadada olan Qərbi Berlinə hava yolu vasitəsilə yardım edirdi. Məqsədinə nail ola bilməyən SSRİ 1949-cu ildə blokadanı aradan qaldırdı. Bu hadisə qərb işğal zonalarının birləşdirilərək **Almaniya Federativ Respublikasının** yaradılmasını sürətləndirdi. Buna isə SSRİ öz işğal zonasında **Almaniya Demokratik Respublikasının** yaradılması ilə cavab verdi. Beləliklə, Almaniyanın parçalanması həm də dünyanın iki bloka ayrılmasının rəmzinə çevrildi.

Koreya müharibəsi (1950–1953) və “buzların əriməsi”. Soyuq müharibənin ikinci böhranı Koreyada baş verdi. Müharibədən əvvəl Yaponiyanın hakimiyyəti altında olan Koreyanın şimalı 1945-ci ildə SSRİ, cənubu isə ABŞ tərəfindən işğal edilmişdi. Hər iki dövlətin arasında mövcud fikir ayrılığı Koreyanın da parçalanmasına səbəb oldu. 1948-ci ildə ABŞ-in himayəsi altında **Koreya Respublikası**, şimalda isə kommunist rejimli dövlət yaradıldı. 1950-ci ildə **Şimali Koreya** qüvvələri Cənubi Koreyanı işğal etdi. BMT işğa-

Marşall planının elan edilməsi

Müharibə dövründə Avropada iqtisadi quruluş tamamilə dağılmışdır. ...Avropa önəmli miqdarda əlavə yardım almasa, iqtisadi, sosial və siyasi cəhətdən son dərəcə ağır parçalanma təhlükəsi ilə üz-üzə qalacaqdır. ...Bunun Amerika iqtisadiyyatı üzərində nəticələrinin nə olacağı məlumdur. ABŞ-in dünya iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması üçün mümkün ola bilən hər şeyi etməsi məntiqlidir. Bu olmadıqca siyasi sabitlik və etibarlı sülh şəraitini təmin etmək mümkün olmayacaq. Bizim siyasətimiz hər hansı bir ölkəyə, yaxud doktrinaya deyil, açlığa, yoxsulluğa və xaosa qarşıdır. Məqsəd isə azad təşkilatların var olması üçün lazımı siyasi və iqtisadi şərtlərin yaradılması, bütün dünyada yenidən canlı iqtisadiyyatın yaranmasının təmin edilməsidir.

C.Marşallın Harvard Universitetində çıxışından, 1947-ci il.
<https://www.marshallfoundation.org>

Marşall planının səbəbi nədir? Məqsəd necə əsaslandırılır?

lı pislədi və üzv ölkələri Cənubi Koreyaya yardım etməyə çağırırdı. Bu dövrdə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının üzvlüyünə kommunist Çinin deyil, Tayvanın qəbul edilməsinə etirazını bildiren SSRİ bu təşkilatı boykot etdiyi üçün verilmiş qərara qarşı çıxıb bilmədi. Cənubi Koreyaya göndərilən BMT qüvvələrinin əsas hissəsini ABŞ qoşunu təşkil edirdi. Şimali Koreyaya SSRİ və Çin kömək edirdi. 1953-cü ildə Stalinin vəfatından sonra SSRİ-nin mövqeyi bir qədər yumşaldı. Soyuq müharibədə **“buzların əriməsi”** dövrü başladı. Nəticədə, 1953-cü ildə Koreya müharibəsi başa çatdı. Lakin ölkə bir-birinə zidd siyasi sistemlərə malik dövlətlərə parçalanmış vəziyyətdə qaldı. ABŞ Cənub-Şərqi Asiya, Yaxın və Orta Şərqdə yeni hərbi ittifaqlarla SSRİ-nin ətrafında güclənməkdə davam edirdi. 1955-ci ildə SSRİ buna sosialist dövlətlərinin hərbi blokunun – **Varşava Müqaviləsi Təşkilatının** yaradılması ilə cavab verdi. Silahlanma və kosmosun fəthi sahələrində rəqabət davam edirdi. SSRİ 1957-ci ildə kosmosa ilk dəfə olaraq süni peyki göndərdi. Lakin 1959-cu ildə SSRİ-nin rəhbəri Nikita Xruşşovun ABŞ-a səfəri və ABŞ-da Con Kennedinin hakimiyyətə gəlməsi münasibətlərdə mülayimləşmə yaratdı.

Nikita Xruşşov və Con Kennedy

Sizcə, karikatura nəyi ifadə edir?

Yeni böhranlar: Süveyş, Berlin və Karib. 1956-cı ildə Misirin Süveyş kanalını milliləşdirməsinə cavab olaraq İngiltərə, Fransa və İsrail ona qarşı çıxıb bölgəni işğal etdi. ABŞ və SSRİ-nin təzyiqi ilə müttəfiqlər geri çəkildilər. Növbəti böhran Berlinin statusu ətrafında oldu. Sovet rəhbərliyi Berlinin ADR-ə və ya BMT-nin nəzarətinə verilməsini təklif edirdi. Bu dövrdə almanlar ADR-dən Qərbi Almaniyaya qaçırdılar. Bunun qarşısını almaq üçün ADR və sovet rəhbərliyi 1961-ci ildə Berlini şərq və qərb hissələrinə bölən divar ucaltdırdılar. Soyuq müharibə dövrünün əsas böhranlarından biri 1962-ci ildə **Kuba məsələsi** oldu. Kubada hələ 1959-cu ildə ABŞ-ın müdafiə etdiyi diktaturanı devirən **Fidel Kastro** SSRİ ilə yaxınlaşdı. SSRİ Kubanı xarici müdaxilədən qorumaq bəhanəsi ilə burada nüvə raketləri yerləşdirmişdi. Raketlər birbaşa ABŞ-ı hədəfə almışdı. Dünya nüvə müharibəsinin astanasında idi. Lakin tərəflər güzəştə getdilər. SSRİ raketləri Kubadan çıxardı. Bunun əvəzində isə ABŞ Kubanın blokadasının ləğvinə və müdaxilə etməyə cəyinə təminat verdi.

Mülayimləşmə. Kuba böhranı nüvə müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırmağı zəruri etdi. 1960-cı illərdə tərəflər arasında imzalanan müqavilələr ilə nüvə sınaqları, kosmosda nüvə silahı yerləşdirilməsi və silahların çoxaldılması qadağan olundu. Hər iki tərəfin mülayimləşməsinin siyasi və iqtisadi səbəbləri var idi. Dünya miqyasında hərbi bazalara malik olmaq üçün ABŞ-a böyük vəsait lazım gəlirdi. 1960-cı illərin ortalarında Vyetnam müharibəsində itkilər ölkə daxilində narazılıqlara səbəb olmuşdu. SSRİ-də də sürətli silahlanmaya çəkilən xərclər ölkənin iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Artıq SSRİ xarici yardıma ehtiyac duyurdu. 1963-cü ildən SSRİ Qərbdən taxıl almağa başladı. Sosialist bloku içərisində də SSRİ-yə qarşı narazılıqlar yaranmaqda

Vyetnamda ABŞ hərbiçiləri tərəfindən törədilən qətləmdən əvvəl qadın və uşaqlar. 1968. Foto, Ronald Heberli

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq konfransının yekun sənədi

1. Konfransda daxil olan dövlətlər, hüquq bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqillik hüquqları daxil olmaqla bir-birinin tam suverenliyinə hörmət edirlər...

2. Konfransda iştirak edən dövlətlər dövlətlərarası münasibətlərdə və qarşılıqlı münasibətlərdə digər dövlətin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə qarşı BMT-nin məqsədlərinə və bu sənədə uyğun olmayan şəkildə təhdid və güc tətbiqindən imtina edəcəklər.

3. Konfransda iştirak edən dövlətlər bir-birlərinin sərhədlərini... toxunulmaz hesab edirlər...

4. **Ərazi bütövlüyü.** Konfransda iştirak edən dövlətlər bir-birlərinin torpaqlarını hərbi yolla işğal etməkdən, birbaşa, yaxud dolayı qüvvə tətbiq etməkdən imtina edirlər. Bu xüsusiyyətli hər cür işğal və qəsbkarlıq hüquqa zidd hesab ediləcək.

7. Konfransda iştirak edən dövlətlər irqi, cinsi, dil və dini ayrı-seçkilik etmədən insan haqlarına və fikir, vicdan, din və inanc azadlıqları daxil olmaqla, əsas azadlıqlara hörmət edirlər. ...

Tarix. İstanbul, 2002. səh. 215

Müasir ATƏT-in əsas məqsədini təşkil edən bu şərtlərin Ermənistan tərəfindən pozulmasına qarşı bu təşkilatın heç bir tədbir görməməsini necə dəyərləndirirsiniz?

idi. 1968-ci ildə Çexoslovakiyada SSRİ-yə qarşı narazılıq (Praqa baharı) baş qaldırdı, 1969-cu ildə isə Çinlə silahlı münaqişə yarandı.

Bütün bu amillər ABŞ və SSRİ-ni uzlaşmağa məcbur etdi. Hər iki dövlət bir-birinin təsir dairələrinə müdaxilə etməməklə bağlı razılaşıdılar.

Razılaşmalar 1972-ci ildə **Strateji silahların məhdudlaşdırılması (SSM-1)** haqqında müqavilə ilə möhkəmləndirildi.

Mülayimləşmə dövrünün zirvə nöqtəsi 1975-ci ildə SSRİ-nin də daxil olduğu, Avropa dövlətləri ilə yanaşı, ABŞ və Kanadanın da imzaladığı **Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının Yekun sənədi** oldu. Sənəddə dövlətlərarası əməkdaşlıq və insan hüquqlarının qorunması nəzərdə tutulurdu.

Müstəmləkələrin ləğvi və “Üçüncü dünya ölkələri”. İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəmləkələrin azad edilməsi prosesi başlandı. Asiya, Afrika və Sakit okean bölgəsindəki müstəmləkələrin azad edilməsi **“Üçüncü dünya” ölkələrinin** yaranması ilə nəticələndi. “Üçüncü dünya” ifadəsi 1950-ci illərdən Soyuq müharibədə iştirak etməyən, bloklara daxil olmayan və az inkişaf etmiş ölkələri bildirmək üçün istifadə edilir. “Üçüncü dünya” ölkələri öz siyasi varlıqlarını 1955-ci ildə **Bandunq konfransında** dünyanın iki qütbə bölünməsinə qarşı olduqlarını bildirməklə göstərdilər. 1961-ci ildə Yuqoslaviya, Hindistan və Misirin təşəbbüsü ilə **Bloklara qoşulmayanlar hərəkatı** yaradıldı. 1970-ci illərin əvvəllərində Üçüncü dünya ölkələri ABŞ, SSRİ tərəfdarları və bitərəf olmaqla üç qrupa ayrıldılar. Bəziləri isə həm SSRİ-ni, həm də ABŞ-ı tənqid edən və “üçüncü dünya” üçün öz modelini təklif

edən Çinin təsirinə daxil oldular. Üçüncü dünya ölkələri aldıkları yardım sayəsində ABŞ və ya SSRİ-nin təsiri altına düşüldülər. ABŞ və SSRİ Yaxın Şərqdə və Cənub-Şərqi Asiyada keçmiş müstəmləkəçi dövlətləri əvəz edir, etdikləri yardım müqabilində bölgələrdə öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirirdilər.

Üçüncü dünya ölkələrində bəzən müstəmləkə dövründə çəkilmiş süni sərhədlər və böyük dövlətlərin təsiri ilə etnik münaqişələr, vətəndaş müharibələri baş verirdi. **2011-ci ildən** Azərbaycan Respublikası Qoşulmayanlar Hərəkatına tam hüquqlu üzv qəbul olunmuşdur.

Regional müharibələr. Yumşalma dövründə ABŞ və SSRİ arasında tarazlığı pozmayan regional müharibələr baş verdi. Bunlardan biri **Vyetnam müharibəsi** idi. Bu müharibədə SSRİ və ABŞ arasında münaqişə dolayı yolla gerçəkləşdi. ABŞ Cənubi Vyetnama, SSRİ isə Şimali Vyetnama kömək edirdi. 1965-ci ildə ABŞ bölgəyə hərbi qüvvə göndərdi. Məğlub olan ABŞ beynəlxalq ictimaiyyətin təzyiqi ilə 1973-cü ildə öz qoşunlarını geri çəkdi.

Regional müharibələr dünya sülhü üçün təhlükəli olduqda SSRİ və ABŞ diplomatik yolla münaqişələri həll etməyə çalışırdı. 1967 və 1973-cü illərdə **ərəb-İsrail münaqişəsi** məhz belə dayandırılmışdı.

Soyuq müharibənin geri dönüşü (1975–1985). 1979-cu ildə SSRİ Əfqanıstanı işğal etdi. SSRİ-nin məqsədi burada ABŞ-ın planları əsasında yayılmaqda olan siyasi islamçılığın öz ərazisinə – Mərkəzi Asiyanın müsəlman respublikalarına təsir etməsinin qarşısını almaq idi. Bu, Soyuq müharibənin yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. ABŞ SSRİ-yə taxıl və texnologiya ixracına embarqo qoydu, 1980-ci ildə Moskvada keçirilən Olimpiya oyunlarını boykot etdi. ABŞ yeni silahlanma proqramları hazırladı və bu sahədə SSRİ-ni ötüb keçməyi qarşıya məqsəd qoydu. 1983-cü ildə sovet raketlərinin təhdidinə qarşı **Strateji müdafiə təşəbbüsü** proqramı elan edildi. Sovet raket təhlükəsini süni peyklərlə müəyyən edilərək kosmosdan məhv edilməsini nəzərdə tutan bu proqrama "Ulduz müharibəsi" də deyilirdi.

Soyuq müharibənin sonu. 1980-ci illərin ikinci yarısında silahlanmaya çəkilən böyük xərclər, iqtisadi tənəzzül SSRİ-ni münasibətləri yumşaltmağa sövq edirdi. 1986-cı ildə Çernobıl Atom Stansiyasında baş verən qəza dünyada nüvə müharibəsi qorxusunu artırdı. 1987-ci ildə ABŞ və SSRİ qısa və orta mənzilli nüvə silahlarının ləğvi haqqında müqavilə imzaladılar. Dünyanın müxtəlif bölgələrində öz təsirini yaymaq üçün edilən müdaxilələr SSRİ-nin siyasi və iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. 1989-cı ildə Sovet qoşunları Əfqanıstandan çıxarıldı.

1989-cu il Soyuq müharibədə dönüş nöqtəsi oldu. Şərqi Avropada demokratikləşmə hərəkatı genişləndi. Polşada və Macarıstanda azad seçkilər keçirildi. Şərqi Almaniya rəhbərliyi Berlin divarının aradan qaldırılmasına icazə verdi. Çexoslovakiya, Bolqarıstan və Rumıniyada kommunist diktaturasına son qoyuldu. 1990-cı ildə Almaniya birləşdirildi. Artıq Şərqi Avropada "sovet modeli"nə son qoyulur, SSRİ "ilk müdafiə xətti"ni itirirdi. SSRİ-nin daxilində də müstəqillik uğrunda mübarizələr, etnik münaqişələr və millətçilik meyillərinin artması bu dövlətin süqutunu sürətləndirdi. 1991-ci ilin dekabrında SSRİ-nin varlığına son qoyuldu. Soyuq müharibə başa çatdı.

**Sovet ordusunun
Əfqanıstanı tərk etməsi**

Berlin divarının dağıdılması

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. 1947-ci ildə Almaniya və müttəfiqləri ilə sülh müqavilələri bağlamaq üçün keçirilən konfransın nəticəsi nə oldu?
2. Soyuq müharibənin səbəbləri nə idi?
3. "Üçüncü dünya ölkələri"nin yaranması hansı prosesin nəticəsi idi?
4. 1979-cu ildə SSRİ-nin Əfqanıstanı işğal etməkdə məqsədi nə idi?
5. 1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-ni münasibətləri yumşaltmağa sövq edən amillər hansılardır?
6. Nə üçün 1989-cu il Soyuq müharibədə dönüş nöqtəsi hesab edilir?
7. Soyuq müharibə dövrünün mühüm hadisələri ilə bağlı zaman oxu tərtib edin.
8. 1950-ci illərdə baş vermiş böhranları müqayisə edin.
9. Yumşalma dövrünün xüsusiyyətlərini təhlil edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Yeni dünya nizamı
- 11 sentyabr hadisəsi
- Rusiya-Gürcüstan müharibəsi
- Qloballaşma
- Ərəb baharı

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra dünyada yeni siyasi və iqtisadi vəziyyət yarandı. Artıq müharibə və münaqişələrin başa çatdığı, təqəütblü münasibətlər sisteminin yarandığı hesab edilirdi. Lakin qloballaşma şəraitində yeni ziddiyyətlər və münaqişələr baş verdi. Terrorizm dünya miqyasında təhlükəyə çevrildi.

Soyuq müharibə dövrü	Soyuq müharibədən sonrakı dövr
Hərbi sahə: birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıması, silahlanma təşəbbüsü, hərbi ittifaqlar, müdafiə xərclərinin artması, hərbi cəhətdən ikiqütblülük	Hərbi sahə: ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıması, silahsızlanma təşəbbüsü, xarici ölkələrdə hərbi bazaların və qüvvələrin sayının azaldılması, müdafiə xərclərinin azalması, təqəütblülük.
İqtisadi sahə: ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıması, kapitalizm-sosializm mübarizəsi, Şərq-Qərb arasında ticarət əlaqələrinin olmaması, sərbəst ticarət rejimlərinin olmaması	İqtisadi sahə: birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıması, dövlətin iqtisadiyyata nəzarətinin azalması, sərbəst ticarət rejimlərinin genişlənməsi
Siyasi-ideoloji sahə: hərbi sahədə üstünlüyə təşəbbüs, blok meyilli xarici siyasət, faktiki üstünlük üçün müdaxilə etmə, BMT-nin təhlükəsizlik şurasının təsirsiz olması	Siyasi-ideoloji sahə: sülh şəraitində rəqabət, çoxtərəfliyin yenidən qurulması, sabitlik məqsədi daşıyan müdaxilələr, BMT-nin təsirin artması.

Cədvəl əsasında Soyuq müharibə və Soyuq müharibədən sonrakı dövrlərin xüsusiyyətlərini müqayisə edin.

Soyuq müharibənin başa çatması ilə dövlətlərarası münasibətlərdə yeni sistem zərurəti yarandı. İkiqütblü dünya sistemində son qoyuldu. ABŞ prezidenti Corc Buşun 1991-ci ildə Körfəz müharibəsi zamanı ifadə etdiyi "yeni dünya nizamı" anlayışı ikiqütblü sistemin başa çatdığını və dövlətlərarası münasibətlərdə yeni nizamın yarandığını nəzərdə tuturdu. Bu, dövlətlərarası münasibətlərdə yeni prosesin, geosiyasi və geostrateji dəyişikliyin baş verdiyini göstərirdi. 1991–2000-ci illərdə keçid dövrünü yaşayan, ağır daxili vəziyyətə başı qarışan Rusiya Avrasiyada və digər geosiyasi bölgələrdə öz mövqeyini itirmişdi. ABŞ yeganə iqtisadi, siyasi və hərbi super güc oldu. 1990-cı illərdə Körfəz

a) "Beynəlxalq münasibətlərin əsasında dövlətlər arasında rəqabət və güc mübarizəsi dayanır".

Henri Morgentau.

M. Roşkin və N.O. Berri. Beynəlxalq münasibətlərin yeni dünyası. Ankara, 2014. səh. 55

b) "Yeni dünyada mübarizənin əsas mənbəyi ideoloji və iqtisadi olmayacaq. Bəşəriyyət arasında ki böyük parçalanmalar və əsas mübarizə mənbəyi mədəniyyət olacaq. ...Sivilizasiyaların qarşılıqlı qlobal siyasətə hakimlik edəcək. Sivilizasiya arasındakı "fay xətləri" gələcəyin müharibə xətlərini təşkil edəcək. Mədəniyyətlər arasındakı mübarizə müasir dünyadakı mübarizənin təkamülündə son mərhələ olacaq".

Samuel Hantinqton, "Sivilizasiyaların toqquşması". www.foreignaffairs.com

Müəlliflərin təsbitləri ilə razısınız mı? Sizcə, mədəniyyətlərarası dialoq mədəniyyətlərin qarşılıqlı qarşılıqlı mane ola bilərmi? Müasir dövrdə mədəniyyətlərarası dialoqda Azərbaycanın rolunu araşdırın.

müharibəsində və Balkan münaqişəsində BMT mexanizmindən istifadə edən ABŞ dövlətlərarası münasibətlərin hakimi, nəzarətçisi rolu oynamaqda idi. **2001-ci il 11 sentyabr** terror hadisəsindən sonra dövlətlərarası münasibətlərdə yeni dövr başladı. ABŞ-ın ən önəmli strateji obyektlərinə – Pentaqon və Dünya Ticarət Mərkəzinə hücumlar təşkil edilməsi onun dövlətlərarası imicinə, qlobal nüfuzuna mənfi təsir göstərdi. Beləliklə, Vətəndaş müharibəsindən sonra ABŞ ərazisində baş verən ən böyük tələfatla nəticələnən 11 sentyabr hadisəsi dünyada yeni beynəlxalq şərait yaratdı.

Tədrisən Avropa Birliyi, Rusiya, Yaponiya, Çin və Hindistan regional güclər olaraq ABŞ-ın hərəkət sahəsini məhdudlaşdırmaqda idilər. Çoxqütblü dünya nizamı yenidən qurulurdu. Türkiyə, İran, Braziliya, İndoneziya kimi dövlətlər dəyişən dünya nizamının regional güclərinə çevrildilər. Bu çoxqütblü dünya nizamında dünyanın geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji ağırlıq mərkəzi Atlantikdən Sakit okean bölgəsinə keçdi. Afrika-Avrasiya bölgəsində enerji mənbələri və tranzit yolları geosiyasi mübarizə meydanına çevrildi. Avrasiyanın ağırlıq mərkəzini təşkil edən Qara dəniz-Qafqaz-Mərkəzi Asiya üçbucağı uğrunda ABŞ, Rusiya və Çin arasında geosiyasi mübarizə gücləndi.

Yeni regional ittifaqların (**Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM və Cənubi Amerika Beynəlxalq Birliyi**) təşkil edilməsi müasir çoxqütblü dünya nizamının xüsusiyyətlərindəndir. Soyuq müharibə dövründən sonrakı beynəlxalq münasibətlərin digər xüsusiyyəti iqtisadi və maliyyə məsələlərinin ön plana çıxması idi. İqtisadi potensial və güc həmişə dövlətlərarası münasibətlərdə önəmli olsa da, bu dövrdə daha böyük əhəmiyyət daşımağa başladı. Artıq hərbi və ideoloji münaqişə səbəbləri aradan qalxmış, beynəlxalq münasibətlər, əsasən, iqtisadi rəqabət üzərində qurulmuşdu. Bunun səbəblərindən biri beynəlxalq münasibətlərdə müharibə üsulunun iqtisadi və sosial xərclərinin çox yüksək olması idi. Həmçinin elmi və texnoloji yeniliklərin tətbiq edilməsi iqtisadi fəaliyyəti sürətləndirməklə bərabər, cəmiyyətlərarası bağlılığı da gücləndirmişdir. Üçüncüsü, qarşılıqlı iqtisadi bağlılıq dövlətlərin iqtisadi həssaslıqlarını artırmışdır. Artıq ölkələrin hərbi potensialına deyil, milli gəlirlərinin, həyat və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə daha çox əhəmiyyət verilmirdi. Müasir

U.S. ATTACKED

HIJACKED JETS DESTROY TWIN TOWERS
AND HIT PENTAGON IN DAY OF TERROR

A CREEPING HORROR

Buildings Burn and Fall as Terrorists Strike for Unseen Safety

President Vows to Exact Punishment for 'Evil'

11 sentyabr terroru ABŞ mətbuatında. "ABŞ-a hücum edildi". Terror günü qaçırılan təyyarələr Əkiz qüllələri məhv edib, Pentaqonu vurdu-lar. "Nyu-York Tayms" qəzeti

ABŞ mətbuatında 11 sentyabr necə dəyərləndirilir?

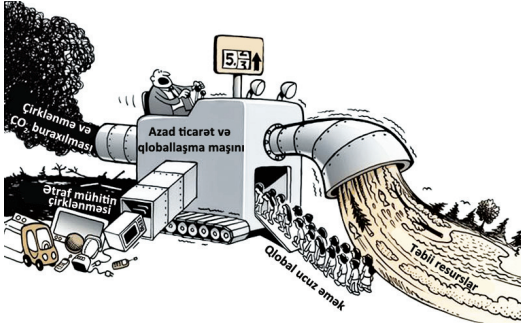
"Soyuq müharibə"dən sonra təklif edilən təqəütblü dünya modeli də reallaşmadı. Təqəütblü dünya modeli nə deməkdir axı? Bu, bir mərkəzdə birləşən hakimiyyət, bir əldə cəmləşən güc, bir mərkəzdən verilən qərar deməkdir. Bu, bir ağanın, bir suverenin dünyası deməkdir. Hesab edirəm ki, müasir dünya üçün təqəütblü model nəinki qəbul edilməzdir, eyni zamanda da mümkünsüzdür. Bu gün biz beynəlxalq məsələlərdə gücün, demək olar ki, heç bir şəkildə qarşısı alınmayan hipertofik tətbiqini müşahidə edirik. Həm də hərbi gücün... O güc ki dünyanı bir-birinin ardınca baş verən münaqişələrin girdabına salır. Hüquqi sistemi, demək olar ki, bütünlüklə....

Amerika Birləşmiş Ştatları iqtisadiyyatda, siyasətdə və humanitar sahədə öz milli sərhədlərini adlayaraq öz nailiyyətlərini digər dövlətlərə sınıyır. Avropadakı raket əleyhinə müdafiə sisteminin elementlərini yerləşdirmə planları da bizi narahat etməyə bilməz".

Rusiya Dövlət Başçısı V.V. Putinin 2007-ci ildə Münhen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışından. <https://kremlin.ru/events/president>

Mənbəni təhlil edin. Çıxışı Çorçillin Fultondakı çıxışı ilə müqayisə edin. Sizcə, bunu yeni Soyuq müharibənin başlanğıcı saymaq olarmı?

? Karikaturanın məzmununu təhlil edin. Qloballaşma dünyanın sosial, iqtisadi və ekoloji vəziyyətinə necə təsir göstərir?

olmuşdur. Qloballaşma Soyuq müharibədən sonrakı dövrü izah etmək üçün ən çox istifadə edilən anlayışdır. Elmi-texnoloji və iqtisadi inkişaf nəticəsində müasir dünya sistemində daxil olan dövlətlər arasında bağlılıq artmışdır. Nəticədə, dünyanın istənilən bölgəsində baş verən hadisələr, proseslər digər dövlətlər və cəmiyyətlərə də təsir edir.

Böyük iqtisadi güclər yeni nüfuz dairələri ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparırlar. Orta Şərq, Afrika, Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Latin Amerikasını onların mübarizə meydanına çevirmişdir. SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaz və Mərkəzi Asiyada meydana gələn rəqabət mübarizəsinin əsasında strateji və siyasi mənafehlərlə yanaşı, təbii resurslara nəzarət dayanır. ABŞ və Rusiya bölgədə təsir dairəsi yaratmağa çalışır, Avropa Birliyi isə neft, təbii qaz resurslarından yararlanma mübarizəsində iştirak edir.

2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi

2008-ci ildə **Rusiya-Gürcüstan müharibəsi** regional müharibə olsa da, nəticələri etibarilə global əhəmiyyət daşıyırdı. Bu, Soyuq müharibə sonrası ABS-ın yeni dünya düzəmində təkbaşına hakim rolunun rəsmən başa çatdığını göstərdi. Qərbyönlü Gürcüstana qarşı Rusiyanın hücumu ilə bağlı ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri yalnız bəyanat verməklə münasibət bildirdilər.

dövrə iqtisadi rəqabət mübarizəsində ABŞ-a qarşı iki əsas bölgə dayanır: Avropa Birliyi və Asiya-Sakit okean. Həmçinin, rəqabət mübarizəsinin motivləri də dəyişmişdir. Bu motivləri ən yaxşı məhsulları kimin istehsal etməsi, həyat səviyyəsinin daha sürətlə yüksəlməsi, ən yaxşı təhsilə malik iş qüvvəsinin olması, ticarətdə öndə olması və s. təşkil edir. Beləliklə, cəmiyyətin iqtisadi rifah həssaslığının artması dövlətlərin xarici siyasətinə təsir göstərmiş, nəticədə beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi amil ön plana çıxmışdır. Bu isə qloballaşma prosesinin genişlənməsinə səbəb

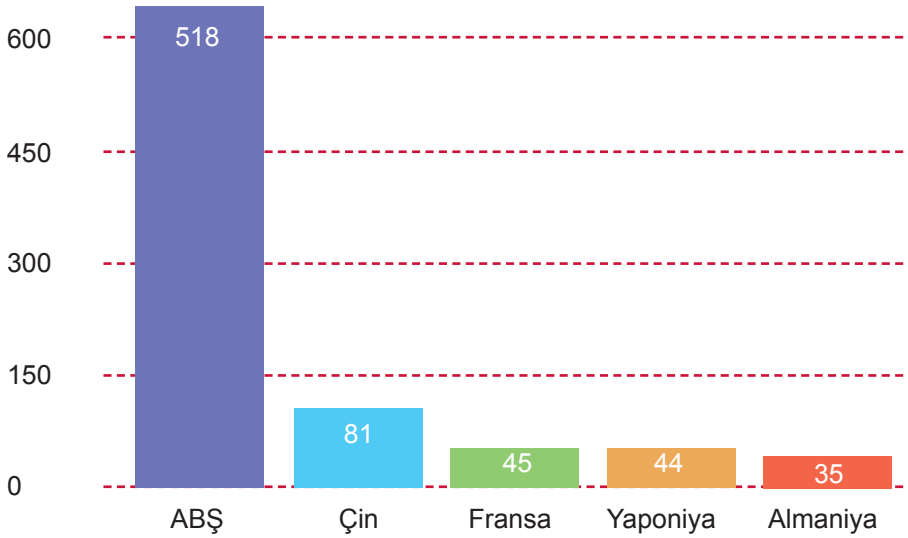
"Ərazisinin kiçik olmasına və əhalisinin azlığına baxmayaraq, Azərbaycan böyük enerji qaynaqları səbəbi ilə geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Əgər Azərbaycan tamamilə Moskvanın hakimiyyəti altına girərsə, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin müstəqilliyinin mənası qalmaz. Qərbi bazarlarına Rusiyanın nəzarətində olmayan ərazilərdən keçən bir boru xətti ilə bağlanan Azərbaycan Qərbin enerji zəngini Mərkəzi Asiya ölkələrinə keçid yolunu təşkil edir. Ukrayna kimi Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın gələcəyi də Rusiyanın gələcəyini müəyyən edəcəkdir".

Z.Bzejinski. "Böyük şahmat lövhəsi". səh. 98-99

Mənbə əsasında müasir beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini təhlil edin. Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyəti nədir? Qafqazda rəqabət mübarizəsi Azərbaycan üçün hansı təsirlərə malikdir? Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bu mübarizəni əlaqələndirmək olarmı?

Müasir dövrdə qloballaşma genişlənir, əhali artımı və ekoloji vəziyyət dövlətlərarası münasibətlərdə önəmli rol oynayır. Yeni münaqişələr, müharibələr bütün dünyada sülh üçün təhlükə olaraq qalır. Bu müharibələrin səbəbləri, əsasən, ərazilər ələ keçirmək və təbii sərvətlərə nəzarət uğrunda olur. Bu zaman böyük dövlətlərin iktisadətli mövqeləri, beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplər əsasında deyil, öz siyasi-iqtisadi maraqlarını qorumaları bu münaqişələrin ədalətli həllinə mane olur. BMT-nin dörd qətnəsinə baxmayaraq, Azərbaycanın 20 faizdən çox torpaqlarını işğal etmiş Ermənistan qarşı beynəlxalq birliyin tədbir görməməsi bunun sübutudur. 2008-ci il dünya iqtisadi böhranından sonra qloballaşmaya qarşı çıxışlar genişləndi. Ayrı-ayrı ölkələrdə millətçilik, islam düşmənciliyi yüksəldi.

Hərbi büdcələrin müqayisəsi (milyard dollar, 2006) Mənbə: www.photius.com

Xüsusiyyətlər	ABŞ	Avropa Birliyi	Rusiya	Çin
Hərbi potensial	Hərbi potensialı kifayət qədər olsa da, İraq müharibəsindən sonra zəifləmişdir.	Hərbi təşkilatı mövcud deyil.	XX əsrin 90-cı illərində nisbətən zəifləsə də, müasir dövrdə hərbi sənayenin inkişafına xüsusi diqqət ayırmaqdadır.	Modernləşmə həyata keçirilir, amma kifayət qədər inkişaf etməmişdir.
İqtisadi vəziyyət	Müasir dövrdə geriləmə mərhələsindədir.	Kifayət qədər inkişaf etmişdir.	İqtisadi problemlər olsa da, zəngin enerji resurslarına malikdir.	Sürətlə inkişaf etsə də, ciddi sosial və iqtisadi problemləri var.
Qlobal siyasət	Qlobal siyasət yürüdü.	Qlobal siyasət yürütmür.	Beynəlxalq siyasi sistemə təsir etmək siyasəti yürüdü.	Qlobal siyasət yürütmür.

? Diaqram və cədvəldəki məlumatları təhlil edin. Sizcə, bu amillər dünyanın mövcud geosiyasi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilər?

Ərəb baharı – Yalançı bahar? Böyük güclər arasında rəqabət mübarizəsinin meydanlarından biri də Orta Şərq və Şimali Afrika bölgəsidir. Tunis, Misir, Liviya və Suriyada diktator rejimlərinə qarşı baş verən üsyanlar demokratiyanın bərqərar edilməsi məqsədi daşıyırdı. Ərəb ölkələrini bürüyən bu üsyanların səbəbləri diktatura rejimi ilə yanaşı, ədalətsiz gəlir bölgüsü idi. 2010-cu ildə Tunisdə başlayan proses domino təsiri ilə digər Ərəb ölkələrinə də yayıldı. Tunisdə, Misirdə və Liviya diktatura rejimleri süqut etdi. Lakin qlobal güclərin müdaxiləsi ilə bölgədə demokratiya əvəzinə kaos yarandı. Bu ölkələri siyasi sabitsizlik və terror bürüdü. Suriyada, İraqda Vətəndaş müharibəsi davam edir. Minlərlə insan öldürülmüş, öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Ərəb baharı (Tunis)

"Ərəb baharını anlamaq üçün tarixi bilmək lazımdır. Ərəb dünyasının köklərində ədalət uğrunda hərəkət ənənələri dayanır. Başlıca səbəbi ədalət anlayışının İslam əxlaqında ilk sırada olmasıdır... Tarixin bizə göstərdiyi kimi, ədalətsizlik hər zaman ərəb dünyasında üsyanlara səbəb olmuşdur. Ona görə də bu hərəkətin mərkəzində ədalətsizliyə qarşı mübarizənin dayandığını görürük. Ərəb ölkələrində, xüsusilə Tunis və Misirdə komprador burjuaziya idarəetməni ələ keçirib öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Bu işə xarici güclərin məqsədləri ilə üst-üstə düşürdü. Xarici güclər deyərək, köhnə müstəmləkəçi dövlətlər – İngiltərə, Fransa və İtaliya ilə yanaşı, bölgədə təsirli olan ABŞ-ı nəzərdə tuturuq. Bütün bunlar hakimiyyəti əlində saxlayan və ölkənin sərvətlərini mənimsəyən azlıq ilə yoxsul və işsiz çoxluğun yaranmasına gətirib çıxardı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tələbi ilə sosial təminat xərcləri azaldıldı, önəmli resurslar özəlləşdirildi. Bu özəlləşdirmədən hakimiyyətə yaxın olanlar faydalandı. Ölkədən çıxarılan pullar Qərbi banklarına qoyuldu. ...Orta Şərqdə xalq hərəkətinin təməlinə üç əsas məsələ dayanır: Ədalətsizlik, bunun nəticəsində insan həssasiyyətinin itirilməsi və hökumətlərin Fələstin məsələsi ilə bağlı mövqeləri".

**Detlev Kuintern, Bremen Universiteti,
Mədəniyyət elmləri İnstitutu**

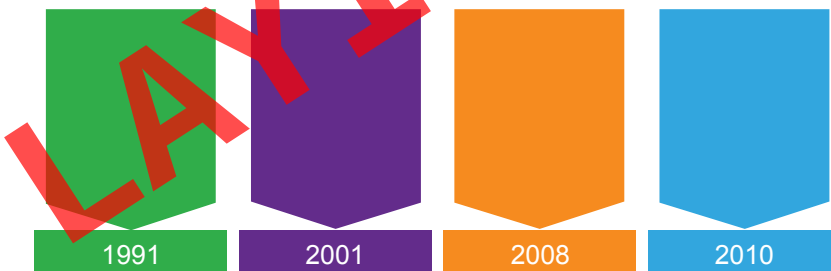

Mənbəni təhlil edin. Ərəb baharının daxili və xarici səbəbləri necə dəyərləndirilir?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. "Yeni dünya nizamı" anlayışının mahiyyəti nə idi?
2. 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsi beynəlxalq münasibətlərə necə təsir göstərdi?
3. Çoxqütblü dünya nizamında dünyanın geosiyasi, geoiktisadi və geostrateji vəziyyətində hansı dəyişikliklər baş vermişdi?
4. Soyuq müharibə dövründən sonrakı beynəlxalq münasibətlərin hansı xüsusiyyətləri var?
5. Müasir dövrdə qloballaşma dövlətlərarası münasibətlərə necə təsir göstərir?
6. Nə üçün Ərəb baharının nəticəsində bölgədə demokratiya əvəzinə kaos yarandı?
7. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Aqrar cəmiyyət
- Sənaye cəmiyyəti
- İnformasiya cəmiyyəti
- Beyin axını
- İlk süni peyk
- İfrat realizm
- Rok-n-rol

XX əsrin ikinci yarısında bəşəriyyət böyük elmi-texniki inkişafa nail oldu. Atom enerjisinin kəşf edilməsi, kosmosun fəth olunması, yeni texnologiyaların (kompüter, robot, peyk əlaqəsi və s.) meydana gəlməsi mədəniyyətin forma və məzmununda dəyişikliklərə uğraması ilə nəticələndi. Bu dəyişikliklərin müsbət və mənfi nəticələri yarandı.

**İlk kompüter
modellerindən biri**

Elvis Presli

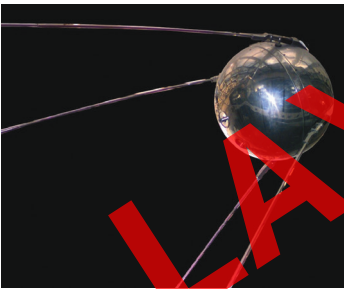
Yuri Qaqarin

Şəkillər əsasında XX əsrin ikinci yarısında elm-texnika və mədəniyyət sahəsində yenilikləri şərh edin.

Dünya mədəniyyətinin mərkəzi dəyişir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatında global dəyişikliklər baş verdi. Soyuq müharibə nəticəsində dünyanın iki qütbə bölünməsi mədəniyyətə də təsir göstərdi.

SSRİ-nin kommunizmi ixrac etmə siyasətinə qarşı ABŞ liberal mədəniyyət mübarizəsinə başladı. Bu mübarizənin üsullarından biri ABŞ sənət xadimlərinin dünyada tanınması idi. Müharibə illərində böyük zərər görmüş Paris dünyanın incəsənət mərkəzi olma xüsusiyyətini itirmişdi. Artıq bu mərkəz Nyu-York hesab edilirdi. Əslində, bu, ABŞ-ın yeni mədəniyyət siyasətinin tərkib hissəsi idi. Amerika mədəniyyəti ixrac olunur və bütün dünyaya təsir göstərirdi. Oturaq həyata keçidlə başlayan və kənd təsərrüfatının üstün olduğu aqrar cəmiyyəti sənaye çevrilişi nəticəsində sənaye cəmiyyəti əvəz etmişdir. XX əsrin ikinci yarısında isə sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya vasitələri informasiya cəmiyyəti anlayışının yaranmasına səbəb oldu. İnformasiya əsas istehsal amilinə çevrildi. Sənaye cəmiyyətində istifadə edilən insan və maşın gücünü düşüncə və ağıl gücünün əvəz etməsi yeni dövrün xüsusiyyətlərindən biridir. İnformasiya cəmiyyətinin təsir etdiyi sahələrdən biri də mədəniyyətdir.

İlk süni peyk

Müharibədən əvvəl Almaniya ABŞ-a köç edən "beyin axını" elmi inkişafa təsir göstərdi. Bu axının təsirləri 60-cı illərə qədər davam etdi. İkinci Dünya müharibəsi illərində ABŞ-da yaradılan kompüter həyatın

bütün sahələrində təsir göstərdi. Raket texnologiyasının inkişafı nəticəsində 1957-ci ildə **ilk süni peyk** kosmosa SSRİ tərəfindən göndərildi. Beləliklə, beynəlxalq rəqabət kosmos müstəvisinə də keçdi. 1961-ci ildə sovet kosmonavtı Yuri Qaqarin Yer kürəsi ətrafında dövrə edən ilk insan oldu. XX əsrin 80-ci illərindən dünya elminin əsas

istiqamətlərindən biri **nanotexnologiyalar** olmuşdur. Nanotexnologiyaların inkişafını informasiya texnologiyasından sonra üçüncü elmi texniki inqilab hesab edirlər. Nanotexnologiya olduqca kiçik ölçülü hissəciklər və bu quruluşlarda baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji hadisələri öyrənir. Nanotexnologiyalardan elm və texnikanın müxtəlif sahələrində – tibdə, biotexnologiyalarda, ətraf mühitin mühafizəsində, hərbi sahələrdə və s. istifadə etmək mümkündür.

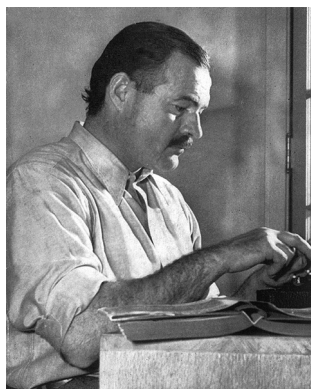
İnsanın kosmosa uçuşu mətbuatda

Müxtəlif ölkələrin mətbuatı ilk insanın kosmosa çıxmasını necə dəyərləndirmişdir?

Siyasi və hərbi əhəmiyyət daşıyan nüvə əvvəlcə hərbi sahədə istifadə edilirdi. Daha sonra ondan elektrik enerjisi istehsalında da istifadə olun-

mağa başlanıldı. Elm və texnikanın inkişafının müsbət tərəfləri olsa da, nüvə dünya üçün təhlükə də daşıyırdı. Hidrogen atomlarının parçalanması nəticəsində gedən re-

Ernest Hemingway

aksiya qitələrarası raketlərin yaradılmasına səbəb oldu. Biologiyada DNT-nin kimyəvi quruluşu müəyyən edildi. Bütün bunlar elm və texnikada inkişaf etmiş ölkələrlə geri-də qalan ölkələr arasında fərqləri daha da artırdı.

Soyuq müharibənin başa çatması mədəniyyətin müxtəlif sahələrində də məzmun dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Artıq yeni minillikdə milli və bəşəri dəyərlərin ziddiyyətləri deyil, qarşılıqlı əlaqələri ön plana çıxmışdı. Siyasi və iqtisadi integrasiya prosesi mədəniyyətə də təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat. İkinci Dünya müharibəsi ədəbiyyata da güclü təsir göstərdi. Bir çox yazıçı və şairlər müharibəni döyüş meydanlarında, əsir düşərgələrində yaşamalı oldular. Bu onların yaradıcılığında da təsirsiz ötüşmədi. XX əsrin məşhur yazıçısı **Ernest Hemingway** döyüşlərdə yaralanmışdı. Onun yazdığı "Qoca və dəniz" əsəri 1954-ci ildə Nobel mükafatına layiq görüldü. Fransız yazıçısı **Albert Kamü** isə **absurdizm** cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanındı. O, İkinci Dünya müharibəsində faşistlərə qarşı müqavimət hərəkətində iştirak etmişdi. Dövrün ən tanınmış qələm sahiblərindən biri də Kolumbiyalı yazıçı **Gabriel Qarsia Markes** idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev və qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov

* Absurdizm – məntiqə uyğun olmayan, cəfəngiyyətə əsaslanan fəlsəfi-mədəni cərəyan

Onun əsərlərində adi həyatın və reallıqların əksinə sehrli obrazlar və hadisələrdən istifadə edilirdi. XX əsrin ən böyük yazıçılarından biri olan Markes 1982-ci ildə Nobel mükafatına layiq görüldü.

XX əsrin ikinci yarısında türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən yazıçı **Yaşar Kamalın** və satıraçı **Əziz Nesinin** adlarını çəkmək olar. XX əsr türk dünyasının daha bir məşhur yazıçısı isə **Çingiz Aytmatov** idi. Bu qırğız yazıçısı öz əsərləri ilə türk mədəniyyətinin zənginliyini bütün dünyaya tanıtmışdır. Onun ən məşhur əsərlərindən biri olan "Gün var əsrə bərabər" romanında öz milli kimliyini qorumağa çalışan insanlar təsvir edilir. Əsər bir insanın manqurtlaşdırılmasından bəhs edir və onun fonunda, əslində, öz kimliyini və ənənələrini qorumağa çalışan xalqın taleyi anladılır. Əsər Sovet İttifaqı dövründə sosial və mədəni problemlərin tənqidi üzərində qurulmuşdur. İctimai həyata məşhur Manqurt obrazını məhz bu roman gətirmişdir.

İncəsənət. XX əsrin ikinci yarısında gənclər mədəniyyət sahəsində daha geniş təmsil olunmağa başladılar. Dövrün ən çox yayılan musiqi janrlarından biri də rok idi. Rok 1950-ci illərdə klassik qərb musiqisi ilə xalq musiqisinin sintezi nəticəsində yaranmışdır. Bu musiqinin əsasında etiraz fəlsəfəsi dayanır. O, irqçiliyə qarşı afro-amerikalı gənclərin etirazlarıdır. **Elvis Presli**

1950-ci illərdə bu janrın məşhur nümayəndəsi idi. "Bitlz" qrupu isə dövrün gəncləri üçün kulta çevrilmişdi. Bu qrupu "XX əsrin Motsartı" adlandırırdılar. ABŞ-da afro-amerikalılar əvvəllər **caz**, sonralar isə **rok-n-rol** musiqisində böyük rol oynadılar.

XX əsrin ikinci yarısından sonra rəssamlıqda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Məsələn, ifrat realizm geniş yayıldı. Onun nümayəndələrinin əsas diqqəti əsərlərin məzmununa deyil, rəng və formanı dəqiqliklə təsvir etməyə yönəlirdi. Mühəribədən sonra Avropa şəhərlərinin bərpası memarlığın da inkişafına səbəb oldu. Şəhərlərdə əhalinin artması çoxmərtəbəli evlərin inşa edilməsinə təsir göstərdi.

Televiziyanın geniş yayılması ilə radionun önəmi azaldı. Televiziyanın inkişafı mədəniyyət sahələri ilə yanaşı, idmanın da kütləviləşməsinə səbəb oldu. Futbol üzrə dünya çempionatları və Yay olimpiya oyunları bütün dünyada böyük hadisələr kimi dəyərləndirilir. Müasir dövrdə idman bəzən dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafına da töhfələr verir. Nəticədə, idman kütləvi mədəniyyətin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur.

1966-cı il dünya çempionatı. Azərbaycan futbol məktəbinin yetirməsi Anatoli Banişevski (ikinci futbolçu) SSRİ yığmasında

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İkinci Dünya müharibəsi mədəniyyətə necə təsir göstərdi?
2. Televiziyanın inkişafının hansı nəticələri olmuşdur?
3. İnformasiya cəmiyyəti mədəniyyətin inkişafına necə təsir göstərə bilər?
4. XX əsrin ikinci yarısında elm və texnika sahələrində inkişafın xüsusiyyətlərini təhlil edin.
5. XX əsrin ikinci yarısında ədəbiyyat sahəsindəki inkişafı əks etdirən cədvəl hazırlayın.
6. İnformasiya cəmiyyətinin mədəniyyətin inkişafına təsirinin müsbət və mənfi cəhətləri ilə bağlı debat təşkil edin.

Azərbaycan dilində

1. Amerika tarixinin əsas cəhətləri. Bakı, 1998
2. Castin Makkarti, Karolin Makkarti. Türklər və ermənilər. Bakı, 2011
3. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005
4. Fətəliyev M., Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. II hissə (1945–2002). Bakı, 2008
5. Fətəliyev M., Yusifzadə F. Müasir tarix: Qərbi Avropa ölkələri XX əsrin 90-cı illərinin sonu – 2008-ci illərdə. Bakı, 2010
6. Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 2 hissədə. I hissə (1918–1945-ci illər). Bakı, 2003
7. Mustafazadə Tofiq. Ümumi Tarix. II kitab. Bakı, 2012
8. İsmayilov R. Axundova N. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi: 1945–2000-ci illər. Bakı, 2010

Türk dilində

9. Akdes Nimet Kurat. Rusya tarihi. İstanbul, 1987
10. Arnold Toynbi, Mədəniyyət mühakimə olunur. İstanbul, 1988
11. Brzezinski Zbigniew. Büyük satranç tahtası. İstanbul, 2005
12. Yusuf Halacoğlu. Ermeni tehciri. İstanbul, 2007
13. Oral Sander. Siyasi tarih. Ankara, 2009
14. Hobsbawm Eric. "Devrim çağı". Ankara, 2003
15. Huntington Samuel. Medeniyetler çatışması. Ankara, 2001
16. Kennedy Paul. Büyük güçlerin yükseliş ve çöküşleri. Türkiye İş Bankası. Kültür Yayınları, 2001
17. F.Nitsşe. "Döccal" əsəri. İstanbul, 2000
18. Kissinger Henry. Diplomasi. Türkiye İş Bankası, 2000
19. İnqilabdan sonra İran İslam Respublikasında siyasət. Konya, 2016
20. Lewis Bernard. Ortadoğu. Ankara, 2006
21. Liddel Hart. 2. Dünya Savaşı tarihi. İstanbul, Yapı Kredi yayınları, 2005
22. M.Roşkin və N.O.Berri. Beynəlxalq münasibətlərin yeni dünyası. Ankara, 2014
23. Mehmet Arslan. İsmayıl bəy Qasıralının təhsil islahatı. GİRNE Amerika Universiteti.
24. Modern Ortadoğu tarihi. Anadolu Üniversitesi yayını, 2013
25. Robert Stradling. 20. yüzyıl Avrupa tarihi nasıl öğretilmeli. İstanbul, 2003
26. Tarih. TÜSİAD yayınları. İstanbul, 2002
27. Toynbee Arnold. Tarih bilinci. İstanbul, 1978
28. William McNeil. Dünya tarihi. Ankara, 2002
29. William Woodruff. Modern Dünya tarihi. Pozitiv yayınları, 2006

İngilis dilində

30. McDougal Littell. World History, 2009
31. Walter S. Jones. The Logic of International Relations. New York, Longman, 1997.

Rus dilində

32. Л.С.Васильев. История Востока. Том 1, Москва 1998. // Л.С.Васильев. История Востока. Том 2, Москва 2013
33. Верне Гораций. История Наполеона. М., Сварок и К. 1997
34. Гарибальди Дж. Мемуары. М., Наука, 1966
35. Матвеева А.Г. Германская империя 1871–1914. М., 2002
36. Н.К.Синха, А.Ч.Банерджи. История Индии. Москва, 1954
37. Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв. Ч. 2. М., 2010.
38. Новейшая история стран Азии и Африки, XX век. Ч. 1. Москва, 2001
39. Родригес А.М. История стран Азии и Африки в Новейшее время. М., 2009
40. Тарле Е.В. Наполеон. Баку, 1993

Internet resursları

41. www.history.az
42. www.history.ru
43. www.history.com
44. [www. BBC History](http://www.BBC.History)
45. <http://hyperhistory.com>
46. [http:// www.historychannel.com](http://www.historychannel.com)
47. www.nystromeducation.com
48. <https://kremlin.ru/events/president>
49. www.foreignaffairs.com
50. <https://www.marshallfoundation.org>
51. <http://www.winstonchurchill.org>

Buraxılış məlumatı

ÜMUMİ TARİX 11

*Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
Ümumi tarix fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Rövşən Hətəmov**
Niyaməddin Quliyev
Pərviz Ağalarov
Elnur Hüseynov
Hafiz Cəbbarov

Buraxılışa məsul	Sevil İsmayılova
Baş redaktor	Ülkər Məmmədova
Üz qabığının dizaynı	Nurlan Nəhmətov
Dizayner və səhifələyici	Eldəniz Xocazadə
Redaktor və korrektor	Nərgiz Cəbbarlı
Texniki redaktor	Fəridə Səmədova
Texniki direktor	Xəqani Fərzaliyev
Nəşriyyat direktoru	Eldar Əliyev

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2018-185

© **Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018**

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 9. Formatı 70x100 ¹/₁₆.
Səhifə sayı 144. Ofset kağızı. Jurnal qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 77732. Pulsuz. Bakı – 2018.

“Şərq-Qərb” ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

Pulsuz

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.

O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri
qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq,
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli
saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli
yoldaşın ondan sən kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

LAYİHƏ